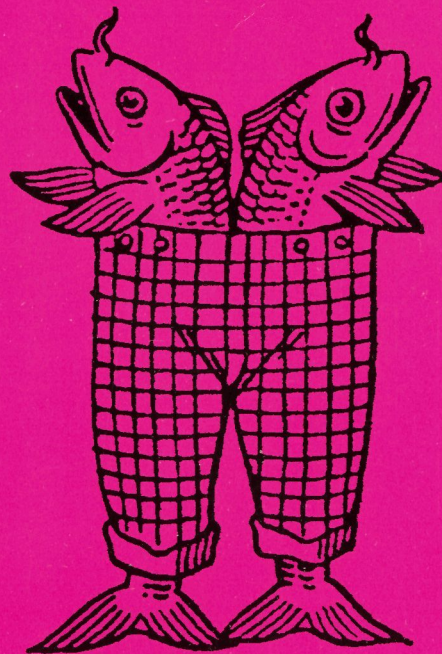

Nicoline van der Sijs

Geleend en uitgeleend

Nederlandse woorden in andere talen & andersom

Het Taalfonds

Het is leuk in een vreemde taal een Nederlands woord te herkennen, of je ineens te realiseren dat een 'goed Nederlands woord' toch uit het buitenland afkomstig is. Nog leuker is het om te weten waarom en wanneer juist dát woord door de wereld is gaan reizen. Had u ooit gedacht dat vurenhout al in 1285 uit het Oudnoors is overgenomen? En dat Nederlandse stillebens zo beroemd waren dat het woord als *Stilleben* in het Duits terechtgekomen is en als *stilleliv* in het Deens? De (Friese) kaper en de vrijbouter vonden hun weg naar het Frans: *capre* en *flibustier*; maar de piraten en boekaniers zijn vanuit het Frans naar Nederland gekomen. Onze makelaar verzeilde in het Frans als *maquerel*, kwam terug bij ons als makreel en is van ons uit weer naar het Zweeds, Deens en Russisch gegaan. De typisch Spaanse *flamenco* komt gewoon van Vlaming, en ook het romantische begrip maalstroom is al vanaf de zestiende eeuw vanuit het nuchtere Nederland in het Deens, Engels, Frans, Zweeds, Noors en Duits verzeild geraakt. En heimwee komt helemáál niet uit Duitsland, maar uit Zwitserland.

De pers over het *Leenwoordenboek* van Nicoline van der Sijs:

'Nicoline van der Sijs verdient een tuil met een gros gouden anjers.'

Battus (Hugo Brandt Corstius) in *de Volkskrant*

'Je moet wel uit heel taai, droog hout gesneden zijn om ongevoelig te blijven voor de aanstekelijkheid van de wereld der leenwoorden.'

Atte Jongstra in *Vrij Nederland*

UITGEVERIJ CONTACT

Geleend en uitgeleend

NICOLINE VAN DER SIJS

Geleend en uitgeleend

Nederlandse woorden in andere talen & andersom

1998
Uitgeverij Contact
Amsterdam/Antwerpen

Alle rechten voorbehouden
© 1998 Nicoline van der Sijs
Omslagontwerp ARTGRAFICA

Typografie Adriaan de Jonge

ISBN 90 254 2450 3
D/1998/0108/563
NUGI 943/503

Inhoud

Voorwoord 9

Australië

Australisch-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *boemering* 13

Nederlandse leenwoorden in het Australisch-Engels: *bos* 15

België

Vlaamse woorden in het Nederlands 20

Duitsland

Nederlandse leenwoorden in het Duits: visnamen 24

Duitse leenwoorden in het Nederlands: medische termen 29

Finland

Germaanse leenwoorden in het Fins 34

Finse leenwoorden in het Nederlands: *sauna* en *toendra* 38

Frankrijk

Nederlandse leenwoorden in het Frans: *kaper* en *vrijbuiters* 41

Fransen leenwoorden in het Nederlands: *piraat* en *boekancier* 44

Groot-Brittannië

Brits-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *humor* en *ijzeren gordijn* 47

Hongarije

Nederlandse leenwoorden in het Hongaars: *stilleven* 53

Ierland, Wales en Schotland

Zijn er Nederlandse leenwoorden in de Keltische talen van Groot-Brittannië en Ierland? 56

Indonesië

Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch: *bioscoop* 62

Irak

Arabische leenwoorden in het Nederlands: *de moeder aller x* 66

Israël

Hebreeuwse leenwoorden in het Nederlands: *de Tocht der Tochten* 71

Italië

Italiaanse leenwoorden in het Nederlands: *de post* 76
Nederlandse namen in het Italiaans: *beurs* en *bambochade* 79

Nieuw-Zeeland

Nieuw-Zeelands-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *kiwi* 83
Nederlandse invloed op het Nieuw-Zeelands-Engels: geografische namen 84

Noorwegen

Noorse leenwoorden in het Nederlands: *kril*, *lemming* en *kraak* 87
Nederlandse leenwoorden in het Noors: *maalstroom* 89

Portugal

Portugese leenwoorden in het Nederlands: *mandarijn* 91

Rusland

Russische leenwoorden in het Nederlands: *doerak*, *piere-waaien* en *mammoet* 95

Spanje

Spaanse leenwoorden in het Nederlands: de Tachtigjarige Oorlog 99
Nederlandse leenwoorden in het Spaans: de Tachtigjarige Oorlog 103

Turkije

Turkse leenwoorden in het Nederlands: *koffie* 106

Verenigde Staten

Amerikaans-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *bingo* 111

Zigeunertaal

Zigeunerwoorden in twintigste-eeuws Nederlands: een overzicht 113

Zweden

Zweedse leenwoorden in het Nederlands: *grenenhout*, *vurenhout* en *ombudsman* 120

Zwitserland

Zwitsers-Duitse en Zwitsers-Franse leenwoorden in het Nederlands: *heimwee* 124

Nederlandse internationalismen

Nederlands bier, brandewijn en jenever: exportproducten bij uitstek 127
Over *potas* en zijn verstrooiing 140
Nederlandse uitleenwoorden in de twintigste eeuw 147

Leen- en erfwoorden in het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale 158

Nawoord 189

Register van Nederlandse woorden 203

Voorwoord

Contacten tussen volkeren hebben altijd bestaan. Buurlanden hebben gemeenschappelijke grenzen, maar contacten vinden ook plaats over grotere afstanden – door zeevaart, handel, oorlogen, ontdekkingstochten, studiereizen, emigratie en immigratie. Door het contact met anderen leer je nieuwe zaken kennen. En die zaken moeten een naam krijgen. Wat is dan gemakkelijker dan de naam over te nemen die de ander gebruikt? Zo maken leenwoorden hun entree.

De meeste volkeren hebben wel ten minste één zaak of product bekendgemaakt aan en verspreid over de wereld. Het woord waarmee zij dit product aanduiden, is dan meestal internationaal geworden. Zo hebben de Zwitsers het verschijnsel en de naam *heimwee* aan de rest van de wereld geschonken. Een woord dat door een bepaalde taal verbreid is, kan door deze taal best ook weer geleend zijn uit een andere taal. Zo heeft het Turks het woord *koffie* verspreid, maar het Turks heeft dit woord geleend uit het Arabisch.

Van de vele landen waarmee wij in het verleden op enigerlei wijze, direct of indirect, contact gehad hebben, zijn er een aantal uitgekozen. Alle gekozen landen, op Irak na, hebben momenteel binnen het kader van de Nederlandse Taalunie een onderwijsvoorziening Nederlands en dus een bijzondere band met Nederland en België. Van deze landen worden saillante voorbeelden gegeven van de leenwoorden die uitgewisseld zijn met de Lage Landen. Soms wordt iets verteld over de soort leenwoorden, soms worden de lotgevallen van één woord beschreven, en soms die van een aantal samenhangende woorden, zoals die uit het postwezen of de namen van vissen. Toegevoegd zijn bovendien een stukje over zigeunerwoorden in het Neder-

lands, en drie stukjes over Nederlandse woorden die internationaal geworden zijn, dus door een groot aantal andere talen geleend. Gezien de lange en kronkelige wegen die leenwoorden door talen volgen, komen veel andere talen ook ter sprake.

De hier gepresenteerde woordstudies tonen telkens een onderdeel van de totale leengeschiedenis van een woord. Centraal staat het Nederlands, als gever of als ontvanger. Het verhaal van het geven dan wel het ontvangen wordt verteld, maar vrijwel nooit van allebei. Zo wordt wel beschreven hoe het Nederlands aan *koffie* komt, maar niet dat het Nederlands dit weer heeft uitgeleend aan het Indonesisch (waar het *kopi* luidt), en waaróm – namelijk omdat de Verenigde Oost-Indische Compagnie op Java koffieplantages neerzette om te ontkomen aan de hoge prijzen die de Arabische landen voor koffie rekenden, en zo zaak en naam in Nederlands-Indië bekendmaakte. Evenmin wordt verteld dat het Japanse *kôhi* en het Russische *kofe* teruggaan op Nederlands *koffie*.

Het laatste stuk in dit boek vertelt uit hoeveel leen- en erfwoorden de Nederlandse woordenschat bestaat, althans de woordenschat zoals beschreven in het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale. Ook blijkt uit dit stuk vanaf welk moment er leenwoorden in het Nederlands voorkomen en in welke periode de meeste woorden zijn geleend. In het Nawoord staat een aantal algemene opmerkingen over de vraag wat belangrijk is bij het beschrijven van de geschiedenis van een leenwoord.

De auteur is dank verschuldigd aan Joep Kruijsen, Ewoud Sanders en Rob Tempelaars, die grote delen van de tekst kritisch hebben doorgelezen en van allerlei nuttige opmerkingen hebben voorzien. De eindredactie lag in de bekwame handen van Jaap Engelsman. Voor informatie over afzonderlijke woorden of stukjes dank ik Ada van Beckhoven (*potas*), Amand Berteloot (Duitse visie op Nederland), Frans Claes s.j. en Frans Debrabandere (Vlaamse woorden), Marie-Louise Gerla (*hop*), Hans de Groot (Zweeds), Norbert Herremans (voor zijn hulp bij de tellingen van het *Etymologisch Woordenboek*), Willy van Hoecke (*kabeljauw*), Tette Hofstra (Fins), Zoltán Huszti (Hongaars), Gerrit Komrij (Cats, *the poet of all poets*), Jos de

Koning (*klapschaats*), Ludger Kremer (*veiling*), Jan Kuijk (Nederlandse Opstand), Fons Moerdijk (Leen- en erfwoorden in het *Etymologisch Woordenboek*), Roel Otten (*moeder aller x*), Wil Pijnenburg (nawoord, *potas*, *jenever*), Leena Sarvas uit Finland (Fins), Piet van Sterkenburg (*olla podrida*, *olipodrido*), Frank Tichelman (voor zijn vertaling van Latijnse Kiliaan-citaten), F. de Tollenaere (datering *kaviaar*), Laurant Toorians (Keltisch), Piet Verhoeff (datering *potas*), Arian Verheij (Hebreeuws) en Jan de Vries (Indonesisch).

Ongeveer de helft van de hier gepubliceerde tekst is verschenen als nieuwjaarsgeschenk 1997 van de Nederlandse Taalunie met als titel *Nederlands in het buitenland / Buitenlands in het Nederlands* (niet in de handel). Een aantal van de overige stukjes is, meestal in enigszins andere vorm, al eerder gepubliceerd: 'De moeder aller x' in *Onze Taal*, jr. 63, nr. 12, 1994; 'Zigeunerwoorden in het Nederlands' in *Trefwoord* 10, 1995; 'Zijn er Nederlandse leenwoorden in de Keltische talen?' in *Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies*, jr. 6, nr. 2, 1996; 'IJzeren gordijn' en 'De Tocht der Tochten' in *NRC Handelsblad* van 12 augustus 1996 respectievelijk 7 januari 1997; 'Over *potas* en zijn verstrooiing' in *Leven in de Oudgermanistiek. Jubileumnummer van het Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten*, onder redactie van H. Nijdam, M.-L. Gerla en K. van Dalen-Oskam, 1997; 'Leen- en erfwoorden in het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale' in *Trefwoord* 12, 1998; en 'Nederlandse uitleenwoorden in de twintigste eeuw' in *Taalalmanak*, 1997. Tot slot is 'Nederlands bier, brandewijn en jenever: exportproducten bij uitstek' een uitbreiding van 'Nederlands bier: een exportproduct bij uitstek', dat gepubliceerd is in *De Taalagenda* 1998.

Australië

Australisch-Engelse leenwoorden in het Nederlands:

boemerang

Het Australisch-Engels verschilt in een aantal opzichten van andere varianten van het Engels, zoals het Brits-Engels en het Amerikaans-Engels. Een Australische encyclopedie vertelt zelfs vol trots dat Australië de Engelse taal met meer dan 10 000 nieuwe termen of aanpassingen van oude termen heeft verrijkt. Het meest opvallend zijn natuurlijk de verschillen in de woordenschat. Hierbij valt het grote aantal verkortingen op *-ie* op: *deckie* 'dekknecht' voor *deckhand*, *yachtie* 'eigenaar van een jacht' voor *yachtsman*, en vooral die op *-o*: *delo* 'gedelegerde' voor *delegate*, *dero* 'zwerfer' voor *derelict*, *garbo* 'vuilnismen' voor *garbage collector*, *journno* 'journalist', *milko* 'melkman'. Maar het meest typerend voor de Australische woordenschat zijn de leenwoorden uit de talen van de oorspronkelijke bevolking van Australië, de aboriginals. Dergelijke leenwoorden betreffen voornamelijk de namen van inheemse dieren, zoals *dingo* (1871), *kangoeroe* (1774), *koala* (1909), *kookaburra* (1953), *wallaby* (1968) en *wombat* (1861). Het jaartal tussen haakjes geeft aan sinds wanneer het woord in het Nederlands is aangetroffen. Al deze woorden zijn internationaal geworden, maar worden buiten de Australische context zelden gebruikt. Anders ligt dat met *boemerang*.

Er heersen twee misvattingen over de boemerang: de eerste is dat de boemerang alleen in Australië voorkomt, de tweede dat iedere boemerang terugkomt naar zijn werper. De meeste boemerangs gaan gewoon rechtuit. Dankzij zijn C- of V-vorm en een bijzonder profiel zweeft de boemerang als hij draaiend geworpen wordt, en gaat hij sneller en verder dan een werpstok. Sommige boemerangs hebben een kleine spiraalvormige verdraaiing, die ervoor zorgt dat ze, mits op de juiste wijze weg-

geworpen, weer terugkomen. De aboriginals gebruiken de rechtuit gaande boemerang, waarmee beter gericht kan worden dan met de terugkerende, bij de jacht en bij gevechten; de terugkerende dient voornamelijk voor wedstrijden en als speelgoed. Niet alle aboriginal-stammen kennen de boemerang, en sommige stammen gebruiken hem voor heel andere doeleinden. Zo is er een stam in Arnhem Land die een speciale, brede boemerang gebruikt voor rituele ontmaagdingen.

De boemerang is een van de oudste wapens van de mens, in Polen is zelfs een boemerang van 20 000 jaar oud gevonden. Hij is waarschijnlijk bij toeval uitgevonden. Het werpen van een stok naar een haas of vogel (respectievelijk een kangoeroe of kookaburra) om hem knock-out te slaan lukt slechts zelden, maar de mens zal net zo lang met allerlei stokken geëxperimenteerd hebben, totdat proefondervindelijk kwam vast te staan dat een boemerang hiervoor uitstekend geschikt is. In de meeste gebieden zijn echter na enige tijd betere werpwapens uitgevonden, zoals de speer of het werpmes. In Australië is de boemerang vrijwel het enige werpwapen gebleven.

Behalve in Australië zijn op vele plaatsen in de wereld boemerangs gevonden: in India, Egypte, Noord-Amerika en Europa. In 1996 werd in de krant melding gemaakt van de vondst van een boemerang bij Vlaardingen, die omstreeks 100 n.Chr. bij de Kaninefaten in gebruik is geweest. Eerder waren al twee oudere exemplaren gevonden in Velzen. Of de Vlaardingse boemerang een jachtboemerang was of een terugkeerboemerang, is niet zeker; men kan hem zowel rechtuit werpen als laten terugkeren. Overigens is het volgens de Nederlandse boemerangspecialist Felix Hess, die in 1975 op de aërodynamische eigenschappen van de boemerang is gepromoveerd, eenvoudiger om een terugkeerboemerang te maken dan een rechtuit gaande.

Jammer genoeg weten we niet hoe onze voorouders de boemerang noemden. Misschien gewoon *werpstok*? In ieder geval zijn voorwerp en naam (als die er ooit geweest is) waarschijnlijk verdwenen toen er betere wapens opkwamen. Toen de Engelsen de boemerang bij de aboriginals leerden kennen, namen ze dan ook het aboriginal-woord over. Dit is in het Engels bekend sinds 1827. Er zijn verschillende aboriginal-varianten

voor de boemerang, maar volgens een gezaghebbende Australische encyclopedie hebben de Engelsen hun *boomerang* ontleend aan *bou-mar-rang*, dat gebruikt werd door de Turawalstam bij de Georges River in de buurt van Sydney.

In het Nederlands vinden we het woord boemerang voor het eerst in 1889 als *bumerang*, en wel in het volgende, politiek incorrecte, citaat: ‘Tot de amusements der “bushmen” in de binnenlanden van Australië behoort in de eerste plaats het werpen van den bumerang. [...] Het is vreemd dat een zoo laag staand volkje als de australische negers dit speeltuig konden uitvinden, dat hun tevens tot wapen dient.’ Als trefwoord in woordenboeken verschijnt het woord in het eerste decennium van deze eeuw, omschreven als ‘wapen bij de Australiërs in gebruik’ en van het begin af aan met *-oe-* gespeld. Aanvankelijk wordt in bijvoorbeeld de Grote Van Dale nog niet gerefereerd aan het terugkeer karakter van de boemerang, maar die eigenschap is later kenmerkend geworden. Volgens de laatste drukken van Van Dale keert iedere boemerang terug, behalve als hij doel treft. Omdat dat de heersende gedachte is, heeft *boemerang* in vele talen de figuurlijke betekenis ‘maatregel die de uitvaardiger zelf benadeelt’ gekregen. De kranten staan vol van zaken die als een boemerang werken of terugslaan, of een boemerangeffect hebben. Het mooiste boemerang-beeld dat ik ken, staat in het verhaal ‘Vreugd en pijn van een jong auteur’ van Simon Carmiggelt: ‘Er zijn schrijvers, die uitsluitend zogenaamde boemerang-manuscripten samenstellen en vergrijzen bij het telkens terug-ontvangen van hun werk.’

Nederlandse leenwoorden in het Australisch-Engels: *bos*

Al in de Oudheid gingen er geruchten over een land dat zich ten zuiden van Azië zou bevinden. De klassieken noemden dit het Terra Australis Incognita, het Onbekende Zuidland. Maar Australië bleef nog lang een witte vlek op de kaart, ook na de Oudheid, omdat het buiten de normale scheepvaartroutes lag. Nederlanders van de Verenigde Oost-Indische Compagnie die in de eerste helft van de zeventiende eeuw expedities naar het

zuiden ondernamen, zagen in de verte de Australische kust liggen. Sommige kapiteins landden zelfs op die kust, maar van enig systematisch onderzoek was geen sprake. Pas in 1642 werd Australië verkend. Dit gebeurde op initiatief van Anthony van Diemen, de toenmalige Nederlandse gouverneur-generaal van Oost-Indië. Van Diemen zond de ontdekkingsreiziger Abel Jansz Tasman uit om de handelsmogelijkheden met het 'Grote Zuydtlandt' te onderzoeken. Tasman stuitte het eerst op de westkust van Tasmanië, dat hij ter ere van zijn opdrachtgever *Van Diemensland* noemde. Daarna bereikte hij de kust van Nieuw-Zeeland en vervolgens voer hij, overigens zonder het te beseffen, rond Australië terug naar het toenmalige Batavia.

In 1644 werd Tasman nogmaals uitgezonden voor nadere inspectie van het nieuwe land. Hij verkende de noord- en westkust van Australië en ontdekte dat het één continent vormde. Hij noemde dit continent *Nieuw Holland*. De westkust, waarop de Nederlanders waren geland, was ontoegankelijk en ongeschikt voor kolonisering. Enig uitzicht op profijtelijke handel was er ook niet, en dus verdween de Nederlandse interesse snel.

Het duurde meer dan een eeuw voordat er weer belangstelling voor Australië getoond werd. Ditmaal waren het de Engelsen, die in 1770 onder leiding van James Cook Australië verkenden. Dankzij het toeval, of om preciezer te zijn dankzij de harde wind, landden de Engelsen op de veel vruchtbaardere oostkust, die ze *New South Wales* noemden. De Engelsen onderzochten het gebied nader en besloten er te blijven. In 1788 vestigden zij er een strafkolonie, en later ontstonden er vrije vestigingen. De immigratie naar Australië was hiermee een feit.

Na de Engelsen trokken ook andere Europeanen naar Australië. Over de immigratie vanuit België heb ik geen gegevens kunnen vinden; zij zal dus wel gering zijn geweest. De immigratie van Nederlanders begon pas laat. In de negentiende eeuw was zij nog verwaarloosbaar. In 1933 woonden er niet meer dan 1272 Nederlanders in Australië, en dit was in 1947 tot slechts 2174 opgelopen. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal Nederlanders dat uit Nederland of Indonesië emigreerde, snel toe. In 1961 woonden er een kleine 52000 Nederlanders in

Australië bij een inwonertal van ruim elf miljoen, en vormden de Nederlanders na de Italianen en de Grieken de grootste groep buitenlanders. In 1986 was hun aantal opgelopen tot ruim 95 000.

Het Australisch-Engels nam leenwoorden over uit de talen van de verschillende immigrantengroepen. Uit het Duits en Jiddisch zijn bijvoorbeeld geleend *clinah*, *cliner* 'vriendin' (van Duits *kleine*) en *mozzle* 'geluk, pech' (van Jiddisch *mazzel*). Hoe staat het met de invloed van het Nederlands? Het antwoord kan kort zijn: daar staat het niet mee. Natuurlijk zijn er nog Nederlandse plaatsnamen te vinden, vooral aan de westkust: Dirk Hartog Island, Vlaming Head, Geelvink Channel. De Nederlanders waren tenslotte de eerste ontdekkers van Australië. Maar vele plaatsen zijn door de Engelsen hernoemd. Zoals de naam van het continent. Abel Tasman had het *Nieuw Holland* gedoopt, maar in 1814 stelde de Brit Matthew Flinders de naam *Australia* voor, gebaseerd op de naam die in de Oudheid gebruikt was: Terra Australis, het Zuidelijk Land. Ook *Van Diemensland* werd hernoemd, hoewel het wel vernoemd bleef naar een Nederlander. In 1855, toen het eiland zelfbestuur kreeg, doopte men het om in *Tasmania*, naar de ontdekker. De oorspronkelijke naam is echter niet spoorloos verdwenen: een Tasmaniër wordt nog steeds een *Vandemonian* (vroeger ook *Van Diemonian*) genoemd.

Maar verder is de Nederlandse invloed te tellen op één vinger van één hand: de invloed bestaat namelijk uit een enkel woord, het woord *bush* 'woud, nauwelijks bewoond land'. Dit is ontleend aan Nederlands *bos*, misschien via Zuid-Afrika. Het oudste citaat van *bush* dateert uit 1826 en staat in een verslag over New South Wales: 'they [the stock owners] go into the interior, or *bush*, as it is termed, beyond the occupied parts of the country, usually procuring the assistance of some of the black Natives, as their guides.'

Het Engels heeft niet het wóórd *bush* van ons overgenomen – dat bestond namelijk allang in het Engels voordat de Engelsen naar Australië trokken. Nee, het nieuwe is de betekenis. In het Engels betekende *bush* tot dan toe 'bosje, struik'; het woord is verwant met ons *bos*. In de koloniën hebben de Engelsen de be-

tekenis 'onbewerkt of bebost land' van ons overgenomen. Deze ontlening heeft in verschillende gebieden onafhankelijk van elkaar plaatsgevonden: in de zeventiende eeuw hebben de Amerikanen het van Nederlandse kolonisten geleend – denk aan plaatsnamen als Flatbush –, in de achttiende eeuw hebben de Britten het in Zuid-Afrika overgenomen, en in de negentiende eeuw is het woord in Australië een begrip geworden.

De Bush speelt een grote rol in het dagelijks leven van de Australiër en is in vele gedichten en prozawerken bezongen. De eerste kolonisten beschouwden de bush als een vloek: 'a country and place so forbidding and hateful as only to merit [...] curses'. Daarna raakte de bevolking aan haar omgeving gewoon en ontwikkelde zij *bushmanship* of *bushcraft*, het vermogen om in de bush te overleven. Uiteindelijk werd een deel van de bush getemd. Er ontstonden Nationale Parken en *bushwalking* werd een populair tijdverdrijf. De bush heeft geleid tot vele typisch Australische samenstellingen: *bushman* 'woudloper', *bushranger* 'ontsnapte gevangene, iemand die zich schuilhoudt in de bush', *bushwacker* 'iemand die in de bush woont, een sociaal onaangepast iemand', *bushed* 'verdwaald, stomverbaasd', en uitdrukkingen zoals *to get on like a bushfire*, *to go bush*.

Dat het Nederlands zo weinig invloed heeft gehad in Australië, is gemakkelijk verklaarbaar. Het Nederlandse aandeel in de bevolking is pas sinds vijftig jaar omvangrijk. Daarbij komt dat de Nederlanders zich onmiddellijk aan de nieuwe samenleving aangepast hebben, en dat er nauwelijks Nederlandse gemeenschappen zijn – de Nederlanders wonen verspreid over het continent. Het is mogelijk dat waar een omvangrijke Nederlandse gemeenschap woont, andere Australiërs lokaal een bepaald Nederlands woord gebruiken, maar veel zal dat niet voorkomen. Volgens talloze studies integreren de Nederlanders sneller dan andere groepen en behoren zij tot de weinigen die hun kinderen geen naschoolse lessen in de eigen taal en cultuur geven. Wel behouden sommige Nederlandse families typisch Nederlandse gewoonten, die draaien om molentjes, klompen en tulpen – de Nederlandse clichés bij uitstek. Sommige Nederlanders zetten windmolentjes of klompen met bloemen in hun tuin en

houden jaarlijks tulpenfeesten (Tulip Festivals). Verder bestaan er Nederlandse clubs, waar – volgens een Australische encyclopedie – onder andere klavergas (sic) gespeeld wordt. Deze gewoonten nemen de Australiërs net zo min over als de Nederlandse woorden.

België

Vlaamse woorden in het Nederlands

Het Standaardnederlands bestaat pas relatief kort. In de periode van het Oud- en Middelnederlands, tot ongeveer de zestiende eeuw, was het Nederlands nog lang geen eenheid. In de Middeleeuwen hadden de Vlaamse steden, dankzij de lakenindustrie en de handel, een veel sterkere economische positie dan de Noord-Nederlandse steden. Zuid-Nederland had een centrale ligging tussen Noord-Nederland en Frankrijk, dat toen al een machtscentrum was. In de dertiende eeuw werden in Vlaanderen belangrijke literaire werken geschreven, bijvoorbeeld *Van den vos Reinaerde*. Ook Jacob van Maerlant (ca. 1235-1300), de auteur van bekende werken als de *Rijmbijbel* en *Der Naturen Bloeme*, was een Vlaming. Het Vlaams oefende invloed uit op andere Nederlandse dialecten. In *Der Naturen Bloeme* gebruikte Van Maerlant bijvoorbeeld allerlei woorden die niet eerder gevonden zijn, en die inmiddels gemeengoed zijn geworden, zoals *gehoefd*, *gehoornd* en de dierennamen *bizon* en *boa*. Men was zich al vroeg bewust van dialectverschillen binnen het Nederlands. Zo vermeldde Kiliaan aan het einde van de zestiende eeuw in zijn etymologische woordenboek bij allerlei woorden de regionale oorsprong.

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) zorgde voor een scheiding tussen Noord- en Zuid-Nederland. Vlaanderen werd bezet door de Spanjaarden. Na de val van Antwerpen in 1585 vluchtte ongeveer een half miljoen Vlamingen van het bezette Zuiden naar het Noorden, vooral naar Amsterdam. Zij namen taalverschijnselen mee uit hun eigen Vlaamse dialecten. In deze periode zijn veel Vlaamse en Brabantse woorden geleend die naast een van oorsprong Hollands woord zijn komen te staan. Momenteel worden de zuidelijke woorden meestal in schrifte-

lijke taal gebruikt, ze klinken 'deftiger'. Zo vinden we naast elkaar (de zuidelijke woorden staan voorop) *gaarne* en *graag*, *ge-lijk* en *zoals*, *heden* en *vandaag*, *heffen* en *(op)tillen*, *huwen* en *trouwen*, *lommer* en *schaduw*, *reeds* en *al*, *schoon* en *mooi*, *spoedig* en *gauw*, *wenen* en *huilen*, *werpen* en *gooien*, *zenden* en *sturen*. Andere woorden die oorspronkelijk uit het Vlaams komen, zijn *bekomen* 'verkrijgen', *ginder* 'ginds', *omtrent* 'ongeveer', *vermits* 'omdat' en *verwittigen* 'waarschuwen'.

Door de val van Antwerpen werd het cultuur- en taalcen- trum van het Zuiden naar het Noorden verplaatst. Na de Tach- tigjarige Oorlog beleefden de Noord-Nederlanders een lange tijd van vrijheid en bloei, maar de Vlamingen zuchtten van 1585 tot 1713 onder het Spaanse juk en daarna, van 1713 tot 1792, waren ze onderdeel van het Oostenrijkse rijk (met een korte onderbreking van 1745 tot 1748, toen de Fransen weer de baas waren). In deze periode verwierf het Hollandse dialect zo- veel prestige, dat het uitgroeide tot de standaardtaal. Naast deze standaardtaal bleven de dialecten bestaan. In de loop der tijden verloren ze steeds meer terrein aan het Standaardneder- lands. In Noord-Nederland spreekt men tegenwoordig van regiolecten, waarover de Groningse taalkundige Cor Hoppen- brouwers een boek geschreven heeft. Regiolecten worden gesproken in grotere gebieden waar vroeger verschillende dia- lecten gesproken werden en die nu gemeenschappelijke ken- merken hebben die afwijken van de standaardtaal. Ook de Vlaamse dialecten in België verliezen terrein tegenover het Standaardnederlands, maar ze hebben nog een veel sterkere po- sitie dan de dialecten in Nederland: bijna iedereen in België spreekt een dialect. De taalsituatie in Vlaanderen is bovendien veel ingewikkelder dan die in Nederland. Dat komt doordat Vlaanderen vanaf de val van Antwerpen tot de kortstondige sa- menvoeging van Noord- en Zuid-Nederland onder Willem 1 (van 1815 tot 1830) geen contact had met de Noord-Neder- landse standaardtaal. De Vlaamse taalkundige R. Willemyns onderscheidt vijf taalvarianten in Zuid-Nederland, die vloei- end in elkaar overlopen: van dialect, via getranslitereerd dia- lect, regionale omgangstaal (regiolect), Belgisch beschaafd tot algemeen Nederlands of Standaardnederlands. De positie van

Belgisch beschaafd, ook wel tussentaal, Vlederlands, (Algemeen) Schoon Vlaams of Verkavelingsvlaams genaamd, is zeer omstreden. Belgisch beschaafd is een omgangstaal die zich ontwikkelt naast het (zuidelijke) Standaardnederlands, en die hiervan duidelijk afwijkt. In het Belgisch beschaafd vinden we grote invloed van de dialecten en veel gallicismen, purismen en archaïsmen. Omdat voor sommige Vlamingen de sprong van dialect naar Standaardnederlands te groot is, gebruiken zij een tussentaal, het Belgisch beschaafd, die dichter bij het dialect ligt. De meeste Vlaamse taalkundigen en schrijvers zijn sterk gekant tegen deze tussentaal, vooral omdat deze taal in Noord-Nederland niet zonder meer begrijpelijk is – als het Belgisch beschaafd in België de norm zou worden, zou dat het einde betekenen van de taaleenheid die er tussen Vlaanderen en Nederland bestaat en die zelfs bij wet is vastgelegd. De Vlaamse schrijver Van Istendael noemt de tussentaal ‘Verkavelingsvlaams’, dat hij in *Het Belgisch labyrint* als volgt omschrijft:

Verkavelingsvlaams, dat is de taal die gesproken wordt in de betere villa's op de verkavelde grond van onze verminkte dorpen. Het is de taal van de jongens en de meisjes die naar een deftige school gaan en andere kinderen uitlachen omdat die zo onbeschaafd praten. [...] Verkavelingsvlaams, het is de taal van een nieuwoortig, door en door vals zelfvertrouwen, het is de taal die uit minachting voor de taal van de gewone mensen en uit angst voor het Nederlands geboren is, een wangedrocht is het, die taal van het nieuwe Vlaanderen, dat blaakt van intellectuele luiheid.

Veel Vlamingen zijn van mening dat het Standaardnederlands de norm moet zijn voor zowel Nederland als Vlaanderen. De Vlamingen zouden hier langzaam naar toe moeten groeien, en uiteraard kunnen er regionale verschillen zijn en blijven. Een deel van die regionale verschillen betreft de woordenschat; zo zijn *ajuin*, *hesp*, *nonkel* algemeen-Vlaamse woorden.

Ook in de periode dat het Noord-Nederlands de norm werd, bleef er invloed van het Vlaams bestaan. Tot in de huidige tijd verbreiden Vlaamse woorden zich over het Noorden. Deze

Vlaamse woorden zijn uiteraard woorden die in een groot deel van Vlaanderen gebruikt worden, in de regionale omgangstaal, het Belgisch beschaafd of het (zuidelijke) Standaardnederlands. Zo zijn *betoging*, *gezapig*, *monkelen*, *stilaan*, *uitbater*, *zinderen* en *op voorhand* oorspronkelijk uit het Zuiden afkomstig. De laatste decennia is Vlaanderen vooral op het gebied van de wielersport een belangrijke leverancier van nieuwe woorden en uitdrukkingen. *Afgetekende overwinning* 'duidelijke overwinning waaraan niet te twijfelen valt', *afzien* in de betekenis 'lijden', *met afstand* 'met een duidelijke voorsprong' en *iemand op afstand zetten* 'een duidelijke voorsprong nemen op iemand', *klassieker*, *koers* 'wielervedstrijd', *recupereren* 'op krachten komen', *vals plat* en *vlammen* 'keihard fietsen, het tempo opvoeren' zijn alle afkomstig van over de zuidgrens. De oorspronkelijk zuidelijke voetbaltermen *heenwedstrijd* voor 'eerste wedstrijd die een voetbalploeg tegen een andere ploeg moet spelen' en *terugwedstrijd* voor 'tweede wedstrijd die een voetbalploeg tegen een andere ploeg moet spelen' hoor je in Nederland steeds vaker; *wedstrijd op verplaatsing* voor 'uitwedstrijd' blijft voorlopig nog zuidelijk. Ook *gekwetst* in de betekenis 'geblesseerd' heeft zich in de Nederlandse sportpagina's een plaats veroverd. In 1960 zei de bekende Vlaamse taalkundige Jan Grauls nog van *nipt* in 'een nipte overwinning': 'Dat is natuurlijk verkeerd, zelfs al stelt men zich op Westvlaams standpunt.' Inmiddels is het woord Standaardnederlands geworden. In de literatuur worden verder nog aangemerkt als woorden die zich van het Zuiden naar het Noorden verbreid hebben: *confituur* 'jam', *eindejaarsuitkering* 'gratificatie aan het eind van het jaar', *living* 'woonkamer', *panne* 'motorpech', *peperkoek* 'ontbijtkoek', *prietpraat*, *praline* 'bonbon' en *vertrekpunt* 'uitgangspunt'. Dit is wel een bewijs dat het Vlaams nog steeds een rijke bron voor neologismen is.

Duitsland

Nederlandse leenwoorden in het Duits: visnamen

De meeste mensen denken bij Nederlandse leenwoorden in andere talen onmiddellijk aan maritieme termen. Ik betwijfel of het Nederlands inderdaad voornamelijk maritieme termen heeft uitgeleend, maar daarop kom ik in een andere publicatie nog wel eens terug. Dát er maritieme termen zijn uitgeleend, staat buiten kijf. Bijvoorbeeld aan het Duits. Laten we ons beperken tot visnamen. De Nederlandse benamingen *ansjovis*, *bokking*, *garnaal*, *haai*, *kabeljauw*, *labberdaan*, *maatjesharing*, *makreel* en *potvis* zijn door het Duits overgenomen als *Anschovis*, *Bückling*, *Garnele*, *Hai*, *Kabeljau*, *Lab(b)erdan*, *Matjeshering*, *Makrele* en *Pottfisch*. De meeste ontleningen zijn al oud: in de veertiende eeuw is *makreel* geleend, in de vijftiende eeuw *bokking*, in de zestiende eeuw *garnaal*, in de zeventiende eeuw zijn *ansjovis*, *haai*, *kabeljauw* en *labberdaan* geleend, en in de achttiende eeuw *maatjesharing* en *potvis*.

Enkele van deze visnamen zijn in het Nederlands gevormd, maar de meeste hebben wij zelf ook weer geleend. De zee is van oudsher een ontmoetingsplaats geweest voor verschillende volkeren die verschillende talen spraken. De taal van de zee is dus altijd internationaal geweest, al in de klassieke Oudheid, toen de Middellandse Zee het middelpunt van de westerse wereld vormde. De mediterrane handelstaal die daar ontstond, kreeg in de zestiende eeuw zelfs een speciale naam, *lingua franca*, wat Italiaans is voor 'Franse of Frankische taal'. De woordenschat van deze taal bestond voornamelijk uit Italiaanse woorden met versimpelde uitgangen, en leenwoorden uit het Frans, Spaans, Grieks, Arabisch en Turks. Met 'Franse' taal bedoelden de Arabieren en de andere gebruikers waarschijnlijk 'Europese' taal. Ook in de noordelijke zeeën ontmoetten vissers van allerlei na-

tionaliteiten elkaar, en ook hier ontstond een speciale gemeenschappelijke woordenschat. De visnamen kunnen dit illustreren; het is leerzaam de wegen te volgen die ze afgelegd hebben.

‘Echt’ Nederlands zijn *bokking*, *maatjesharing* en *potvis*. De herkomst van de naam van de gerookte haring, *bokking*, vroeger ook wel *boksharing*, heeft Kiliaan in 1599 al uiteengezet. Het woord is afgeleid van de dierennaam *bok* ‘a foedo odore’ – vanwege de onaangename geur. De uitgang *-ing* wordt vaak bij visnamen gebruikt, denk aan *haring*, *paling*, *spiering*, *wijting*. In het Middelnederlands was de vorm *buckinc* (een bok heette toen ook *buc*), en het woord is het eerst in 1285 gevonden. De Middelnederlandse vorm wordt nog weerspiegeld in de oudste Duitse vorm *bückinc*. De *l* is in het Duits waarschijnlijk toegevoegd naar analogie van andere Duitse mannelijke woorden op *-ling*, zoals *Schilling* en *Weißling* ‘wijting’.

Kiliaan gebruikte in 1599 *maeghdekens haerinck* met als omschrijving ‘halec prima virginea, [...] lactibus et ovis carens’, letterlijk: eerste maagdelijke vismengsel zonder melk (hom) of eieren (kuit). Hieruit blijkt dus de herkomst van *maatjesharing*: het eerste deel is *maagd*, en *maatjesharing* is dus zeer jonge haring, waarbij de hom of kuit nog niet ontwikkeld is. Het Duits heeft het woord op de klank overgenomen, zonder dat de oorsprong ervan werd onderkend.

De *potvis*, wiens naam voor het eerst in 1634 is aangetroffen, is een enorm dier dat behoort tot de walvisachtigen en door zijn omvang groot respect afdwong. Potvissen spoelden ook vroeger al op het strand aan. Het dier heeft een logge, van voren afgeplatte kop. Uit de oude variant *potshoofd* blijkt dat het hieraan zijn naam te danken heeft: de kop van het dier werd vergeleken met een pot. Vroeger noemde men het dier ook wel *potswal* of *potwalvisch*. Het Duits heeft beide vormen van ons overgenomen en kent dan ook zowel *Pottfisch* als *Pottwal*.

De andere visnamen zijn geleend uit talen waarmee wij op zee contact hadden. *Ansjovis* hebben we overgenomen uit Spaans *anchoa*, ouder *anchova*. De oudste Nederlandse vorm, in 1518, luidde *anchiovis*. Door volksetymologie heeft het woord bij ons de uitgang *-vis* gekregen en in die vorm is het door het Duits overgenomen.

Haai is een leenwoord uit het Noorden. We hebben het ontleend aan Oudnoors *hár*, en wel in de tweede helft van de vijftiende eeuw. De Duitsers hebben het weer van ons overgenomen, aanvankelijk uit reisverhalen, want veel haaien zwommen er niet in de Noordzee. Het Duits heeft *Hai* ook ter verduidelijking uitgebreid tot *Haifisch*.

Over de herkomst van *kabeljauw* hebben verschillende WNT-redacteuren zich het hoofd gebroken, maar desondanks is het probleem nog niet opgelost, en of dat ooit zal gebeuren is de vraag. Het probleem van deze oude visnamen is dat zij in zoveel talen voorkomen en – door de mondelinge overdracht van taal tot taal – in zoveel verschillende vormen, dat het bijkans onmogelijk is de herkomst te bepalen. De oudste vorm, uit 1272, luidde *cabellau*. Andere vormen waren *cabbeliau*, *cablau*. Al in 1163 werd het woord in het middeleeuws Latijn genoemd: in een in Vlaanderen geschreven stuk is sprake van *centum cabellauwi* ‘honderd kabeljauwen’. Vanaf eind zestiende eeuw kwamen ook vormen voor als *bak(k)eljauw*, *bakelauw*.

De eerste WNT-redacteur die zijn tanden in het probleem van de herkomst van *kabeljauw* heeft gezet, was de bekende lexicograaf Matthias de Vries. In een noot bij een artikel uit 1870 wijst hij erop dat de kabeljauwvisserij voor de Basken een belangrijk middel van bestaan was, en dat zij al vroeg in de verre zeeën bij Newfoundland op kabeljauw visten. Daarom meent hij dat *bakkeljauw* geleend is uit Baskisch *bacallaoá*. De vorm *kabeljauw* zou ontstaan zijn door omzetting van *bak* in *kab*.

WNT-redacteur C.C. Uhlenbeck was het hiermee niet eens. In een artikel uit 1892 meende hij dat juist andersom de Basken hun woord aan ons *kabeljauw* hebben ontleend, en dat de omzetting van *kab* in *bak* in het Baskisch heeft plaatsgevonden, waar dit verschijnsel vaker optreedt. Vervolgens zou het Nederlands de omgezette vorm teruggeleend hebben uit het Baskisch, vandaar de vorm *bakkeljauw*. Maar waar kwam het oorspronkelijke *kabeljauw* dan vandaan? In de ogen van Uhlenbeck moest de oorsprong in het Russisch gezocht worden, en wel in de – overigens slechts door hem aangenomen – benaming *koblovaja (ryba)*. *Ryba* betekent ‘vis’ en *koblovaja* is een afleiding van *kobl* ‘paal, staak’; de vis zou dus in het Russisch letterlijk

‘stokvis’ heten. De o in de eerste lettergreep is onbeklemtoond en wordt in het Russisch als *a* uitgesproken.

Uhlenbeck wist de taalkundige wereld niet te overtuigen. In 1927 waagde zijn collega Kluyver een volgende poging. Zijn artikel bevat veel mitsen en is voornamelijk gebaseerd op gereconstrueerde vormen, wat de argumentatie er niet sterker op maakt. Naar zijn mening is de Baskische vorm ontleend aan Spaans *bacal(l)ao*, een mening die men tot op heden is toegedaan. Maar de redenering die hij dan ontvouwt, vindt tegenwoordig geen aanhang meer. De Spaanse vorm zou volgens hem teruggaan op een niet gevonden middeleeuws Latijnse vorm *baccallanus*, *baccallaris* ‘geestelijke’. Deze naam zou later overgedragen zijn op de vis (zoals in het Frans *capelan* de naam voor een kleine vis is). Dit woord zouden wij van Spaanse of Baskische vissers overgenomen hebben. Daarnaast zouden wij Franse visnamen kennen die beginnen met *ca-*, zoals *cabot*, *chabot*, wat een afleiding is van Latijn *caput* ‘kop’; de vis is dus eigenlijk de ‘dikkop’. Vervolgens zouden wij *bakeljauw* en *cabot* met elkaar verward hebben, met als resultaat *kabeljauw*.

In zijn etymologisch woordenboek van 1991 verwijst WNT-redacteur De Tollenaere deze verklaring definitief naar het rijk der fabelen. Spaans *bacalao* is pas sinds 1519 bekend, dus hoe zou *kabeljauw*, dat al in de twaalfde eeuw voorkomt, een omzetting van dit Spaanse woord kunnen zijn? Maar wat is dan de herkomst van *kabeljauw*? Sommige romanisten hebben als oorsprong Gascons *cabilhau* aangewezen, dat een afleiding van *cap* ‘kop’ zou zijn, maar de meeste romanisten menen toch dat de Romaanse vormen allemaal aan het Nederlands ontleend zijn, omdat het woord het eerst in Vlaanderen is gevonden. De vraag naar de herkomst van het woord staat dus nog open.

De herkomst van *bakeljauw* lijkt inmiddels wél duidelijk. Dit woord is, via Spaanse of Baskische vissers, ontleend aan Spaans *bacalao* (waarbij we in het midden laten waar dit dan vandaan komt). Het woord *bak(k)eljauw* voor ‘kabeljauw’ is uit het Nederlands verdwenen, maar wordt in het Surinaams-Nederlands nog veel gebruikt voor ‘sterk gezouten, gedroogde en weer opgeweekte kabeljauw, schelvis of heek’, en zo heeft het woord bij ons zijn rentree gemaakt.

Ook de *labberdaan*, de gezouten kabeljauw, heeft heel wat pennen in beweging gebracht. De conclusie luidt, dat we de *labberdaan* ontleend hebben aan een Franse vorm *labourdan*. Dit woord is afgeleid van *Le Labourd*, de naam van een deel van het Baskenland waarvandaan de Basken op kabeljauw gingen vissen bij het verre Newfoundland. De Basken zoutten de vis in, om hem tijdens de lange reis goed te houden. De oudste vormen in het Nederlands waren *abberdane* (de *l-* werd beschouwd als het Franse lidwoord *l'*) uit 1510 en *habourdaen* uit 1514. De vorm *labberdaen* is voor het eerst in 1618 gevonden.

Het woord *makreel* heeft een verrassende geschiedenis. Het is zijn loopbaan waarschijnlijk in het Nederlands begonnen als *makelaar* 'tussenhandelaar'. Dit *makelaar* is door het Frans geleend, alwaar het de vorm *maquerel* 'koppelaar' kreeg (tegenwoordig *maquereau*). Vervolgens is dit woord overgedragen op de vis; de vorm *makerel* 'makreel' dateert van 1140. Volgens het volksgeloof volgt de makreel namelijk de jonge haring, de maatjesharing, en brengt de mannetjes en wijfjes bij elkaar, koppelt ze. Zo kreeg *maquerel* in het Frans twee betekenissen: 'koppelaar, pooier' en 'makreel'. In die laatste betekenis werd het in het Nederlands teruggeleend in de vorm *makreel*, gevonden in 1270 als *makerreel*. En laat *makreel* nu in het Bargoens de betekenis 'pooier' hebben!

De herkomst van *garnaal* ten slotte is niet zeker. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geeft vele suggesties, maar beëindigt het artikel met de verzuchting: '[...] waaruit genoegzaam blijkt, dat de oorsprong des woords nog niet is opgehelderd.' Het woordenboek van De Tollenaere geeft eveneens een aantal, deels weer nieuwe, suggesties, maar acht het gezien de oudste vorm *gheernaert* (omstreeks 1530) het meest waarschijnlijk dat het woord teruggaat op de persoonsnaam *Geernaert*, die aan het middeleeuws Latijn is ontleend. Dieren krijgen wel vaker een persoonsnaam, denk bijvoorbeeld aan *keeshond*, *pietje* voor een kanarie (dit kan ook klanknabootsend zijn) en misschien *pier* 'worm'. Naast de vorm *garnaal* (1657) kenden we vroeger ook *garneel*, en die vorm is terug te vinden in Duits *Garnele*.

Tot zo ver de herkomst van de visnamen. Nu de verbreiding.

Hebben behalve het Duits nog andere talen deze Nederlandse woorden geleend? Jawel. Zo vinden we bijvoorbeeld – de opsomming is niet uitputtend – ansjovis ook in het Russisch (*ančous*) en Fries (*ansjofisk*). Het woord komt ook voor in het Engels (*anchovy*) en Frans (*anchois*), maar deze talen hebben direct uit het Spaans geleend, niet via het Nederlands. De bokking heet in het Fries *bokking* en in het Zweeds *böckling*, dat blijkens de *l* geleend is via het Duits. De Friezen noemen de garnaal onder andere *garnaal*, *garneel*, de Engelsen gebruikten in het verleden *garnel*, *gernel*. De haai is door het Zweeds en het Deens overgenomen als *haj*, wat opmerkelijk is omdat wij het woord uit het Oudnoors, de voorloper van de Scandinavische talen, hebben geleend! In verouderd Engels werd hij *haye* genoemd, en de Friezen zeggen nog steeds *haai*. De kabeljauw vinden we terug in Frans *cabillaud*, Engels *cabilliau* (geleend via het Frans), Fries *kab(b)eljau*, Zweeds *kabeljo* en Deens *kabliau*. De Russen noemen de labberdaan een *laberdan*. De Dennen hebben *maatjesharing* gedeeltelijk vertaald: in *matjessild* is *sild* het Deense woord voor haring. In het Engels is *maatjesharing* verkort tot *matie*. De makreel vinden we terug in Zweeds *makrill*, Deens *makrel*, Noors *makrell*, Fries *makriël* en Russisch *makrel*? (Engels *mackerel* is uit het Frans geleend). De potvis ten slotte heet in het Fries *potfisk* en werd in het Engels vroeger wel *pot-fish* genoemd.

Hiermee lijkt wel bewezen dat in het verleden ook in de noordelijke zeeën een lingua franca gesproken werd, en dat het Nederlands in de woordenschat van deze lingua franca een niet te onderschatten rol gespeeld heeft.

Duitse leenwoorden in het Nederlands: medische termen

Het Duitse artsenjargon heeft in verschillende tijden invloed op het Nederlands uitgeoefend. De oudste Duitse leenwoorden op dit gebied zijn *artsenij* en *arts* – *artsenij* is voor het eerst in het Nederlands gevonden in de eerste helft van de vijftiende eeuw en *arts* in 1586. Deze woorden verdrongen de oudere Latijnse ontleningen *arsedie* en *arsatere*, *ercetere*. De oudste Nederland-

se vorm *ercetere* 'arts' was ontleend aan laat-Latijn *archiater*, dat op zijn beurt terugging op Grieks *archiatros*. Het Griekse woord betekende letterlijk 'opper-arts' en was een samenstelling van *archi-* 'hoofd' en *iatros* 'arts'. Veel medische termen gingen (en gaan) terug op het Grieks, omdat de Grieken de grondleggers van de westerse medische wetenschap waren; het ideeëngoed van Hippocrates (rond 400 v.Chr.) werd tot aan het eind van de Middeleeuwen nagevolgd. De Latijnse term *archiater* was een officiële titel aan het Frankische hof van Karel de Grote (742-814). Het Duits heeft het woord in deze periode uit het Latijn geleend, en dat zal ongetwijfeld ook voor het Nederlands gelden: Karel de Grote verplaatste het bestuurscentrum van zijn rijk van Frankrijk naar het gebied tussen Maas en Rijn, en hij verbleef met zijn hofhouding regelmatig in de Nederlanden. In deze periode was het Latijn de taal van overheid en Kerk. Het woord is in het Nederlands pas een eeuw later, in de tiende eeuw, aangetroffen, namelijk in de eerste omvangrijke Nederlandstalige tekst, de *Wachtendonkse Psalmen*. Het Latijnse woord verdrong een inheems Germaans woord dat in het Oudhoogduits *lābhi* 'arts' luidde en in het Oudengels *læce* 'arts, bloedzuiger' (vergelijk modern Engels *leech* 'bloedzuiger') – waarmee direct de stand van de medische wetenschap van die tijd is gekenschetst.

Het Latijnse leenwoord is enkele eeuwen in het Nederlands gebruikt. In het Duits veranderde het Latijnse leenwoord in de loop van de tijd in *Arzt*, en aan het eind van de Middeleeuwen heeft het Nederlands deze Duitse vorm overgenomen. Waarom dat gebeurde, is niet helemaal duidelijk. Misschien is ook hier sprake van invloed vanuit hofkringen: van 1356 tot 1433 regeerde het Beierse huis over Holland, en Wenceslaus, de hertog van Luxemburg, huwde met de dochter van de hertog van Brabant en Limburg en heerste vanaf 1355 over Luxemburg, Brabant en Limburg. In deze periode kwamen Duitsers naar de Nederlandse hoven. Hoewel dit weinig blijvende invloed op het Nederlands heeft gehad, is wellicht in deze periode *artsenij* geleend, dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw gevonden is; *arts* is pas ruim een eeuw later gevonden, maar dat kan toeval zijn.

Een andere reden waarom de Duitse benaming werd overgenomen, kan gelegen zijn in het feit dat na de Middeleeuwen de medische opvattingen veranderden. Een belangrijke vernieuwer was de Zwitserse geneeskundige en alchemist Paracelsus (1493-1541). Hij meende dat de natuur uit drie elementen bestond: kwik, zwavel en zout. Ziekte was het gevolg van een verstoring van het evenwicht tussen die elementen. Paracelsus was de grondlegger van de iatrochemie, de toepassing van chemische stoffen in de geneeskunde, die heeft geleid tot de huidige farmaceutische industrie. In 1519 bezocht Paracelsus Vlaanderen en later schreef hij hierover dat hij op de toentertijd befaamde kruidenmarkt van Antwerpen meer geleerd had dan aan alle Europese universiteiten die hij bezocht had.

Paracelsus was een van de eerste geleerden die in hun moedertaal schreven in plaats van in het Latijn. In 1527 gaf hij zelfs als eerste college in het Duits, waarmee hij zijn tijd ver vooruit was. Omdat de geleerdenwoordenschat tot dan toe voornamelijk uit Latijnse woorden bestond, maar ook omdat de wetenschappelijke kennis zich in deze periode snel uitbreidde, moest hij allerlei nieuwe woorden scheppen. Voor een deel greep hij hierbij terug op het Latijn, voor een deel gebruikte hij Duitse woorden.

Een aantal van deze Paracelsus-woorden is door andere talen overgenomen. Zeker is dat we het door Paracelsus gemunte *laudanum* uit het Duits hebben geleend; het is in een Nederlands woordenboek van 1688 opgenomen in de vorm *laudanum opiatum*. Mogelijk hebben we ook *pest* overgenomen uit het Duits, waar Paracelsus het gevormd heeft van Latijn *pestis* 'besmettelijke ziekte, epidemie'. In het Nederlands dateert *pest* van 1554, dus heel snel na Paracelsus. Maar het is ook mogelijk dat we het woord geleend hebben uit het Frans, waar *peste* sinds 1475 voorkomt. Andere Paracelsus-woorden zijn *ether* (1778), *gnoom* (1824), *kwintessens* (1663), *ventiel* 'luchtklep' (1641) en *zink* (1736). De jaartallen tussen haakjes geven aan wanneer de woorden voor het eerst in het Nederlands zijn aangetroffen en dat blijkt minstens een eeuw na Paracelsus' tijd te zijn. De meeste woorden zijn bovendien internationaal, dus het is niet eens zeker of ze direct uit het Duits zijn geleend.

De meeste Duitse leenwoorden op medisch terrein dateren van eind negentiende of begin twintigste eeuw, toen de Duitse wetenschap een belangrijke rol speelde in de wereld. Uit deze periode stammen *allergie* (1933), *bewusteloos* (1819), *chromosoom* (1907), *elektrocardiogram* (1927), *elektro-encefalogram* (1938), *heilgymnastiek* (1912), *homeopathie* (1824), *kapsel* ‘omhulsel van abces’ (1904-5), *receptuur* (1847), *secret* ‘afscheiding’ (1904-5), *tuberkel* (1844), namen voor geneesmiddelen zoals *aspirine* (1914), *heroïne* (1928), *veronal* (1910), en namen voor gebouwen zoals *kurhaus* (1912) en *polikliniek* (1902). De jaartallen tussen haakjes geven aan wanneer de woorden voor het eerst in *algemene* Nederlandse naslagwerken verschenen; in medische handboeken zullen ze waarschijnlijk eerder zijn opgedoken, maar toen was hun gebruik dus nog beperkt tot artsen.

Een speciaal terrein van de medische wetenschap houdt zich met de geestelijke gezondheid bezig. Hierin is Duitsland decennia lang toonaangevend geweest. Geleerden als Freud, Jung en Adler, maar ook hun voorgangers, volgelingen en tegenstanders, hebben baanbrekend werk verricht op het gebied van de psychologie en de psychiatrie, en allerlei termen bij een groot publiek bekend gemaakt. Het woord *psychiatrie* (1867-8) is niet voor niets in Duitsland gevormd! Andere oorspronkelijk Duitse termen zijn *autisme* (1919), *gestaltpsychologie* (1935), *masochisme* (1899), *narcisme* (1937), *paranoia* (1832), *schadenfreude* (1910; ook *schadevreugd*: 1925), *schizofrenie* (1930) en *waanzin* (1832). Van Freud stammen de termen *libido* (1915), *penisnijd* (1965; ouder *penisafgunst*: 1952), *psychoanalyse* (1924) en *sublimering* (1936), van Jung *dieptepsychologie* (1932), en van Adler *overcompensatie* (1938).

De dialectoloog A.A. Weijnen, die met zijn dochter A. Ficq-Weijnen het uiterst interessante *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten* heeft geschreven, noemt als Duits leenwoord in het dialect van Vaals en Kerkrade *moems* voor ‘bof’, uit Duits *Mumps*. In het Duits komt het pas vanaf 1813 voor. Het Duitse woord is een ontlening van Engels *mumps*, een afleiding van *mump* ‘brommen’, waarschijnlijk omdat men door de bof in een verdrietige stemming komt. *Moems* is een jong leenwoord,

en Weijnen veronderstelt dat het woord in Limburg is ingevoerd vanuit de artsenopleiding in Aken.

Een woord dat in het Nederlands een geheel eigen betekenis heeft gekregen, is *kolder*. Dit woord is ontleend aan Duits *Koller*, dat teruggaat op Latijn *cholera*. De oudste Nederlandse vorm, uit 1763, luidde dan ook *koller*, maar al heel snel daarna werd ook *kolder* gebruikt. De oudste betekenis was ‘hersenziekte van paarden’, en hiervan komen de uitdrukkingen *de kolder in de kop krijgen*, in het Duits *einen Koller bekommen*, en *tropenkolder*, in het Duits *Tropenkoller*. Zowel in het Duits als in het Nederlands wordt de ziektenaam dus ook figuurlijk gebruikt. De betekenis waarin *kolder* echter in het Nederlands het meest wordt gebruikt, is ‘onzin’; die betekenis kent het Duitse woord niet.

Alle tot nu toe genoemde woorden zijn oorspronkelijk wel ‘geleerdenwoorden’, door wetenschappers overgenomen. Tot besluit een woord dat in de volkstaal is overgenomen: *kater* ‘ziek gevoel na drinkgelag’. *Kater* is in het Nederlands sinds 1906 bekend. Het is ontleend aan het Duits, waar de studenten in de negentiende eeuw *Katarrh* – van Latijn *catharrus* ‘catarre, ontsteking, kou’ – verbasterden tot *Kater* en uitdrukkingen gebruikten als *einen Kater haben*, *besoffen wie ein Kater*. Dit ene volkstaalwoord weegt niet op tegen de grote hoeveelheid geleerde termen die vooral de laatste tweehonderd jaar vanuit het Duits het Nederlands zijn binnengekomen – en niet alleen het Nederlands: de meeste genoemde woorden zijn internationaal.

Finland

Germaanse leenwoorden in het Fins

Het Fins is onder andere verwant met het Hongaars, Laps (of Samisch) en Samojeeds, en behoort tot de Oeralische taalfamilie. Het Fins behoort dus niet tot de Indo-europese familie, de moeder van het Germaans en het Nederlands. Structuur en woordenschat van Fins en Germaans verschillen dan ook wezenlijk van elkaar. Een belangrijk kenmerk van het Fins is dat er vele naamvallen bestaan en dat grammaticale relaties worden weergegeven door achtervoegsels die ook een zelfstandige betekenis hebben. Zo drukt men 'in huis' uit door *talossa*, van *talo* 'huis' en *-ssa* 'in'; 'onze krant' is in het Fins *lehtemme*, van *lehti* 'krant' en *-mme* 'onze'. Dit heet agglutinerend (samenklevend). Overigens is het inzicht in taalfamilies jong: eind achttiende eeuw onderkende men voor het eerst de overeenkomsten tussen talen als Sanskriet, Grieks, Latijn, Perzisch, Gotisch en Keltisch. Dit was het begin van het onderzoek naar de gemeenschappelijke oorsprong van deze talen en het inzicht in de Indo-europese taalfamilie. Ongeveer gelijktijdig is ook onderzoek gestart naar andere taalfamilies, zoals de Oeralische. Maar lange tijd zijn de relaties tussen de verschillende talen onduidelijk geweest, en tot op heden is er verschil van mening over de indeling van en de relaties tussen de verschillende taalfamilies. De beoordeling wordt vooral bemoeilijkt door het feit dat de oorsprong van de talen duizenden jaren voor onze jaartelling ligt, en dat van de oudste stadia geen geschreven bronnen bestaan.

Het Fins dat in Finland gesproken wordt, vormt samen met onder andere het Estisch, Karelisch en Wepsisch de groep van de Oostzeefinse talen. Deze Oostzeefinse talen en het Laps gaan terug op het Vroeg-Oerfins.

Finland en de Lage Landen liggen zo ver van elkaar verwijderd, dat er heel weinig contact is geweest, totdat Finland in de tweede helft van de twintigste eeuw als vakantie­land werd ontdekt. In het Fins vinden we dan ook geen Nederlandse woorden (althans geen direct geleende), maar wel Germaanse. Het Germaans, het voorstadium van het Duits, Engels, Fries, Nederlands en in Scandinavië het Deens, IJslands, Noors en Zweeds, vormde tot het begin van de jaartelling min of meer een taal­kundige eenheid. De Germanen en de Oostzeefinnen woonden eeuwenlang ieder aan een kant van de Oostzee en hadden over deze zee heen contact. De Oostzeefinse talen hebben hierdoor een groot aantal leenwoorden overgenomen uit het Germaans en de Germaanse talen. Omdat het Germaans nooit geschreven is, vormen de Oostzeefinse leenwoorden de oudste en dus zeer belangrijke bron van onze kennis over de Germaanse woordenschat en klankontwikkeling. De oudste leenwoorden zijn door de Finnen en Lappen al tussen 1500 en 1000 v.Chr. uit het Germaans overgenomen. Ter vergelijking: Germaanse woorden worden pas vanaf de eerste eeuw v.Chr. in klassieke (Griekse en Romeinse) bronnen genoemd en de oudste in een Germaanse taal geschreven teksten zijn Oer­noorse runeninscripties uit de tweede eeuw n.Chr. Sommige Oostzeefinse talen zijn in de loop van de tijd slechts zeer weinig veranderd. Daardoor zijn de Germaanse leenwoorden in deze talen relatief weinig gewijzigd, en kan het Fins ons nog het een en ander leren over onze eigen taal.

Toen in de zeventiende eeuw de overeenkomsten tussen Finse en Germaanse woorden opgemerkt werden, braken geleerden zich het hoofd over een verklaring. Men trachtte te achterhalen wat de relatie tussen de Finnen en Lappen enerzijds en de Zweden en Goten anderzijds was, wie de oorspronkelijke bewoners van Scandinavië waren, uit welke tijd de gemeenschappelijke woorden stamden en wat de oorzaak was van de gemeenschappelijke woordenschat. De Duitse filosoof Leibniz (1646-1716) meende dat de oerbevolking van Scandinavië verwant was met de Lappen en Finnen. De bekende Deense taal­kundige Rasmus Rask (1787-1832) verklaarde de overeenkomsten in woordenschat als Finse ontleningen in het Germaans. Zijn Duitse collega Jacob Grimm (1785-1863) was het daar-

mee in principe eens, maar meende wel dat een deel van de overeenkomsten door oerverwantschap verklaard moest worden en dat ook rekening gehouden moest worden met een wisselwerking tussen de Finse en Germaanse talen in de historische tijd.

Uiteindelijk trok de inmiddels vergeten taalkundige Franz Dietrich in 1851 de enig juiste conclusie over de richting van de leenwoorden: de woorden stammen uit het Germaans en zijn door het Fins overgenomen, en wel in verschillende tijden. Een deel is reeds in prehistorische tijd uit het Germaans geleend. Later is Dietrichs werk, dat in details rammelde, door onderzoekers gecorrigeerd en aangevuld, en de dissertatie van de Deen Vilhelm Thomsen uit 1869 betekende het begin van de wetenschappelijke benadering van het probleem. Hierna hebben vele onderzoekers zich op de detailuitwerking gestort, culminerend in de publicatie door A.D. Kylstra, Tette Hofstra en anderen van een *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*, waarvan twee van de in totaal drie delen inmiddels verschenen zijn. Dezelfde Kylstra is in 1961 gepromoveerd op het proefschrift *Geschichte der germanisch-finnischen Lehnwortforschung*, waarin de geschiedenis van het leenwoordenonderzoek nauwgezet beschreven wordt.

Een paar voorbeelden van Germaanse leenwoorden in het (Oostzee-)Fins zijn *juko* 'juk', *kaura* 'haver', *kulta* 'goud', *kuningas* 'koning', *lammas* 'schaap' (ontleend aan een Germaanse vorm die in het Nederlands *lam* is geworden), *lantio* 'lende', *nauttia* 'nutt(ig)en', *rengas* 'ring', *sairas* 'zeer, ziek', *sama* 'dezelfde' (vergelijk Engels *same*) en *tina* 'tin'. De leenwoorden betreffen dus vele terreinen. Zelfs het Finse woord *jaa* 'ja' en het voegwoord *ja* 'en, ook' (denk aan Duits *ja*) gaan terug op het Germaans – het is heel uitzonderlijk dat voegwoorden geleend worden: de meeste leenwoorden zijn zelfstandige naamwoorden, in mindere mate worden werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden overgenomen; andere woordsoorten worden aanzienlijk minder vaak geleend.

De Finse leenwoorden zijn extra interessant, omdat ze gedeeltelijk al vóór de Germaanse klankverschuiving zijn geleend. Deze klankverschuiving, die waarschijnlijk geleidelijk tussen de vijfde en de derde of tweede eeuw v.Chr. plaatsvond,

is het belangrijkste kenmerk waardoor de Germaanse talen zich van de andere Indo-europese talen onderscheiden. De klankverschuiving, die is beschreven door Grimm en naar hem dan ook de wet van Grimm heet, beschrijft onder andere dat de Indo-europese *b, d, g* in het Oudgermaans overgegaan zijn in *p, t, k*. Dit verklaart dat de Latijnse vormen *labium, pedis* (tweede naamval van *pes*) en *ager* – met *b, d* en *g* – verwant zijn met Nederlands *lip, voet* en *akker* – met *p, t* en *k*.

Op het eerste gezicht blijkt uit de spelling van een Fins woord niet direct of het nog vóór de Germaanse klankverschuiving is geleend. Een dergelijk woord heeft namelijk in het Fins *p, t, k*, precies zoals in het Germaans. Het wordt pas duidelijk wanneer je weet dat Fins *p, t, k* ongeveer als [b, d, g] worden uitgesproken, en dat de uitspraak [p, t, k] in het Fins gespeld wordt als *pp, tt, kk* – in het Fins is de spelling *t* etc. naast *tt* een kwestie van lengte: dubbele medeklinkers worden lang uitgesproken. Het huidige Fins kent overigens ook de *d*.

Een voorbeeld van een woord dat vóór de Germaanse klankverschuiving geleend is, is *lika* ‘slijk’ (vergelijk Indo-europees **sleig-* met *g*; een asterisk geeft een gereconstrueerde vorm aan); Germaans *sl-* wordt in het Oostzeefins altijd *l-*. Ook Fins *kuve*, meervoud *kupeet* ‘heup’ is zo’n oud leenwoord, vergelijk Indo-europees **keub-* met *k* en *b*. En ten slotte is Fins *mallas*, tweede naamval *maltaan* ‘mout’, een oude ontlening (vergelijk Engels *malt*, Indo-europees **meld-* met *d*). Woorden die na de Germaanse klankverschuiving zijn geleend, zijn *helppo* ‘hulp’, *hertta* ‘hart’ en *laukka* ‘look’ – alle met verdubbelde medeklinkers.

Gezien het grote aantal Germaanse leenwoorden in de Finse talen en het feit dat het deels huis-, tuin- en keukenwoorden betreft, meent men dat de contacten zeer langdurig geweest moeten zijn, dat een relatief grote groep Oostzeefinnen en een misschien kleinere groep Germanen tweetalig geweest moet zijn, en dat het Germaans een hoog prestige had. In de oudste periode, tot ongeveer 500 n.Chr., zijn enige honderden woorden geleend. In de latere periode zijn nog veel meer woorden uit het Germaans geleend, en wel uit de aangrenzende Noordgermaanse talen, vooral het Zweeds. Maar dus niet uit het Nederlands.

Finse leenwoorden in het Nederlands: *sauna* en *toendra*

Het bekendste Finse woord is *sauna*, door vele talen overgenomen. Of het instituut sauna door de Finnen is bedacht, is niet zeker – het bestond misschien al langer. Herodotus beschrijft omstreeks 450 v.Chr. dat de Scythen water en hennepzaad op verwarmde stenen gooiden om zo een bedwelmende damp te creëren. De Finse sauna wordt in een houten badvertrek genomen, waarin men afwisselend ondergedompeld wordt in hete lucht, stoom en warm water, onderwijl de huid met berkentwijgen bewerkend. Daarna koelt men af in koud water of liever nog in sneeuw. Bij de Finnen is het nemen van een sauna vanwege de heilzame werking tot nationale gewoonte uitgegroeid, en de Finnen hebben het verbreid naar andere volkeren.

Aanvankelijk waren sauna's in andere landen alleen bekend uit reisverhalen: in het Engels werd *sauna* reeds vanaf 1881 genoemd, in het Duits in de eerste helft van deze eeuw. Omstreeks 1822 schreef J. van Wijk in zijn *Algemeen aardrijkskundig woordenboek* onder het lemma 'Finland': 'Hunne woningen [namelijk van de Finnen] zijn slecht, doch de geringste boer heeft echter een klein soort van gebouw om een warm bad te genieten.' Merk op dat Van Wijk het woord *sauna* zorgvuldig vermijdt; kennelijk was het verschijnsel wel bekend, maar het woord ervoor niet. Pas na de Tweede Wereldoorlog ging men in andere landen, zoals Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland en België, sauna's bouwen. In het Nederlands en Frans is ook het woord *sauna* pas na de Tweede Wereldoorlog algemeen bekend geworden.

Het tweede bekende Finse woord is *toendra* voor het gebied langs de Noordelijke IJszee en in het noorden van Europa, Azië en de Verenigde Staten. In dit gebied is de ondergrond het hele jaar door bevroren en daardoor is het voornamelijk begroeid met mossen en korstmossen. De vorm *toendra* is Russisch. In het Russisch is het woord sinds 1691 bekend. Het Russisch heeft het woord geleend uit het Fins *tunturi* 'vlakke boomloze verhoging, bergen (in het noorden)' of uit het aan het Fins verwante Laps *tündar* (naast *duoddâr*) 'berg' – gezien de vorm is de laatste mogelijkheid het meest waarschijnlijk.

Het woord *toendra* is vanaf het midden van de negentiende eeuw vanuit het Russisch verbreid naar andere talen en daarin vrijwel tegelijkertijd overgenomen: in het Engels vanaf 1841, in het Duits vanaf het midden van de negentiende eeuw, in het Nederlands vanaf 1856, in het Frans vanaf 1876.

Pas in deze eeuw zijn er namen gegeven aan de voortdurend bevroren bodem waardoor de toendra wordt gekenmerkt. Hoewel deze namen niet teruggaan op een Fins voorbeeld – dankzij de warme Golfstroom bestaat er geen permafrost in Finland – en dus eigenlijk niet hier thuishoren, ga ik er toch even op in, omdat het aardig is te zien hoe de naamgeving van een zo onbekend fenomeen in zijn werk gaat. De Russen, op wier grondgebied het verschijnsel voorkwam, noemden en noemen het *večnaja merzlota* ‘eeuwige bevrorenheid’. Deze uitdrukking is in andere talen overgenomen, hetzij als leenwoord hetzij in vertaalde vorm. De Zweden hebben het vertaald als *perenne tjäle*, zoals ook in het Nederlands wel wordt gesproken van *eeuwig ijs*.

De Fransen hebben zowel de Zweedse als de Russische uitdrukking in verkorte vorm overgenomen, met behoud van de betekenis ‘altijd bevroren grond’: in 1925 vinden we in het Frans *tjale* als verkorting van Zweeds *perenne tjäle* en in 1940 vinden we *merzlota* als verkorting van Russisch *večnaja merzlota*. Ook het Engels kent de verkorting van de Zweedse uitdrukking: sinds 1924 komen *tjaele*, *taele*, *tjäle* in het Engels voor. Uit de varianten blijkt al dat het woord tot spelling- en uitspraakproblemen leidde. De Engelsen gebruikten in de praktijk dan ook meestal *permanently frozen ground*. In 1943 vond de Amerikaan S.W. Muller deze uitdrukking echter te lang en omslachtig, en stelde hij de kortere term *permafrost* voor, een samentrekking van *permanent frost*, letterlijk ‘voortdurende vorst’. Dit woord vond direct ingang in de meeste westerse talen, zoals het Deens, Frans, Nederlands en Zweeds; het Duits gebruikt *Permafrostboden* of *Dauerfrostboden*. Het Fins heeft *permafrost* letterlijk vertaald: Fins *ikiirouta* is een samenstelling van *iki-* ‘voortdurend, eeuwig’ en *routa* ‘bevroren oppervlakte van de aarde’.

In 1946 meende K. Bryan in het *American Journal of Science* dat van *permafrost* moeilijk afleidingen gemaakt konden wor-

den en dat het woord moeilijk door andere Europese talen kon worden overgenomen – de feiten geven hem overigens ongelijk. In ieder geval stelde hij een nieuwe term voor: *pergelisol* van *per(manent)* en Latijn *gelare* ‘bevrozen’ en *solum* ‘bodem’. Dit woord staat inderdaad sedert 1946 in de Franse woordenboeken als *pergélisol*, maar *permafrost* is toch het gewonere woord geworden.

De invloed van het Fins op de rest van de wereld kan dus al met al wel heel gering genoemd worden: het enige woord dat in Finse vorm door andere talen is overgenomen, is *sauna*; *toendra* is waarschijnlijk niet Fins maar Laps, en in ieder geval is de ontlening naar de rest van de wereld via het Russisch gegaan. Voor de meest kenmerkende eigenschap van de toendra wordt internationaal het Engelse woord *permafrost* gebruikt.

Frankrijk

Nederlandse leenwoorden in het Frans: *kaper* en *vrijbuit*

In de zeventiende en achttiende eeuw schuimde allerlei onguur volk de zeeën af: piraten, boekaniers, zeerovers, vrijbuiters, kapers en ga zo maar door. Tegenwoordig beschouwen we deze woorden veelal als synoniemen, maar dat waren ze in het verleden niet. Er bestonden verschillende gradaties in het zeeschuimen. Sommigen hielden zich er op eigen risico mee bezig, maar velen wisten zich gedekt door een staat. De zogenaamde *kaapvaart* of *commissievaart* was een officieel instituut. Een oorlogvoerende mogendheid gaf de kapitein van een privé-vaartuig een kaperbrief, waarmee hij gemachtigd was uit naam van die mogendheid vijandelijke koopvaardischepen te overvallen, ‘ter buit te varen’. Door de kaperbrief – en ook alleen daardoor – onderscheidde de kaper zich van de zeerover, piraat of boekanier. Maar voor de slachtoffers was dit verschil wel erg subtiel, en het gebeurde wel dat een gevangen kapitein van een kaperschip met de kaperbrief om zijn hals werd opgehangen. De kaper moest het buitgemaakte schip naar een haven brengen van de mogendheid die de kaperbrief had uitgegeven en kreeg dan een deel van de buit – maar sommige kapers konden zich niet bedwingen en wilden de hele buit. Kortom: de scheidslijn tussen kaperij en piraterij was erg dun.

Zeker in de oudste tijd was kaper een gerespecteerd beroep. De bekende Engelse zeeheld Francis Drake (1543-1596) was te eniger tijd kaper of *privateer*, dus geprivilegieerd zeerover, en wat later bedreef ook onze zeeheld Michiel Adriaenszoon de Ruyter (1607-1676) de kaapvaart. Naarmate de oorlogsvloot van een land sterker en beter georganiseerd werd, probeerden de regeringen paal en perk te stellen aan de kaapvaart, ook al omdat zeelui liever bij een kaapschip aanmonsterden dan bij

een schip van de marine – het eerste was namelijk veel lucratiever.

Pas in 1856 werd de kaapvaart bij de Verklaring van Parijs afgeschaft, maar aanvankelijk weigerden de Verenigde Staten deze te aanvaarden, met als argument dat de Amerikaanse vloot zo klein was, dat zij in tijden van oorlog wel gedwongen waren gebruik te maken van kapers. Eind negentiende eeuw onderschreven ook de V.S. de verklaring.

Roverij was niet aan een nationaliteit gebonden, en de woorden om de rovers mee aan te duiden evenmin. De Nederlanders en Vlamingen hebben hun steentje bijgedragen aan de zeeroverij, en daardoor zijn Nederlandse benamingen voor zeerovers internationaal geworden. Om te beginnen het woord *kaper*. Dit betekent zowel ‘kaapvaarder’ als ‘kaapschip’. Het Frans, het Duits en het Engels hebben het woord in de zeventiende eeuw in beide betekenissen overgenomen als respectievelijk *capre*, *Kaper* en *caper*. Het Russische *kaper* betekent alleen ‘kaapschip’. In het Frans en Engels is het woord inmiddels verouderd en uit de meeste woordenboeken geschrapt.

Ook in het Nederlands komt *kaper* voor het eerst voor in de zeventiende eeuw (1663). Het is geen Nederlands, maar een Fries woord. Waarschijnlijk is het een afleiding van Oudfries *kāpia* ‘kopen’; dit werd als eufemisme voor ‘zeeroof plegen’ gebruikt. Ook wordt wel verband gelegd met *kaap* ‘voorgebergte’, omdat een kaap als uitkijkpunt van groot belang is voor de zeeroverij, maar dat is misschien alleen een interpretatie achteraf. Omdat het aantal kaapvaarten en kaapschepen momenteel buitengewoon gering is, is de betekenis gemoderniseerd en duidt *kaper* tegenwoordig ‘iemand die een trein of vliegtuig kaapt’ aan.

Het meest geleende Nederlandse woord in deze context is echter *vrijbuit*, dat vroeger ‘zeerover’ of ‘soldaat die van plundering leeft’ betekende. De samenstelling dateert van 1577 en is gevormd uit uitdrukkingen als *ten vrijbuit varen, op vrijbuit gaan*.

Het woord heeft een rondgang door diverse talen gemaakt. Het Frans kent vanaf 1666 *flibustier*, vroeger ook *flibutier* en in 1667 *fributier*. Het Engels kent verschillende vormen: *free-*

booter (vanaf 1570), en het gewone woord *filibuster* (vanaf 1587). Dit laatste heeft in het verleden vele varianten gehad, zoals *flibutor*, *flibustier*, *filibustier*. Het Spaans kent *filibustero* (ontleend aan het Frans), het Duits *Freibeuter*. Het Duitse woord is aan verschillende talen doorgeleend, zoals Deens *fribytter* en Italiaans *farabutto*; het Italiaans kent daarnaast ook *filibustière*, dat het uit het Spaans geleend heeft. Ook het Franse woord is doorgeleend, bijvoorbeeld aan het Russisch: *flibust'jer*.

In het Engels, Frans en Spaans duidt het woord piraten aan die in de zeventiende en achttiende eeuw langs de Spaanse kusten van Midden- en Zuid-Amerika huishielden en dezelfde werkplek hadden als de boekaniers, met wie ze in de zeventiende eeuw soms samenwerkten en met wie ze wel op één hoop gooid worden.

De vormen met *fr-* zijn rechtstreeks uit het Nederlands geleend, maar waar komen de vormen met *fl-* vandaan? Dat blijft onzeker. De *Oxford English Dictionary* acht het mogelijk dat er invloed is geweest van *vlieboot*, dat in dezelfde talen geleend is als *vrijbouter*: Engels *flyboat*, Frans *flibot*, Spaans *flibote*, Duits *Flieboot*. De verandering van *fr-* in *fl-* heeft waarschijnlijk in het Engels plaatsgevonden. De Franse etymologische woordenboeken menen tenminste dat de Franse vorm een ontlening aan Engels *flibutor* is – hoewel deze Engelse vorm slechts eenmaal is aangetroffen.

De invoeging van een *s* heeft zeker in het Frans plaatsgevonden. In het Frans werd namelijk lange tijd in veel woorden een *s* voor een medeklinker geschreven, die echter niet uitgesproken werd en op den duur dan ook verdween. Meestal werd de klinker waarachter de *s* had gestaan lang, wat binnen een woord werd aangegeven met een dakje, vergelijk *fête*, *blâmer* met onder *feste*, *blasmer*. Als gevolg daarvan wist men niet altijd meer precies voor welke medeklinkers nu wel en voor welke geen *s* geschreven diende te worden, en ging men ook *s*'en schrijven waar ze niet hoorden. En zo werd *flibutier* veranderd in *flibustier*. Deze vorm is eind achttiende eeuw door de Engelsen opnieuw overgenomen, wat de Engelse vorm *flibustier* verklaart. Tot midden negentiende eeuw was dit het gebruikelijke Engelse

woord, maar toen werd het vervangen door de vorm *filibuster*, die was ontleend aan Spaans *filibustero*.

In het Amerikaans-Engels heeft *filibuster* halverwege de vorige eeuw een geheel eigen figuurlijke betekenis gekregen. Het wordt namelijk gebruikt voor: obstructie in een parlement of ander vertegenwoordigend lichaam door het houden van urenlange redevoeringen waardoor er geen wetten aangenomen kunnen worden. Een filibuster van een groep senatoren kan in extreme gevallen weken duren. In deze vorm en met deze betekenis hebben wij het woord teruggeleend uit het Amerikaans-Engels, en zo is de cirkel rond.

Frans leenwoorden in het Nederlands: *piraat* en *boekanier*

Piraterij of zeeroverij is van alle tijden en plaatsen. Zij kende haar hoogtepunt tussen de zestiende en de achttiende eeuw, en verdween langzamerhand in de negentiende eeuw, toen de schepen groter en sterker werden en de controle scherper. Helemaal verdwenen is ze nog niet: in Azië komt ze nog steeds voor.

Wij hebben het woord *piraat* eind zestiende eeuw uit het Frans geleend. Oorspronkelijk stamt het woord uit het gebied rond de Middellandse Zee. Het gaat terug tot in de klassieke Oudheid: de Romeinen kenden het al, en hadden het geleend van de Grieken. Het woord *piraat* komt in de meeste talen voor en is nog springlevend, denk aan moderne samenstellingen als *luchtpiraat*, *wegpiraat*, *piratenzender*.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw leidden de boekaniers, een bepaalde groep jager-zeerovers, een kort maar hevig bestaan. Hun geschiedenis is levendig beschreven in het proefschrift van C.H. Haring uit 1910, getiteld *The buccaneers in the West Indies in the XVII century*.

Het woord *boekanier* hebben we uit het Frans geleend; we kennen het vanaf 1691 in de vorm *bokkenier*. Hiermee werden de Franse, later ook de Engelse en Nederlandse zeerovers aangeduid die in de zeventiende eeuw de kusten van Zuid-Amerika onveilig maakten. In het Frans is de vorm *boucanier* in 1654 voor het eerst genoteerd, aanvankelijk als naam voor de Franse

jagers van het eiland Santo Domingo, die leefden van het vlees van verwilderd vee dat zij roosterden. *Boucanier* is namelijk een afleiding van *boucan* ‘gerookt vlees, vleesrooster’, een woord dat uit de Indianentaal Tupí ontleend is. De jagers behielden de naam toen ze hun activiteiten uitbreidden met zeeroverij, die vooral tegen de Spanjaarden was gericht. De boekaniers werkten daarbij nauw samen met andere zeerovers in de omgeving, die in deze periode in ruime mate aanwezig waren. De groepen zijn voor de buitenwacht vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden, vooral ook omdat de woorden *boekanieer* en *vrijbuitter* of *flibustier* synoniem werden. Zelf noemden zij zich kustbroeders, ‘frères de la côte’ of ‘gens de la côte’. Komt daar misschien de uitdrukking ‘er zijn kapers op de kust’ vandaan?

Een van de boekaniers was Alexander Olivier Exquemelin (in het Engels Esquemeling genoemd en in het Frans Oexmelin). Exquemelin was afkomstig uit Honfleur in Noord-Frankrijk. Vanaf 1666 was hij een *engagé* van de Franse West-Indische compagnie op het eiland Tortuga, wat er feitelijk op neerkwam dat hij een blanke slaaf was. Noodgedwongen werd hij boekanieer op Santo Domingo, en vervolgens zeerover (*flibustier*). Omstreeks 1674 keerde hij naar Europa terug en woonde hij enige tijd in Amsterdam, waar hij in 1679 toegelaten werd tot het gilde van de chirurgijns. In Amsterdam stelde hij zijn herinneringen aan de tijd in West-Indië te boek: in 1678 verscheen van zijn hand *De Americaensche zee-rovers* (met afbeeldingen!). Het werk is onze belangrijkste informatiebron over die hectische tijd.

Het boek van Exquemelin werd binnen enkele jaren na verschijnen vertaald in het Engels, Duits, Spaans en Frans, en beleefde vooral in Engeland en Frankrijk vele oplagen. De Engelse vertaling verscheen in 1684 onder de titel *Bucaniers of America*. Deze vertaling heeft de term *buccaneer* in het Engels populair gemaakt. In de titel van de eerste Nederlandse druk komt het woord *boekanieer* niet voor, maar de tweede druk uit 1700 kreeg een nieuwe titel: *Historie der Boecaniers of Vrybuyters van America*.

Hoewel de activiteiten van de kustbroeders in West-Indië illegaal waren, zagen de Fransen, Engelsen en Nederlanders ze

maar al te graag door de vingers omdat ze gericht waren tegen Spanje. Sterker nog, ze ondersteunden en beschermden de zee-rovers door hun kaperbrieven te geven. Spanje was in Europa in allerlei oorlogen verwickeld, met de Nederlanden, Frankrijk en Engeland. Verder had Spanje het monopolie op de West-Indische handel en bezat het enorme koloniale macht in West-Indië en Zuid-Amerika. De Nederlanden, Frankrijk en Engeland stredden op alle fronten tegen Spanje en schuwden daarbij geen middel.

De kustbroeders 'kaapten' niet alleen Spaanse schepen, ze hielden ook enorm huis op de door Spanje beheerste kusten. Zij plunderden zelfs grote steden, zoals Porto Bello, Panama en Cartagena. Maar hierdoor verloren zij de steun van de westerse mogendheden. Naarmate de Spaanse macht verminderde en die van de andere mogendheden toenam, keerde het tij zich tegen de vrijbuiters. Hun voormalige beschermers gingen de zee-rovers als een lastige factor beschouwen omdat zij de handel belemmerden. Na de plundering van Cartagena in 1697 werden de boekaniers en vrijbuiters door een Engels-Nederlandse vloot verslagen. Er werden strenge maatregelen genomen, die hun vrijheid sterk inperkten. Sommige zee-rovers werden nette burgervaders, anderen zetten hun roverswerk in andere con-treien voort. Het resultaat was dat begin achttiende eeuw de organisatie van de kustbroeders ophield te bestaan. Zij namen de naam *boekanieer* mee in hun graf, want in tegenstelling tot de woorden *kaper*, *piraat* en *vrijbuiters*, die met het verdwijnen van hun oorspronkelijke betekenis een ruimer gebruik kregen, is het woord *boekanieer* een historische aanduiding geworden.

Groot-Brittannië

Brits-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *humor* en *ijzeren gordijn*

Dat de Engelse invloed op het Nederlands momenteel groot is, zal niemand kunnen ontgaan. De invloed gaat niet alleen uit van Groot-Brittannië, maar meer nog van de Verenigde Staten. Wat velen echter vergeten, is dat die invloed nog vrij recent is: hij dateert pas van de tweede helft van de vorige eeuw, maar eigenlijk vooral van na de Tweede Wereldoorlog.

Over de Engelse invloed op het Nederlands wordt veel geschreven. Een overzicht wordt gegeven in *Peptalk. De Engelse woordenschat van het Nederlands* van Liesbeth Koenen en Rik Smits. Dat concentreert zich op de huidige leenwoorden en neemt veel oudere leenwoorden dus niet op. Daardoor ontbreken bijvoorbeeld het leenwoord *humor* en de leenvertaling *ijzeren gordijn*, die hier gegeven worden ter illustratie van de invloed van het Engels op het Nederlands.

Humor

In alle encyclopedieën staan lange, gortdroge artikelen ter verklaring van het begrip 'humor', onderverdeeld in paragrafen met titels als: analyse van het object humor, indeling van de humorvarianten, de vermenselijking van humor, psychologische betekenis van de humor (nader onderverdeeld in de catharsistheorie, de superioriteitstheorie en de arousal-theorie). Er zijn ontelbare dikke boeken geschreven met titels als *Humor: Begriff, Wesen, Phänomenologie und pädagogische Relevanz*, *Humor als Autonomie und Christonomie*, en natuurlijk boeken over 'Humor in ...', 'Humor bij ...' en 'Humor en ...'. Wetenschappers hebben het duidelijk maar moeilijk met humor.

Wij beperken ons hier maar tot het woord en zijn betekenis-

sen. Welnu, van oorsprong is het woord *humor* Latijn en betekent het ‘vocht, lichaamssap’. Die betekenis hebben de dertiende-eeuwse Middelnederlandse vormen *humoor*, *humore*. Tegenwoordig gebruiken alleen medici het woord nog in deze betekenis, maar in de negentiende eeuw was men zich nog bewust van de oorsprong, blijkens het volgende citaat van Hildebrand uit de *Camera obscura*: ‘Lieve hemel! wij drijven in humor, en niemand heeft adem om te zeggen wat het eigenlijk voor een vocht is.’

In de middeleeuwse medische wetenschap speelden de vier *humores* of lichaamssappen een belangrijke rol. De middeleeuwse geneesheren geloofden namelijk, in navolging van de Grieken en met name de ‘vader van de geneeskunde’ Hippocrates (rond 400 v.Chr.), dat vier lichaamssappen de gezondheidstoestand en het temperament van de mens bepalen: slijm, bloed, gele gal en zwarte gal. Wanneer het *phlegma* of slijm overheerst, krijg je een *flegmatisch*, ofwel een onaandoenlijk en onverstoort karakter, vandaar dat *flegma* ‘onverstoortheid’ is gaan betekenen. Wanneer het *sanguis* of bloed overheerst, heb je een *sanguinisch* oftewel volbloedig, vurig, heethoofdig karakter. Bij *choleriche*, opvliegende mensen overheerst de *cholè* of gele gal. Een teveel aan *melancholia*, zwarte gal, levert ten slotte *melancholieke*, zwaarmoedige mensen op. Het woord *temperamentum* betekende in het Latijn ‘juiste hoeveelheid bij het mengen (namelijk van de lichaamssappen), juiste maat, evenwicht’, vandaar ons *temperament* ‘natuurlijke gemoedsgesteldheid’.

Wanneer de verhouding tussen de vier *humores* juist is, ben je gezond. Daardoor kreeg Latijn *humor* ‘vocht, vochtigheid’ de betekenis ‘geestelijke toestand’, en vandaar ‘humeur, stemming’. In die betekenis hebben wij in de zeventiende eeuw (1658) het Franse *humeur* overgenomen. *Humeur* is de normale Franse voortzetting van Latijn *humor* – vergelijk *erreur*, *mineur* uit *error*, *minor*.

Ook de Engelsen hebben het Franse *humeur* geleend. Bij hen kreeg het de vorm *humour*, later ook *humor*. In het Engels heeft de betekenisverschuiving naar ‘vrolijke stemming, scherts, humor’ plaatsgevonden. Een belangrijke rol hierbij speelde de En-

gelse dichter en toneelschrijver Ben Jonson (1572-1637). Aan hem de eer, de term *humour* definitief uit de medische sfeer te hebben gehaald. In zijn toneelstuk *Every man out of his humour* uit 1599 maakte hij de *humours* of humeuren, grillen, luimen van zijn hoofdpersonen belachelijk, doordat hij één bepaalde menselijke eigenschap enorm uitvergrootte. Hiermee schiep hij een nieuw toneelgenre, de zogenaamde ‘comedy of humours’. Later ging *humour* een bepaalde levensinstelling aanduiden: de neiging het vrolijkmakende in een situatie te benadrukken. In het werk van achttiende- en negentiende-eeuwse Engelse schrijvers, zoals Swift, Sterne, Carroll, speelde humor een belangrijke rol. Hun werk had grote invloed op schrijvers elders, en zo verbreidde het woord *humo(u)r* zich naar andere talen, zoals het Duits, het Frans en, sinds 1839, het Nederlands.

Een speciale vorm van humor is de galgenhumor, die het eerst in het Duits voorkomt, in 1879 – lang na de tijd van de galgen, voegt een Duits etymologisch woordenboek hieraan toe – en daarna in het Engels en Nederlands. Rond de eeuwwisseling geven de lexicografen De Beer en Laurillard, altijd in voor een vrolijke noot, dan ook een Duits voorbeeld ter illustratie van het begrip, waarin het wel erg letterlijk wordt genomen:

Er ist zum Feldbisschof erhöht und gibt den vorbeigehenden Leuten mit den Füszten den Segen, hij is tot veldbisschop bevorderd en geeft den voorbijgaanden lieden met de voeten den zegen. Echte galgenhumor, voor: ‘Hij is opgehangen.’

Ijzeren gordijn

Er zijn van die woorden en uitdrukkingen waarvan zo’n beetje iedereen de herkomst kent of denkt te kennen. *Ijzeren gordijn* is daar een goed voorbeeld van. Winston Churchill, denkt menig- een. Maar is het wel waar dat Churchill deze uitdrukking heeft bedacht voor de ‘scherpe scheiding tussen Oost- en West-Europa, tussen communisten en niet-communisten’? Onze woor-

denboeken zijn hierover vaag. De Grote Van Dale zegt dat de uitdrukking teruggaat op oudere voorbeelden. Verschuieren, de Vlaamse tegenhanger van Van Dale, meldt dat de term door Churchill 'gebruikt' is.

Iron curtain is zeker ouder dan Churchill. De oudste betekenis is 'brandwerend gordijn dat in theaters wordt neergelaten tussen het toneel en de zaal'; deze betekenis is in het Engels voor het eerst opgetekend in 1794. De Fransen spraken sinds 1893 van *rideau de fer*, de Duitsers sinds 1935 van *eiserner Vorhang*. Ook de Scandinavische talen kennen dit begrip. In het Nederlands heeft deze betekenis waarschijnlijk nooit bestaan; het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* noemt haar in ieder geval niet.

In de negentiende eeuw kreeg *iron curtain* de figuurlijke betekenis van scherpe, ondoordringbare scheiding, een betekenis die rond 1900 ook in de Scandinavische talen voorkomt. Het oudste voorbeeld stamt uit 1819, toen the Earl of Munster over een reis door India tijdens een cholera-epidemie in 1817 schreef: 'Wij staken de rivier de Betwah over en het aantal doden nam af, alsof er een ijzeren gordijn was neergelaten tussen ons en de wraakengel.' Burggravin Ethel Snowden gebruikte de uitdrukking als eerste in Russische context, toen ze in 1920 in haar boek *Through Bolshevik Russia* schreef: 'Eindelijk waren we achter het "ijzeren gordijn".'

Zeker is dat de *verbreiding* van de politieke betekenis van *iron curtain* voor 'scherpe scheiding tussen Oost- en West-Europa' te danken is aan Winston Churchill (1874-1965). Toen de conservatieven in juli 1945 de verkiezingen verloren, trad Churchill af. Al tijdens de oorlog had hij zijn bedenkingen tegen het communistische regime van Stalin, maar pas na de oorlog sprak hij hier openlijk over. Hij deed dat voor het eerst tijdens zijn roemruchte rede in het Amerikaanse stadje Fulton op 5 maart 1946. Deze datum wordt allerwegen beschouwd als de geboortedatum van de bekendste leuze van de Koude Oorlog. Churchill zei die dag in Westminster College in Fulton, Missouri, naar aanleiding van de politieke en economische verdeling van Europa in een Oost- en een Westblok: 'From Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic an iron

curtain has descended across the Continent.’

Maar Churchill had de uitdrukking ruim een jaar eerder ook al gebruikt, namelijk in een geheim telegram dat hij op 12 mei 1945 – dus precies vier dagen na de geallieerde overwinning – aan Harry S. Truman stuurde, de toenmalige president van de Verenigde Staten. In dit telegram zei Churchill: ‘An iron curtain is drawn upon their [de Sovjets] front. We do not know what is going on behind.’ Churchill maakte dit telegram pas in 1954 openbaar in zijn memoires.

Dit geeft nog geen antwoord op de vraag of Churchill de politieke betekenis van *iron curtain* zelf heeft bedacht of niet. Die vraag heeft de pennen van vele wetenschappers in beweging gebracht. In 1981 heeft Wolfgang Mieder in een Duits tijdschrift een opsomming gegeven van alle relevante literatuur, die eenveertig titels omvat en waarvan het oudste artikel dateert van 31 december 1947.

De verrassende conclusie luidt dat Churchill de uitdrukking waarschijnlijk aan een Duitse bron heeft ontleend. Als mogelijke bron is een anti-sovjetrede van de nazi-minister van Propaganda Joseph Goebbels aangewezen, die op 25 februari 1945 in *Das Reich* verscheen. Hierin was sprake van een *eiserner Vorhang* waarachter de Russen slachtpartijen zouden aanrichten als de Duitsers hun wapens zouden neerleggen. De tekst verscheen al twee dagen eerder in vertaling in *The Times*. Hier werd *eiserner Vorhang* echter vertaald met *iron screen*, niet met *iron curtain*.

Dat maakt het waarschijnlijker dat Churchills voorbeeld een rede is geweest van graaf Schwerin-Krosigk, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken van de regering van Karl Dönitz, die op 1 mei werd geïnstalleerd – de dag na de zelfmoord van Hitler en een week voor de algehele capitulatie van de Duitsers. De bewuste rede van graaf Schwerin-Krosigk werd op 3 mei 1945 (dus negen dagen voordat Churchill zijn telegram naar Truman stuurde) in *The Times* afgedrukt. Hierin zegt Schwerin-Krosigk: ‘In the east the iron curtain behind which, unseen by the eyes of the world, the work of destruction goes on is moving steadily forwards.’

De vertaling van *iron curtain* werd in zijn politieke betekenis

in de meeste talen een gevleugeld woord. Ook het Russisch kent de *železnyj zanaues*. De oudste Nederlandse vindplaats van *ijzeren gordijn* in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* staat onder het trefwoord *vexatoir* 'kwellend', waar de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 18 februari 1952 wordt geciteerd: 'De minister van buitenlandse zaken heeft aan de Tweede Kamer een nota doen toekomen, waarin een overzicht wordt gegeven van de vexatoire maatregelen, waaraan onze diplomaten te Moskou en in andere hoofdsteden achter het ijzeren gordijn bloot staan.' Het voorbeeld suggereert dat hier sprake is van een algemeen bekende, en dus al langer gebruikte uitdrukking. In ieder geval stond het al eerder in specialistische naslagwerken. Zo is het een ingang in de *Politieke encyclopedie* van H.Ch.G.J. van der Mandere uit 1949.

Ijzeren gordijn heeft al heel snel aanleiding gegeven tot een groot aantal nieuwvormingen met *gordijn*, eerst in het Engels, maar al spoedig ook in andere talen. Al in 1946 worden in het Engels *nylon*, *uranium* en *velvet curtain* genoemd, in 1947 verschijnen *brass*, *green*, *silken* en *steel curtain*, in 1948 *atomic curtain* en *paper curtain*, en in 1949 *bamboo curtain* en *tissue curtain*. Bij ons zijn alleen het *zijden gordijn* en het *bamboegordijn* populair geworden, ter aanduiding van de politieke scheiding tussen de communistische en de niet-communistische Aziatische landen. Andere gordijnen zijn niet algemeen gebruikelijk geworden.

Na de val van de Muur in 1989 is de de politieke betekenis van *ijzeren gordijn* door de geschiedenis achterhaald. De uitdrukking houdt voorlopig echter stand, zij het met een ruimere betekenis: ze wordt nu in algemene zin gebruikt voor een scherpe scheiding tussen twee zaken. Zo vraagt iemand zich in *de Volkskrant* van 31 juli 1995 af: 'Wordt een voormalig vakantie-land van Europese toeristen [Joegoslavië] met een ijzeren gordijn omsloten?' Hiermee zijn we dus weer terug bij de figuurlijke betekenis die *iron curtain* in de negentiende eeuw had.

Hongarije

Nederlandse leenwoorden in het Hongaars: *stilleven*

De schilder en schrijver Arnold Houbraken (1660-1719) is de eerste bij wie de term *stilleven* is aangetroffen, en wel in zijn overzichtswerk *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen* (1718-1721). Houbraken vertelt bijvoorbeeld in de levensbeschrijving van Gerard Dou dat deze veel eigen composities schilderde, waarin 'hy veel stilleven [...] te pas bragt'. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* omschrijft stilleven als een groepering van onbeweeglijke voorwerpen als model voor een schilder, 'dus dienstig voor het schilderen *naar het leven*'. De *Oxford English Dictionary* geeft een andere verklaring van het woord. Volgens dit woordenboek zou het oorspronkelijk gaan om de uitbeelding van levende wezens in een staat van rust of stilte en niet om die van levenloze voorwerpen. De oudere benamingen *stilstaand* of *stilliggend leven* lijken dit te bevestigen. In 1656 is sprake van 'een stil leggent leven van Rembrant' en in 1667 meent iemand: 'Evert van Aelst is [...] een seer uytnemend Schilder in allerhande soort van stil-staende leven, insonderheyt Fruyt.' *Stilleven* is tegenwoordig ook de benaming voor een schilderij of tekening waarop een stilleven is afgebeeld, en vandaar is het een genrebenaming geworden.

Stillevens bestonden al langer. Incidenteel werden ze al in de Oudheid aangetroffen, bijvoorbeeld op de wanden in Pompeji en Herculaneum. Maar pas tijdens de Renaissance werden ze een apart schildergenre; vóór die tijd kwamen ze eigenlijk alleen voor als onderdeel van grotere composities. Vooral in de Vlaamse schilderkunst werd het stilleven heel populair, hoewel het eerste stilleven door een Italiaan geschilderd is: Jacopo de' Barbari schilderde in 1504 een stilleven van een patrijs. In de

zestiende en vooral de zeventiende eeuw beleefde het stilleven in de Nederlanden een bloeiperiode. Belangrijke schilders waren J. Bruegel de Oude, Pieter Potter en W. Kalf. Schilders gingen zich specialiseren in bepaalde taferelen: bloemen, vogels, schelpen, jacht, keuken, boeken. Schilderijen van kaarsen, schedels en klokken dienden als allegorieën voor de vergankelijkheid, en combinaties van bloemen en fruit uit verschillende seizoenen gaven de cyclus van de natuur weer. Andere landen volgden de Nederlandse traditie na en overtroefden deze zelfs, want in de achttiende eeuw nam Frankrijk de toonaangevende plaats van de Nederlanden over.

De Romaanse talen gebruiken een ander beeld dan wij om het genre mee te kenmerken. Zij noemen het ‘dode natuur’, in het Frans *nature morte* en in het Italiaans *natura morta*. Veel Slavische talen hebben het Franse woord overgenomen, vergelijk Russisch *natjurmort* en Pools *martwa natura*. Het Servo-kroatisch gebruikt de letterlijke vertaling *mrtva priroda*.

Het belang van de Nederlanden in de ontwikkeling van het stilleven blijkt uit het feit dat verschillende talen het woord *stilleven* uit het Nederlands hebben geleend. In de tweede helft van de achttiende eeuw nam het Duits het woord over in de vorm *Stilleben*. Al eerder, begin achttiende eeuw, namen de Duitsers de oudere Nederlandse term *stilliggend leven* over in de vorm *stilliegende Sachen*, maar deze vorm is, net als de Nederlandse bron, door de nieuwe, kortere term verdrongen. Ook het Engels heeft *still life* ontleend aan het Nederlands, en wel al in 1695. Dat bewijst dat het woord in het Nederlands al vóór Houbraken gebruikelijk moet zijn geweest.

Het Duits heeft het Nederlandse woord aan andere talen doorgegeven. We vinden het terug in Fins, Deens, Noors, Zweeds *stilleben*; het Deens gebruikt ook een vertaling: *stilleliv*. Minder duidelijk is, dat ook het Hongaarse *csendélet* op het Duits teruggaat. Het Hongaarse woord is geen leenwoord, maar een leenvertaling. Het bestaat uit de elementen *csend-* ‘stil(te)’ en *élet* ‘leven’, en wordt in het Hongaars vanaf 1840 als term in de schilderkunst gebruikt.

Ook in het Tsjechisch en Slowaaks vinden we sporen van de Nederlandse term – sporen waarbij wederom het Duits een be-

middelende rol heeft gespeeld. De Tsjechen zeggen *zátiší*, de Slo-waken *zátišie*, wat zowel ‘stille plaats’ als ‘stilleven’ betekent. Beide woorden zijn afleidingen van een woord voor stil, in het Tsjechisch *tiše*. Het element ‘leven’ is dus verdwenen, maar ‘stil’ is gebleven.

En zo deelt het begrip ‘stilleven’ de wereld in tweeën. Enerzijds zijn daar de talen die het begrip onder invloed van het Nederlands met ‘stil’ en ‘leven’ aanduiden, anderzijds zijn er talen die onder Romaanse invloed spreken van ‘dode natuur’.

Ierland, Wales en Schotland

Zijn er Nederlandse leenwoorden in de Keltische talen van Groot-Brittannië en Ierland?

De contacten tussen Groot-Brittannië en Ierland enerzijds en de Nederlanden anderzijds zijn heel oud en langdurig. Al in 1925 heeft J.F. Bense in zijn *The Anglo-Dutch relations from the earliest times to the death of William the Third* hiervan een uitgebreide, zij het enigszins oppervlakkige beschrijving gegeven. Detailstudies zijn verschenen van de hand van Th.M. Chotzen, die vanaf 1931 privaatdocent Keltische filologie was aan de Universiteit van Amsterdam. In de *Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies* van september 1996 geeft Lauran Toorians een kort overzicht van recentere aanvullende literatuur. Hieronder de Keltisch-Nederlandse contacten in vogelvlucht.

Al voordat de Germaans sprekende Angelen, Saksen en Juten naar Groot-Brittannië overstaken, wat vóór het midden van de vijfde eeuw gebeurde, waren er handelscontacten met het eiland, waar op dat moment Keltische volkeren woonden. De handelscontacten tussen Groot-Brittannië en de Nederlanden bleven in wisselende mate bestaan ook nadat de Angelsaksen de Kelten naar de randen van het eiland teruggedreven hadden, en wel tot op heden. Vanaf de achtste eeuw bestonden er contacten op het gebied van de religie: Ierse en Angelsaksische monniken – denk aan Willibrordus en Bonifatius – verbreidden het christendom in de Nederlanden.

In 1066 werd de hertog van Normandië, Willem 1, koning van Engeland en verwierf daarmee de bijnaam Willem de Veroveraar. Hij sprak (Normandisch) Frans, en dat werd dan ook de taal van de regering, de wetgeving en de aristocratie in Groot-Brittannië. Hierdoor kwam een vloed van Franse woorden in het Engels terecht. Maar Willems entourage bestond niet al-

leen uit Franssprekenden, ze omvatte ook Vlamingen. Willem bouwde versterkingen en gaf de legertop land om zich te vestigen, en zo werden de militairen landeigenaren. Ze rezen snel in aanzien en als gevolg hiervan voegden vele immigranten uit de gebieden van herkomst zich bij hun landgenoten. De Vlamingen woonden eerst in Engeland en verspreidden zich later over geheel Groot-Brittannië; er woonden dus ook Vlamingen in Keltisch sprekende gebieden. Volgens Bense waren er in de twaalfde eeuw ruim vijftig kleine Vlaamse nederzettingen in Groot-Brittannië en Ierland.

De Vlamingen, die in industrieel opzicht de meerderen van de Engelsen en Kelten waren, introduceerden nieuwe vormen van nijverheid, waarvan weven de belangrijkste was. Voor de lakenindustrie was de wolhandel tussen Groot-Brittannië en Vlaanderen belangrijk: Vlaanderen importeerde wol uit Engeland (waar de beste wol vandaan kwam), Spanje en Schotland; vervolgens exporteerden ze het eindproduct, het laken, naar onder andere Engeland. In de dertiende eeuw kregen de Vlamingen bemoeienis met de wolproductie in Groot-Brittannië. De Engelse koningen beschouwden dit als bedreigend – de Vlamingen hadden immers al de productiemiddelen in handen, zouden ze nu ook nog de grondstoffenmarkt erbij krijgen? – en probeerden dit tegen te gaan door Vlaamse wevers naar Groot-Brittannië te lokken met beloften over een rijk en mooi leven aldaar. Duizenden Vlamingen gaven aan de oproep gehoor en trokken naar Engeland en Schotland; slechts weinigen gingen naar Ierland. Ook in de vijftiende en zestiende eeuw trokken veel Vlamingen en Noord-Nederlanders naar Groot-Brittannië, niet alleen wevers maar ook andere handwerkslieden, zoals mandenvlechters, draadtrekkers en klokkenmakers. De Nederlandse klokkenmakers hebben het Engelse *clock* zelfs een nieuwe betekenis gegeven. Het Oudierse woord *cloc*, dat door Ierse missionarissen in de zevende eeuw over het Germaans (dus ook het Engels en Nederlands) was verbreid en dat ‘kerkklok’ betekende, kreeg in het Nederlands de betekenis ‘uurwerk’. In de veertiende eeuw werd deze betekenis in het Engels geleend uit het Nederlands, toen Nederlandse uurwerkmakers hun ambacht naar Londen brachten!

In de zestiende en zeventiende eeuw waren de contacten tussen Groot-Brittannië en de Nederlanden het nauwst: Groot-Brittannië liep in industrieel en agrarisch opzicht nog steeds achter, en de handel tussen Groot-Brittannië en de Nederlanden was in handen van de Nederlanders. In deze periode was de immigratie naar Groot-Brittannië het grootst, mede doordat veel Noord- en Zuid-Nederlanders in de Tachtigjarige Oorlog voor de Spanjaarden naar Groot-Brittannië vluchtten, vooral uit Zuid-Nederland, dat na de val van Antwerpen in 1585 bezet was door de Spanjaarden. Er was overigens ook een omgekeerde emigratiestroom van Engelse en Ierse katholieken die naar de Zuidelijke Nederlanden trokken en van Schotten die in de Noordelijke Nederlanden theologie en rechten studeerden of in het leger dienden.

Het komt er dus op neer dat van eind elfde eeuw tot 1700 een gestage stroom Nederlandse handwerkslieden naar Groot-Brittannië trok. De Nederlanders en Vlamingen vestigden zich over het hele eiland, dus ook in de Keltischspreekende gebieden Wales en Schotland. Zo was er in de veertiende eeuw veel handel tussen Schotland en de Nederlanden, en in de vijftiende eeuw vestigde zich een groot aantal Brabantse handwerkslieden in Schotland. In Ierland woonden minder Nederlanders. Overigens kreeg het Engels in Groot-Brittannië in de loop van de tijd een steeds dominantere positie ten opzichte van het Keltisch. Al in de elfde eeuw, toen het Gaelisch nog in heel Schotland gesproken werd, begon de verdringing van het Gaelisch door het Engels. In de Middeleeuwen ging het Engels het Gaelisch langzamerhand steeds meer domineren. Gaelisch werd voornamelijk thuis gesproken. In de hoven en gerechtshoven werden Engels, Latijn en Frans gesproken en slechts zelden Gaelisch. Ook het Welsh heeft vanaf de dertiende eeuw terrein moeten afstaan aan het Engels, maar de positie van het Welsh was en is toch veel sterker dan die van het Gaelisch, mede doordat er een rijke Welshe literaire traditie bestaat en er zelfs een Welshe bijbelvertaling is gemaakt.

De contacten tussen Groot-Brittannië en de Nederlanden hebben geleid tot een zeer groot aantal Nederlandse leenwoorden

in het Engels en het Schots, in het Engels bijvoorbeeld *matchkin*, *nibble* en *onslaught* (van Nederlands *mutsje* ‘vochtmaat’, *nibbelen* ‘knabbelen’ en *aanslag*). Schotse leenwoorden uit het Nederlands zijn *doss*, *hurk*, *gruggle* (van Nederlands *doos*, *hurken* en *kreukelen*) en de scheepvaarttermen *coy*, *knevel/knevell* en *scow* (van Nederlands *kooi* ‘slaapplaats op een schip’, *knevel* ‘dwarspen’ en *schouw* ‘soort boot’). Het Schots is een variant van het Engels met een eigen ontwikkeling en gedeeltelijk een eigen woordenschat. Nederlandse leenwoorden werden in het Engels en Schots meestal onafhankelijk van elkaar geleend. Het aantal Nederlandse leenwoorden in het Engels en Schots was ongetwijfeld zo groot, omdat het Middelen-gels respectievelijk Middelschots veel overeenkomsten vertoonde met het Middelnederlands. Opvallend is dat de ontleeningen vooral eenrichtingsverkeer waren – van het Nederlands naar het Engels en Schots – maar dat zal door het Nederlandse overwicht in de diverse ambachten komen.

De Keltische talen verschilden en verschillen aanzienlijk van het Nederlands, maar het lijkt toch logisch om te veronderstellen dat ook zij in deze periode Nederlandse woorden hebben opgenomen. Maar is dat ook zo? Dergelijke woorden zouden in de etymologische woordenboeken van de verschillende Keltische talen te vinden moeten zijn. Nu wil de tragiek dat er van het Welsh en Iers (nog) geen etymologische woordenboeken bestaan. Alleen voor het Schotse Gaelisch bestaat de verouderde *Etymological dictionary of the Gaelic language* van Alexander MacBain uit 1911. MacBain geeft de etymologie van een kleine 7000 Gaelische woorden. Hiervan zijn naar zijn zeggen twee derde ‘native’ Gaelisch en Keltisch, is meer dan 20 procent geleend en is 13 procent van onbekende herkomst, hoewel waarschijnlijk merendeels ‘native’. De leenwoorden blijken voornamelijk te stammen uit het Latijn, Engels, Scandinavisch en in mindere mate uit het Frans. In dat boek heb ik geen ontleeningen uit het Nederlands kunnen vinden. De enige mogelijke invloed betreft het Gaelische woord *blàr* ‘met een witte vlek op de kop’, dat zijn betekenis ontleend zou kunnen hebben aan Nederlands *blaar(kop)* – maar dit is geenszins zeker. Ter vergelijking: in een historisch woordenboek van het Schots (dat omvangrijker is

dan het boek van MacBain) heb ik ongeveer 240 Nederlandse leenwoorden gevonden, waarvan een groot deel overigens inmiddels verouderd is.

Voor het in Wales gesproken Welsh bestaat nog geen etymologisch woordenboek, hoewel de Leidse keltoloog Peter Schrijver hieraan hard werkt. Voorlopig moeten we het doen met het *Geiriadur Prifysgol Cymru* (Woordenboek van de Welshe taal), dat vanaf 1950 in delen verschijnt (inmiddels tot en met de P) en dat korte etymologieën geeft. Verder zijn er enkele werken die aandacht besteden aan leenwoorden, bijvoorbeeld *Die kymrische Sprache. Grundzüge ihrer geschichtlichen Entwicklung* van Henry Lewis uit 1931, in 1989 in het Duits vertaald en bewerkt door Wolfgang Meid. In het leenwoordenhoofdstuk uit Lewis komt echter het woord 'Nederlands' niet voor, terwijl het Hebreeuws wel in het voorbijgaan genoemd wordt! Ook andere leenwoordstudies besteden geen aandacht aan Nederlandse invloed, wat de gevolgtrekking lijkt te rechtvaardigen dat deze invloed niet groot geweest zal zijn. De taalkundige R.L.V. Tersmette suggereert een 'Dutch connection' voor het Welshe woord *lol* 'nonsens, gekkigheid'; zeker is het niet, en als er al sprake is van invloed, dan betreft het betekenisinvloed. Het woord komt namelijk ook in andere Keltische talen voor, met de betekenis 'janken als een krolse kat'. Het woord zelf is dus niet uit het Nederlands geleend, hooguit de betekenis. Kortom: ook in het Welsh zijn geen Nederlandse leenwoorden van betekenis gevonden.

Hoe komt het dat de invloed van het Nederlands op het Schots en Engels zo groot is en op het Gaelisch en Welsh zo klein? Waarschijnlijk was de reden dat de contacten tussen Nederlands- en Keltischsprekers steeds in het Engels of Frans verliepen: als gezegd verschilden Middelenengels en Middelnederlands weinig van elkaar, en de Vlamingen beheersten vaak ook het Frans. Hoewel de Keltischsprekers meest eentalig waren en dus geen Engels spraken, was de bovenlaag die de contacten met de buitenwereld onderhield, wel degelijk tweetalig. Keltischsprekers kwamen dus vrijwel nooit in direct contact met het Nederlands.

Tot besluit het Iers. Over de Nederlandse invloed op het Iers

heb ik geen informatie gevonden: er bestaat geen etymologisch woordenboek van het moderne Iers, en zelfs historische informatie over de Nederlandse vestigingen in Ierland ontbreekt vrijwel geheel.

Al met al lijkt het erop dat de vraag uit de titel van dit stuk – Zijn er Nederlandse leenwoorden in de Keltische talen? – met nee moet worden beantwoord. Luran Toorians vatte de Nederlands-Keltische relaties dan ook samen met ‘Geen woorden, maar volop daden’.

Indonesië

Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch: *bioscoop*

In de jaren 1895 en 1896 zag de bioscoop het licht. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw waren in verschillende landen pogingen ondernomen om een toestel te maken dat bewegende beelden weer kon geven. Er werden verschillende opname- en kijkapparaten ontwikkeld, waarvan de meeste slechts een kort leven beschoren was. Het basisidee bestond uit het snel achter elkaar opnemen en afdraaien van een reeks foto's, waardoor de illusie gewekt werd dat men naar levende beelden keek. De apparaten die ontwikkeld werden, kregen namen die verwezen naar dit procédé: de *vitascopie* was een samenstelling van Latijn *vita* 'leven' en Grieks *skopein* 'kijken'; de *kinetoscopie* had als eerste lid Grieks *kinèma*, *kinèmatos* 'beweging'; de *cinématographe* was samengesteld met hetzelfde Griekse eerste lid en Grieks *graphein* 'schrijven'; en de *Bioskop* was samengesteld uit Grieks *bios* 'leven' en *skopein* 'kijken'. De Amerikaanse benaming van een speelfilm, *motion picture*, letterlijk 'bewegend beeld', verwijst nog naar dit idee.

De eerste grootschalige openbare bioscoopvoorstellingen werden eind 1895 gegeven. In november van dat jaar demonstreerden de gebroeders Skladanowsky hun *Bioskop* in de Wintergarten in Berlijn, en eind december volgden de gebroeders Lumière in Parijs hun voorbeeld met een demonstratie van de *cinématographe*. Het jaar daarop zag New York een voorstelling van Thomas Edisons *kinetoscopie*.

Uiteindelijk won de *cinématographe* van de gebroeders Louis en Auguste Lumière het van de andere apparaten. De broers vroegen in 1895 patent aan op hun uitvinding, die films kon opnemen, kopiëren en projecteren. Na de eerste bioscoopvoorstelling in Parijs volgden al snel voorstellingen in andere lan-

den. Volgens de Winkler Prins vond de eerste voorstelling in Nederland op 18 juni 1896 plaats en in België op 10 november 1895 – bedoeld zal zijn 1896. De techniek werd voortdurend verbeterd, en begin twintigste eeuw verbreidde de bioscoop zich in sneltreinvaart over de wereld.

De Fransen noemden de plaats waar voorstellingen werden gegeven de *cinéma* – een verkorting van *cinématographe*. De meeste talen hebben het woord *cinéma* uit het Frans overgenomen, en daardoor zeggen de Engelsen en Italianen *cinema*. De Duitsers hebben het Franse *cinématographe* overgenomen als *Kinematograph* en dit verkort tot *Kino*, wat nagevolgd is door de Russen en Noren, die beiden *kino* gebruiken. Maar het normale woord in het Nederlands is *bioscoop*. Het is onzeker waar dit woord vandaan komt. Wellicht gaat het terug op de naam die Max en Emil Skladanowsky gaven aan hun projectietoestel. Dit toestel is echter verdrongen door de uitvinding van de Lumières, en in Duitsland, waar de *Bioskop* zijn opkomst en ondergang beleefde, is het woord totaal verdwenen.

Volgens de zevende druk van de Winkler Prins en de Nederlandse Larousse-encyclopedie (niet de Franse versie) bestond er echter nóg een *bioscope*. Dit zou de naam zijn van een apparaat dat de Fransman Georges Demény (ook gespeld als Demeny en Demeny) in 1891 had ontwikkeld. Dit apparaat, dat met behulp van diapositieven en een draaiende schijf beelden op een doek vertoonde, wordt als voorloper van de filmprojector beschouwd. Nogmaals volgens de encyclopedieën werd *bioscoop* in het Nederlands aanvankelijk gebruikt voor het door Georges Demény bedachte apparaat. Dat Demény een belangrijke rol gespeeld heeft bij de ontwikkeling van de film, staat buiten kijf. Hij was medewerker van de Franse arts en fysioloog E.J. Marey en ontwikkelde in 1895 een verbeterde versie van diens *chronophotographe*, die veel leek op de *cinématographe*. Dat dit toestel ook wel *bioscope* genoemd zou worden, heb ik echter alleen in Nederlandse bronnen kunnen vinden. Bovendien geeft de negende druk van de Winkler Prins nog een derde mogelijkheid: *bioscoop* zou genoemd zijn naar de *bioscope* van de Franse filmpionier Charles Urban, wiens projectietoestel door A. Nöggerath sinds 1898 in Nederland geïmporteerd werd. Ook

hierover zwijgen de Franse bronnen – wat niet vreemd is, want de Franse *bioscope* is even spoorloos verdwenen als de Duitse *Bioskop*.

Of de naam bioscoop nu teruggaat op een Duitse of een Franse uitvinding, hij is bij ons in ieder geval kennelijk behouden en overgedragen op de door de Lumières bedachte filmprojector. De huidige betekenissen van ‘filmtheater’ en ‘film’ kreeg het woord later. De eerste filmtheaters werden tussen 1907 en 1910 gebouwd, eerder kende men slechts reizende bioscoopvoorstellingen die onderdeel waren van een variétéprogramma. Het woord *bioscoop* komt in het Nederlands voor het eerst in 1910 voor, in een vertaalwoordenboek. In 1911 omschrijft Koenen het in zijn woordenboek als ‘toestel waarmede men beelden als levend te aanschouwen geeft of projecteert op een wit vlak doek’, en voegt daaraan ten onrechte toe: ‘uitvinding van Edison’.

In het Nederlands is ook het woord *cinematograaf* bekend. In 1908 meldt een handboek op het gebied van de elektriciteit: ‘De cinematograaf [...] dit toestel, dat “levende fotografieën” op het scherm te zien geeft.’ In de beginperiode ondervond de naam *bioscoop* concurrentie, enerzijds van *cinematograaf/kinematograaf* als benaming voor het toestel, en anderzijds van *cinemalkinema* als benaming voor het filmtheater. Maar van het begin af aan had *bioscoop* op beide namen de overhand, en *cinematograaf* is tegenwoordig wel geheel verouderd (evenals de betekenis ‘projectietoestel’ van *bioscoop*), terwijl *cinema* alleen in eigennamen voorkomt. Direct al werd in de woordenboeken bij *cinema* etc. doorverwezen naar *bioscoop*. Van Dale gaf in 1914 de veelzeggende voorbeeldzin: ‘de bioscoop is de verbeterde kinematograaf’, een zin die in 1992 overigens nog steeds in Van Dale te vinden is! Deze zin doet de waarheid geweld aan. Zoals boven gebleken is, was de bioscoop een oudere vorm van de cinematograaf.

Er werd onmiddellijk veel over de nieuwe uitvinding geschreven, aanvankelijk vooral met de scepsis die iedere vernieuwing in Nederland ten deel valt. In 1912 verscheen van de hand van M.C. Nieuwbarn O.P., die een groot aantal dikke religieuze handboeken op zijn naam heeft staan, een zestien pagina’s

tellend pamflet getiteld *Het dreigend gevaar. Over bioskopen en controle*. In 1913 schrijft de *Notenkraker* spottend dat de ‘vertolker der wisselbeelden’ spreekt ‘in het meest onvervalschte bioscoop-hollandsch’ – het gaat hier om degene die tijdens de film tekst voorlas, want de geluidsfilm liet nog enkele decennia op zich wachten. Nog in 1926 merkte Huizinga op: ‘Met den bioscoop [...] deelt de radio de eigenschap, dat zij dwingt tot een sterke maar oppervlakkige spanning der aandacht, die het na-denken [...] volstrekt uitsluit.’

Het Nederlands is een van de weinige talen die *bioscoop* gebruiken en niet *cinema*. Het woord *bioskop* komt verder nog voor in het Servisch en Kroatisch; het is daar een spreektaalwoord naast *kino*, en zal aan het Duitse *Bioskop* ontleend zijn. Aan Nederlandse invloed zijn Afrikaans *bioskoop* en Indoneesisch *bioskop* te danken. Ook Fries *bioskoop* zal op Nederlandse invloed te herleiden zijn, hoewel het woord in het Fries eerder gevonden is dan in het Nederlands, namelijk al in 1907: ‘Der is by Van der Meulen in byoskoop [...]’.

Informatie over de bioscoop in Indonesië dank ik aan prof. dr. Jan de Vries. In Indonesië is *bioskop* het meest gebruikte, gewone woord; ‘cinematografie’ wordt *perbioskopan* genoemd. Ook in het Javaans en Soendaas is *bioskop* het gebruikelijke woord. In de jaren twintig was er in ieder geval in Batavia (het huidige Jakarta) een bioscoop, en in de jaren dertig kwamen er meer, verspreid over de grote steden van de archipel. Het woord werd toen nog als *bioscop* gespeld. Daarnaast kent het moderne Indonesisch ook het woord *sinema*, maar dit wordt omschreven met het synoniem *bioskop*. Wel staat op nieuwe gebouwen steeds vaker *sinema*, soms zelfs met de officieel afgekeurde *c: cinema*, kennelijk onder Engelse invloed. Het is dus niet uitgesloten dat *sinema* op den duur *bioskop* zal verdringen.

Irak

Arabische leenwoorden in het Nederlands: *de moeder aller x*

De Golfoorlog van 1990-1991, die het gevolg was van de bezetting van Kuwait door Irak, heeft weinig Arabische sporen in het Nederlands nagelaten. In het *Klein Woordenboek van de Golfcrisis* uit 1991 van Max Pam staan slechts enkele Arabische woorden, waarvan de meeste al jaren in de Nederlandse naslagwerken voorkomen (*emir, hadj, imam, islam, kalief, moefti, moslim, mullah, sjeik*), en de andere alweer in de vergeetelheid zijn geraakt (weet u nog dat *hejab, jilbab* namen voor sluiers zijn en *khamsin, shamalse* namen voor bepaalde winden?). Hoppenbrouwers noemt in zijn boek *Jongerentaal* uit 1991 de uitdrukkingen *scud (met peren)* als uitroep van ongenoegen, 'waarschijnlijk eendagsvlieg uit de tijd van de Golfoorlog' en *sortie maken* 'uitgaan; ontstaan in het spoor van de Golfoorlog, waarschijnlijk geen blijver'.

Er is echter één uitzondering: de uitdrukking *de moeder aller x* of *de moeder van alle x*. Deze is door de Iraakse leider Saddam Hussein gelanceerd in zijn befaamde uitspraak: 'De Golfoorlog is de moeder van alle oorlogen' (Pam), of: 'de moeder aller veldslagen' (*NRC Handelsblad* van 1 maart 1991 en 12 april 1991). In 1991 verscheen een boekje getiteld *De moeder aller veldslagen. Kroniek van de Golfoorlog*.

Max Pam is er niet zeker van of *de moeder aller x* een versleten Arabische uitdrukking is, of een door Saddam Hussein bedachte frase. Navraag bij de arabist Roel Otten leverde het volgende op. In de koran wordt reeds enkele malen gesproken over *de moeder der*, bijvoorbeeld in: *de moeder der steden* (Mekka). In moderne Arabische woordenboeken wordt *umm* verklaard door: 'moeder, oorsprong, basis, essentie' en dergelijke, met als voorbeelden: *de moeders der gebeurtenissen* 'de belangrijkste

gebeurtenissen', *de moeders der kwesties* 'de belangrijkste problemen', *de moeders der deugden* 'de hoofddeugden'.

De uitdrukking *de moeder aller x* is onmiddellijk in het Nederlands overgenomen en ontdaan van zijn oorlogszuchtige context. Nu de Golfoorlog al weer meer dan vijf jaar achter ons ligt, wordt de uitdrukking nog steeds gebezigd; het ziet ernaar uit dat het een blijvertje is! Hieronder volgen voorbeelden uit verschillende kranten uit de periode 1991 tot en met 1997, waarbij tussen haakjes het onderwerp vermeld wordt waarop de uitdrukking betrekking heeft.

De oorspronkelijke oorlogsmetafoor wordt het meest gebruikt in sportieve context: *de moeder aller zwemslagen* (de schoolslag), *de moeder aller sporten* (atletiek), *de moeder aller wedstrijden* (psv-Ajax).

Ook in politiek verband wordt de uitdrukking vaak gebezigd: *de Moeder aller Verdragen* (EG-verdrag gesloten in Maastricht), en *de moeder aller guerrilla's* (over Joegoslavië). In een recensie van het boek van Pam in *NRC Handelsblad* van 19 juni 1993 wordt over de inval van Saddam Hussein gezegd: 'De timing van zijn invasie in Koeweit was, achteraf gezien, de moeder van alle blunders.' *De moeder van alle parlementen* (het Britse Lagerhuis) is waarschijnlijk een vertaling uit het Engels, waar 'the mother of Parliaments' een gevleugelde uitdrukking is. Ze gaat terug op de uitspraak 'England is the mother of Parliaments' van de Engelse politicus John Bright in 1865.

Andere terreinen waar we de uitdrukking tegenkomen zijn de muziek, de televisie en het bedrijfsleven. Voorbeelden op het gebied van muziek en televisie zijn: *de moeder van alle soulballads* (over een bepaalde hit), *de moeder aller popfestivals* (het Amerikaanse Monterey Pop Festival), 'Peyton Place, de moeder van alle soaps', 'de moeder van alle omroepen in Europa' (BBC), en 'King Kong, de moeder aller monsterfilms'. Uit het bedrijfsleven komen *de moeder van alle privatiseringen* (privatisering van British Rail) en *de moeder aller optiebeurzen* (de Chicago Board of Options).

Eigenlijk is er geen terrein meer te bedenken waar de uitdrukking níét voorkomt. In *de Volkskrant* van 15 mei 1993 wordt over een affiche voor de United States Lines, een oceaans-

stomer met drie majestueuze schoorsteenpijpen, gezegd: 'Wat Cassandre hier getekend heeft, mogen we toch wel *de moeder van alle schoorstenen* noemen.' Een bepaald merk mayonaise wordt in een huis-aan-huisblad eind 1994 aangeprezen als *de moeder van alle sauzen*. Verder noemen kranten nog *moeder aller prijzenslagen*, *moeder aller spelshows*, *moeder aller gemeenten* en *moeder aller draaimonsters*. Een taalkundig tijdschrift uit 1997 noemt het Taaladviesoverleg van de Nederlandse Taalunie 'een soort moeder van alle taaladviseurs'. Dat de kwalificatie afhangt van het persoonlijke oordeel, blijkt wel uit het feit dat in april 1997 de ene journalist de filosofie 'de moeder van alle wetenschappen' noemt, terwijl twee weken later een collega deze aanduiding gebruikt voor de natuurkunde.

De uitdrukking *de moeder aller x* heeft twee betekenissen, die in elkaar overlopen: ze geeft aan dat uit de genoemde zaak alle volgende zijn ontstaan, en het is een plechtige manier om een overtreffende trap in optima forma uit te drukken: *de moeder aller veldslagen* is de veldslag die als voorbeeld zal dienen voor alle volgende veldslagen (en waarbij alle vorige zullen verbleken), oftewel: de veldslag bij uitstek. Maar de uitdrukkingen *moederwoordenboek* en *moeder der woordenboeken*, beide gebezigd voor het omvangrijke *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) waaraan al bijna 150 jaar gewerkt wordt en dat in 1998 gereedkomt, leggen meer de nadruk op de schatplichtigheid van alle volgende woordenboeken aan het WNT, dus het feit dat het WNT geldt als 'moederbestand' voor de volgende woordenboeken. *Mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de uitspraak 'Dialecten zijn de moeders van alle talen, al denken de meeste mensen dat het precies andersom is', van Kees Martens, voorzitter van de Zeeuwse Vereniging voor Dialect Onderzoek in *Vrij Nederland* van 15 maart 1997.

Je zou verwachten dat de uitdrukking alleen wordt toegepast op levenloze of onbezielde zaken, zoals in alle bovenstaande voorbeelden. *Kareltje, de moeder der poezen* doet de wenkbrauwen optrekken, en bij *Minou, de moeder der poezen* denk je toch vooral aan een wel erg groot uitgevallen nest. Maar ook voor personen wordt *de moeder aller x* gebruikt: in *NRC Handelsblad* van 27 juni 1991 en 2 april 1992 wordt het PvdA-

Tweede-Kamerlid Netelenbos *de moeder aller moeders* genoemd. Hier zal wel alleen aan de betekenis ‘bij uitstek, in optima forma’ gedacht zijn. In het stuk van 27 juni wordt overigens naar analogie hiervan de vvd-vertegenwoordigster Ginjaar-Maas *de grootmoeder aller grootmoeders* genoemd! Een andere politieke figuur die moederlijke beeldspraak oproept is minister Jorritsma; zij werd eind december 1996 op de televisie ‘de moeder van alle files’ genoemd. Renate Rubinstein heette in *NRC Handelsblad* van 5 juni 1997 ‘de moeder van alle vrouwelijke columnisten’. En als bewijs dat de uitdrukking niet alleen beperkt is tot het vrouwelijk geslacht: op 8 juli 1994 vermeldt de sportpagina: ‘Vader Pierce, de moeder aller tennisvaders, kon zich vorig jaar op Roland-Garros in Parijs voor de zoveelste keer niet beheersen. Bij een partij van zijn dochter in de derde ronde kreeg hij op de tribune slaande ruzie met toeschouwers.’

Waarom heeft de uitdrukking *de moeder aller x zo’n* opgang gemaakt? Ten eerste denk ik dat het gewoon een aansprekende manier is om een overtreffende trap uit te drukken, met die plechtige tweede naamval. Het is een modieuze uitdrukking geworden, vaak ironisch of clichématig gebruikt, zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt. In dit verband past de uitspraak van de journalist Gaston Durnez in het tijdschrift *Nederlands van Nu* van februari 1995: ‘In de journalistiek is het cliché de moeder van alle originaliteit, zoals de gemeenplaats de vader is van de gedachte en de taal het kind van de rekening.’

Ten tweede zal meegespeeld hebben dat de uitdrukking aansloot bij al langer bekende spreekwoorden zoals: *voorzichtigheid is de moeder der wijsheid* (of: *van de porseleinkast*) en (uit het *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* van Harrebomée uit 1861): *beleefdheid is de moeder van genegenheid, de armoede is de moeder van alle kunsten, de naarstigheit is de moeder van het geluk, de nacht is de moeder van gedachten, de wantrouw is de moeder der zekerheit, ledigheid is de moeder van alle kwaad, voorzichtigheit is de moeder der fijne bierglazen*. In geen van deze voorbeelden wordt echter een overtreffende trap bedoeld; met *moeder* wordt min of meer de ‘bron’ of ‘oorzaak’ aangeduid.

Ten slotte kennen we uit de Statenvertaling van de bijbel

overtreffende trappen die vergelijkbaar zijn met *de moeder aller x*, eveneens met een plechtige tweede naamval, zoals: *de Heer der heren, het heilige der heiligen* en *ijdelheid der ijdelheden*. Deze aan het Hebreeuws ontleende overtreffende trap betreft zowel levende wezens als levenloze zaken. Waarschijnlijk moeten we Netelenbos en Ginjaar-Maas, *de moeder aller moeders* respectievelijk *de grootmoeder aller grootmoeders*, dan ook eerder in dit rijtje plaatsen dan bij het arabisme *de moeder aller x*.

Uit verschillende contexten blijkt overigens dat de aan het Arabisch ontleende overtreffende trap overtreffender is dan die welke aan het Hebreeuws is ontleend. Zo vermeldt *NRC Handelsblad* in januari 1997: 'Radio, televisie en kranten blaten in koor over de Tocht der Tochten, ja zelfs over de Moeder Aller Tochten'. Het is een menselijke behoefte een overtreffende trap te vormen van een overtreffende trap: er moet altijd weer méér worden uitgedrukt. Dus moet ook *moeder aller x* weer overtroffen worden. Hiervoor wordt de uitdrukking *grootmoeder aller x* gebruikt. Bij het al genoemde *grootmoeder aller grootmoeders* voor Ginjaar-Maas kan nog aan een zeker letterlijk gebruik gedacht worden, maar dat geldt niet voor de *grootmoeder aller hoeden*, die op 20 september 1997 in de krant genoemd wordt als overtreffing van de *moeder van alle hoeden*, gedragen door koningin Beatrix op Prinsjesdag.

Niet alleen in het Nederlands is *de moeder aller x* aangeslagen, ook andere talen hebben haar ruimhartig tot zich genomen. Een woordenboek van Arabische woorden in het Engels geeft als voorbeeld de advertentieslogan *mother of all pizzas* uit 1993.

Uit de vele voorbeelden blijkt dat de uitdrukking zeer populair is. De hausse aan krantenkoppen met *moeder aller x* was natuurlijk tijdens en direct na de Golfoorlog, maar uit de gegeven voorbeelden blijkt wel dat de uitdrukking hierna een nieuwe opmars is begonnen. Saddam Hussein mag de oorlog dan verloren hebben, hij heeft de taal van een ver land verrijkt met een nieuwe uitdrukking.

Israël

Hebreeuwse leenwoorden in het Nederlands: *de tocht der tochten*

Vanaf het eerste ogenblik dat de Elfstedenkoorts eind 1996 uitbrak, werd de Elfstedentocht in de media omschreven als ‘de Tocht der Tochten’. ‘Tocht der Tochten’ geeft een overtreffende trap aan die niet overtroffen kan worden: de grootste, belangrijkste, langste, koudste tocht – het stelt allemaal niets voor vergeleken bij de Tocht der Tochten. Naar analogie werd 4 januari 1997, de dag waarop de Elfstedentocht gereden werd, uitgeroepen tot ‘de dag der dagen’, ook ‘de buisdag der buisdagen’, en de winnaar Henk Angenent kreeg de eretitel ‘held der helden’. *De Volkskrant* van 4 januari noemt de televisie die de Tocht der Tochten dagenlang versloeg, ‘het medium der media’: ‘Na de oorlog kwam de televisie, en het huwelijk tussen de Tocht der Tochten en het medium der media bleek een wonderbrouwsel. Niks is immers zo lekker als het aanschouwen van ontberingen vanuit een warme kamer.’ Later in het jaar verscheen het boek *Tocht der tochten*, dat ‘een complete elfstedengeschiedenis vanaf 1740’ gaf.

Bijbelvaste lezers zullen bij deze uitdrukkingen een gevoel van herkenning gehad hebben. In bijbelvertalingen als de Statenbijbel komen namelijk een groot aantal vergelijkbare uitdrukkingen voor: *de God der goden, de Heer der heren, het heilige der heiligen, heiligheid der heiligheden, de hemel der hemelen, ijdelheid der ijdelheden, een knecht der knechten, een koning der koningen, en het lied der liederen* voor het Hooglied van Salomo. Deze uitdrukkingen zijn letterlijke vertalingen uit het Hebreeuws en heten daarom hebraïsmen. Taalkundigen noemen de overtreffende trap in deze hebraïsmen een bijbelse of Hebreeuwse genitief (tweede naamval) of een intensiteitsgenitief. Het Hebreeuws zelf kent overigens strikt genomen geen genitief of andere naamvallen.

In de Hebreeuwse bijbel (het Oude Testament) werd de genoemde constructie regelmatig gebruikt. Uit een onderzoekje van Arian Verheij met Jakob, de computer der computers van de theologen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waarop het complete corpus bijbels Hebreeuws staat, bleek dat de constructie bij elf verschillende woorden 54 keer voorkomt, met als uitschieter de uitdrukking 'heiligheid der heiligheden', die Jakob 40 keer aantrof. Behalve de ook in het Nederlands gebruikte uitdrukkingen die hierboven zijn genoemd, komen in het Hebreeuws nog voor: 'geslacht der geslachten', 'eeuwigheid der eeuwigheden', 'vorst der vorsten', 'dienaar der dienaren' en 'erf der erven'.

Voordat de bijbel in het Nederlands vertaald werd, gebruikte men de Latijnse vertaling, de zogenaamde Vulgaat, die door kerkvader Hiëronymus omstreeks 400 n.Chr. is gemaakt en met wat kleine herzieningen tot in deze eeuw is gebruikt. Hiëronymus gebruikt in de Vulgaat de bijbelse genitief, in navolging van vroegere Latijnse teksten die op een letterlijke Griekse weergave van de Hebreeuwse grondtekst waren gebaseerd. Via de Vulgaat hebben we voor het eerst kennisgemaakt met de Hebreeuwse genitief; daardoor gebruiken we het Latijnse *Canticum Canticorum* naast zijn vertaling 'lied der liederen', *sanctum sanctorum* naast 'het heilige der heiligen' en *vanitas vanitatum* naast 'ijdelheid der ijdelheden'. In het Latijn werd de Hebreeuwse genitief productief, dat wil zeggen dat er naar de bestaande voorbeelden nieuwe uitdrukkingen gevormd werden. Zo noemt de paus zich sinds Gregorius de Grote (ca. 540-604) *servus servorum Dei* 'de dienaar der dienaren Gods'. Een tiende-eeuwse Latijnse vorstenspiegel, dus een boek met richtlijnen voor vorsten, kreeg de titel *Secretum Secretorum*. In de dertiende eeuw vertaalde en bewerkte Jacob van Maerlant het Latijnse origineel; hij noemde het werk *Heimelijkheid der Heimelijkheden*. Ook in het modern Latijn, na 1500, werden Hebreeuwse genitieven gemaakt. Zo gaf Johann Conrad Dippel (1673-1734) een geschrift dat hij onder het pseudoniem Christianus Democritus publiceerde en dat onder andere tegen Spinoza was gericht, de titel: 'Fatum Fatuum, dat is Het Dwase Noodlot: zijnde een Sonneklaar Bewijs, dat alle tegensprekers van de vrye

Wil des Menschen, door onfeylbare Gevolgen, gedwongen
sijn, de Vryheid Gods insgelijx weg te nemen [...].

Ook in het Nederlands zijn nieuwe, analoge uitdrukkingen
ontstaan die niet rechtstreeks ontleend zijn aan Hebreeuwse of
Latijnse voorbeelden. In bijbelse context kennen we ‘het Boek
der boeken’ – in de bijbel zult u deze uitdrukking vergeefs zoeken.
Al lang voor 4 januari 1997 heette een bij uitstek belangrijke
of bijzondere dag ‘de dag der dagen’. Zo dichtte W. Bilderdijk
in 1797:

Uw heilig feest (dien schoonsten dag der dagen
Waarop Natuur in u heur edelst toonbeeld schonk)

En J.J.L. ten Kate schreef omstreeks 1865:

O Christen Paaschfeest! dag der dagen!
Uw licht vertroost en heiligt mij:
Een antwoord Gods op al mijn vragen,
De rots van mijn geloof, zijt gij!

In deze voorbeelden is de ‘dag der dagen’ positief gebruikt voor
‘de mooiste of belangrijkste dag’. Dat het ook ‘de vreselijkste
dag’ kan aanduiden, blijkt uit het citaat van H.J.A.M. Schaepman
uit 1886:

Toen op dien dag der dagen
De woeste Turkenschaar
Voortstormend was gedrongen
Aan ’t gouden hoofdaltaar
[...]

In 1890 gaf de taalkundige J. Verdam als voorbeelden van hebraïsmen:
‘hij is een ezel der ezels, voor een groote ezel; aller treurspelen
treurspel (gelijk Vondel zijn Adam in Ballingschap heeft betiteld)
voor het treurspel bij uitnemendheid’. Reeds uit 1688 stamt de
veelzeggende titel *Verwarring der Verwarringen*, gegeven aan een
beleggershandboek met adviezen over de aandelenhandel, waarvan
Joseph de la Vega, zoon van een naar

Nederland gevluchte joodse bankier, de auteur was.

Nog steeds zijn Hebreeuwse genitieven buitengewoon populair. Een bloemlezing uit verschillende recente kranten: De dood wordt 'de ervaring der ervaringen' genoemd, *The Sound of Music* heet 'de film der films', *Hamlet* is 'het stuk der stukken', het Boekenbal wordt 'het bal der ballen' genoemd, *Don Quichot* is 'de roman der romans', de hamer waarmee minister-president Wim Kok wekelijks de ministerraad voorziet, is 'de hamer der hamers', ongehuwd zwanger zijn was vroeger 'de ramp der rampen', Kerstmis heet 'de grote deadline der deadlines', iemand stelt 'de vraag der vragen' en een ander streeft naar 'de Tekst der Teksten, de onmogelijke tekst, de tekst die voor eeuwig in de toekomst ligt'. In *de Volkskrant* van 28 december 1996 beschouwt men de zin: 'Het wordt eens tijd dat ik mijn mening ga verkondigen' als 'de openingszin der openingszinnen' van ingezonden-briefschrijvers. Tot slot verwoordde de amateur-etymoloog Willem Hietbrink, bijgenaamd de Duizenddichter, zijn mening dat het Nederlands de oudste taal der wereld is, in een pamflet als: 'Nederlands taal der talen'. Kortom, de bijbelse genitief is nog lang niet op zijn retour. Om die reden valt het te betreuren dat deze volgens *NRC Handelsblad* van 27 december 1996 in de Nieuwe Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap niet of minder vaak voor zal komen. In de nieuwe vertaling zal 'ijdelheid der ijdelheden' bijvoorbeeld veranderd worden in 'lucht en leegte'.

Ook in andere talen is de bijbelse genitief bekend en productief. De Engelsen spreken van *Song of Songs*, *holy of holies*, *vanity of vanities*, *the book of books*, en gebruiken de uitdrukking verder ook geheel buiten bijbelse context: in 1831 zei de bekende historicus en politicus Th.B. Macaulay 'he gave me a dinner of dinners', en de veelgebruikte uitdrukking 'in het diepst van iemands hart' luidt in het Engels *in one's heart of hearts*. De Engelse dichter Robert Southey, die een groot liefhebber was van de Nederlandse dichter Cats, schreef in 1825 over Cats: 'The poet of all poets, who has done most good to his country'.

In het Frans is sprake van *vanité des vanités* en *le Livre des Livres*, en in het Duits van *der Gott aller Götter*, *Herr aller Herren*, *ein Knecht aller Knechte*, *der König aller Könige* en

das Buch der Bücher. Bij het Duits valt op dat in alle uitdrukkingen *aller* is toegevoegd, behalve bij het niet-bijbelse *das Buch der Bücher*. In dit verband is het aardig te wijzen op de Italiaanse naam voor de hoogste maffiabaas: *capo di tutti i capi*. Tot slot zeggen de Russen voor 'per slot van rekening, ten slotte' *v konce koncov*, letterlijk 'op het eind der einden'.

Maar wat zou de media nu geïnspireerd hebben tot de geweldige opeenhoping van bijbelse genitieven rond de Elfstedentocht? Zou dit te maken hebben met de goddelijke status die de tocht bereikt heeft en de geur van heiligheid die rond de tocht hangt?

Italië

Italiaanse leenwoorden in het Nederlands: de post

Italiaanse woorden die internationaal zijn geworden, betreffen drie terreinen: het leger met woorden als *alarm* (1488), *bataljon* (1592), *brigade* (1650), *cavalerie* (1588), *escorte* (1592), *eskader* (1577 als ‘troepenafdeling’), *infanterie* (1588), *kanon* (1574), *kazemat* (1588), *kolonel* (1580) en *soldaat* (1562; allemaal via het Frans geleend); de kunst en muziek met bijvoorbeeld *fresco* (1604), *replica* (1950), *terracotta* (1879), *torso* (1824), en *aria* (1754), *bariton* (1772), *bas* (1552), *libretto* (1855), *opera* (1668), *tenor* (1654); en de handel met *bruto* (1599), *conto* (1620), *deposito* (1585), *firma* (1806), *giro* (1745), *incasso* (1847), *kassa* (1914), *netto* (1567) en *saldo* (1569). Tussen haakjes staat vermeld wanneer de woorden voor het eerst in het Nederlands zijn gevonden.

Het postwezen vormt een wezenlijk onderdeel van de handel: wanneer je zaken koopt of verkoopt, moeten deze te bestemder plaatse geleverd worden, en er moeten brieven en rekeningen over en weer gestuurd worden. Italië heeft een centrale rol gespeeld bij de ontwikkeling van het moderne postwezen. In de Romeinse tijd bestond er al een goed werkende *cursus publicus* met poststations op regelmatige afstanden langs de grote wegen van het rijk. Na de val van het Romeinse rijk raakte het postsysteem langzamerhand in onbruik, en eeuwenlang was er geen sprake van enig georganiseerd systeem. Koningshuizen, gemeenten, universiteiten en kloosters regelden hun postverzending zelf, door het sturen van boodschappers te voet of te paard.

Tijdens de Renaissance groeiden het internationale handelsverkeer en de zakenpost. Handelsverenigingen richtten lokale postvoorzieningen op, maar er was behoefte aan een groot-

schaliger opzet. En hier zag het Italiaanse geslacht Thurn und Taxis zijn kans. Hoewel zij niet de enigen waren die op deze markt opereerden, slaagden zij erin een internationaal netwerk op te bouwen dat alle andere in omvang en efficiency overtrof. Nu hadden ze al ervaring: voorouders onder de naam Tassis hadden al vanaf 1290 postdiensten tussen Italiaanse steden verzorgd. Voor een grootse aanpak zorgde echter Franz von Taxis. Deze was vanaf 1489 postmeester van keizer Maximiliaan I en later van Filips I van Spanje. De Habsburgse keizers gaven hem het recht tegen vergoeding zowel staatspost als particuliere post door het gehele Heilige Roomse Rijk en Spanje te bezorgen. Vele familieleden werden ingeschakeld, maar in de volgende 350 jaar groeide het bedrijf zodanig, dat ook buiten de familie geworven moest worden: uiteindelijk waren er zo'n 20000 bezorgers in dienst. In vele plaatsen waren kantoren van Thurn und Taxis gevestigd. Het netwerk besloeg Italië, Spanje, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en de Lage Landen. Zo organiseerde Thurn und Taxis in 1642 postritten van Roermond over Nijmegen en Utrecht naar Amsterdam.

Het postsysteem van Thurn und Taxis was als gezegd internationaal; daarnaast bestonden er op nationaal niveau allerlei regelingen. Aanvankelijk hielden particulieren zich met de nationale postbezorging bezig. Toen de staten echter een sterke centrale regering kregen, zetten zij een openbare nationale postdienst op. Het eerst gebeurde dat in Frankrijk, in het begin van de zeventiende eeuw. Engeland volgde. In Nederland werden in 1799, dus in de Franse tijd, alle gewestelijke en stedelijke posteringen nationaal verklaard, en in 1803 trad het eerste nationale postbestuur in werking, dat naar Frans voorbeeld werd geregeld. Vanwege de veiligheid ontwikkelden de nationale postdiensten in de verschillende landen zich tot monopolies, een situatie die pas in de laatste tijd teruggedraaid wordt. Recentelijk is er bovendien een tendens tot privatisering van de postdienst; in Nederland is dat in 1989 gebeurd.

Door de opkomst van de staatsbedrijven verdween het internationale postsysteem van Thurn und Taxis, dat ruim drieënhalve eeuw gefunctioneerd had. De laatste tak, in Pruisen, werd in 1867 genationaliseerd. De gebogen hoorn die diverse

postdiensten als merkteken dragen, herinnert nog aan de herkomst van de postdienst: het is namelijk een onderdeel van het familiewapen van het geslacht Thurn und Taxis.

Eind negentiende eeuw werden tussen de postdiensten van de verschillende landen internationale afspraken gemaakt. Als officiële taal van het internationale postverkeer gold en geldt het Frans, hoewel de Engelstalige landen meestal het Engels hanteren, en ook in Nederland het Engels de overhand krijgt boven het Frans, aldus de KPN. We zien dan ook dat *air mail* en *printed matter* het Franse *par avion* en *imprimé* verdringen. Officieel moet zelfs de naam van het land van bestemming in het Frans, maar in de praktijk doet men dat alleen bij Franstalige landen.

De invloed van het Frans vinden we terug in aan het Frans ontleende woorden, zoals *banderol* (1588), *emballage* (1717), *reçu* (1808), *poste restante* (1824), *envelop* (1817), *imprimé* (1929) en *par avion* (1977). Tussen haakjes staat wederom het jaar waarop het woord voor het eerst in een Nederlands woordenboek is gevonden, om een indicatie van de ouderdom te geven. *Banderol* heeft het Frans uit het Italiaans geleend, en *poste restante* is de Franse weergave van Italiaans *fermo in posta* of *fermoposta*.

Dankzij de Italiaanse roots van het postwezen is de invloed van het Italiaans in deze branche uiteraard groot, en bovendien van hoge ouderdom.

Het woord *post* (1525) komt uit het Italiaans, hoewel we het waarschijnlijk via het Frans hebben leren kennen. Aanvankelijk betekende het 'poststation, plaats waar postpaarden worden gewisseld', vandaar ging het betekenen 'postwagen' (bijvoorbeeld in: de post werd aangehouden), en later 'datgene wat per post gebracht wordt' en 'postdienst'. De postrijder heette vroeger *postiljon* (1599), een Italiaans woord dat we weer via het Frans kennen. De beheerder van een poststation of postkantoor wordt *postmeester* (1551) genoemd, wat een vertaling is van Italiaans *maestro delle poste*.

Voor het versturen van post moet meestal betaald worden. Zo hebben we uit het Italiaans de woorden *porto* (1585) en *franco* (1676) leren kennen. *Franco* is eigenlijk een verkorting

van *franco di porto* ‘vrij(gesteld) van port’ – dit kennen we ook in de vertaling *portvrij* (1850).

Dat de post niet een exclusief Frans-Italiaanse aangelegenheid was, blijkt uit de Duitse leenwoorden *ansicht(kaart)* (1912) en *postbode*, en uit de Engelse leenvertaling *postbus* (1950), ouder *postbox* (1914). *Postbode* is al een heel oud woord; het is voor het eerst gebruikt in op de Duitse Lutherbijbel gebaseerde bijbelvertalingen uit de zestiende of begin zeventiende eeuw in de betekenis ‘bode of koerier die de post rijdt of loopt’. Uiteindelijk hebben dus vele talen invloed op het postwezen gehad, maar de Italiaanse invloed is de oudste.

Nederlandse namen in het Italiaans: *beurs* en *bambochade*

Het Nederlands heeft slechts een gering tegenwicht kunnen bieden aan de vloed aan Italiaanse woorden die de wereld overspoeld heeft. Zowel binnen de schilderkunst als binnen de handel – de twee terreinen waarop de Italiaanse invloed het grootst was – is in het Italiaans de (bij)naam van een Nederlander of Vlaming een algemene term geworden, die voor een ruimer begrip gebruikt wordt.

Beurs

Om te beginnen de handel. In 1542 vestigde de Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini zich in Antwerpen. In 1567 publiceerde hij zijn ervaringen onder de titel *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*, wat in 1612 in het Nederlands vertaald werd als *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen*. In dit werk wordt de koopmansbeurs te Brugge voor het eerst genoemd: ‘De coopliden die te Brugge woonden, dese plaetse of borse [...] gebruyckten [...] tot [...] versamelinghe om heuren coophandel te dryven.’ Deze ‘borse’ (in het Italiaans *borsa*) heette volgens Guicciardini zo naar de bewoners, de familie Van der Beurse, Van der Buerse of Van der Borse. Voor of in hun huis kwamen de kooplui bijeen. Hun wapen bestond uit drie beurzen, die boven de poort van het huis

aangebracht waren, en vandaar werd het huis vanaf de zestiende eeuw d'Oude Buerse genoemd. De koopmansbeurs was genoemd naar 'dit huys, geslacht ende wapen'. Later heeft men nog andere verklaringen voor het woord *beurs* proberen te vinden, maar de verklaring van Guicciardini blijft de meest aanneemelijke – zie voor meer informatie het *Eponiemenwoordenboek* van Ewoud Sanders.

De beurs van Brugge werd een begrip, en ook andere plaatsen kregen hun beurzen, als eerste Antwerpen. Hier kwamen kooplui uit alle windstreken bijeen, en zij namen de naam 'beurs' mee terug naar hun land, zodat ook in andere steden, bijvoorbeeld Toulouse, verzamelplaatsen 'beurzen' genoemd werden. En zo namen vele talen het woord *beurs* over. Het Italiaans had de primeur, maar al spoedig spraken de Fransen van *bourse*, de Duitsers van *Börse*, de Russen van *birža*, de Tsjechen van *burza*, de Zweden van *börs*, de Denen en Noren van *børs*. Zo werd de familienaam het internationale begrip voor 'koopmansbeurs'. In de meeste talen, waaronder het Nederlands, is het woord samengevallen met dat voor 'geldbuidel, portemonnee' – een woord dat in de verschillende talen teruggaat op Latijn *bursa* (waarvan uiteraard ook de naam van de familie Van der Beurse is afgeleid). Dit is niet zo vreemd, want de betekenissen liggen op hetzelfde terrein.

Bambochade

De Nederlandse invloed op de Italiaanse schilderkunst is terug te voeren op een bijnaam. De zestiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst nam Italiaanse schilders als Leonardo da Vinci, Michelangelo en Titiaan tot voorbeeld. Rome was in deze periode het Mekka der schilderkunst, waar men van heinde en verre, en vooral uit de Nederlanden, naar toe trok. De Nederlandse en Vlaamse schilders, die zonder onderscheid 'fiamminghi' genoemd werden, stonden in de vroege zeventiende eeuw in Italië in hoog aanzien. Een van hen was Pieter van Laer (1599?-1642). Van Laer trok omstreeks 1625 samen met zijn broer naar Rome, waar zijn broer door een noodlottig ongeval omkwam (een brug stortte in, waardoor hij samen met zijn ezel

in de eronder liggende waterval verdronk). Pieter van Laer bleef tot 1638 in Rome en werd hier voorman (bentleider) van een groep Nederlanders, Vlamingen en Italianen. Hij is een van de schilders aan wie Arnold Houbraken in zijn overzichtswerk *De Grootte Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen* (1718-1721) een lange passage wijdt. De Italianen gaven Van Laer de bijnaam *Il Bamboccio* 'de dikzak, de groteske pop'. Houbraken (geciteerd naar de tweede druk uit 1753) verklaart waarom:

De Romeinen gaven hem ten bynaam *Bambootzio*, een naam daar zy zulke luiden, die zig op 't maken der Itali-aansche grappen, vremden aart van buigingen of vervriningen der lichamen, en geestige figuurmakeryen verstaan, mee benoemen. Nu had hem de natuur in zulk een vorm geschapen dat die hem maar aanzag, om zyn wanstaltige figuur moest lachen, want zyn onderlyf was drie-maal grooter als zyn bovenlyf, hy had een gants korte borst daar 't hoofd tusschen de schouders inzonk, en over zulks geen hals. Daar benevens was hy van een vrolyken en potsemakenden aart, gelyk wy door sommige stalen zullen aantoonen.

Vervolgens verhaalt Houbraken hoe Van Laer eens een schort onder zijn oksels vastbond en zich aldus uitgedost in de deuropening van een winkel in een drukke straat posteerde. Toen de voorbijgangers hem aanzagen voor een grote baviaan, moest hij daar hartelijk om lachen. Houbraken voegt hieraan het commentaar toe: 'Dog ik denk dat het diergelyke [net zulke] vernuftelingen geweest zullen hebben, als die te Amsterdam voor by een kruitmengers winkel kwamen, daar een gekleede Aap op 't venster zat, dien zy vraagden, Manneke, wat weg moeten wy gaan naar het Raadhuis?'

De bijnaam van Van Laer was ook in de Lage Landen bekend: Houbraken noemt hem telkens '*Bamboots*'. Na 1642 is niets meer van 'Bamboots' vernomen. Volgens Houbraken werd hij geplaagd door een 'benaude borst, 't geen hem den moet uitbluste'. Daarom zou hij zichzelf verdronken hebben in

een waterput. ‘Dus is het klugtspel van ’s mans leven in een treurigeval verkeert,’ becommentarieert Houbraken, en hij voegt het verhaal toe hoe Van Laer en vier Nederlanders in Rome een priester, die hen bestraffend had toegesproken omdat zij vlees aten tijdens de vasten, in het water gegooid hadden. ‘En het is opgemerkt, en nagespoort dat de zelve alle vyf hun einde in ’t water hebben gevonden.’

Van Laer schiep in Rome een nieuw soort schilderij met realistische volkstaferelen. Dit realisme riep aanvankelijk nogal wat kritiek op. Zo verweet de schilder Salvator Rosa de volgelingen van Van Laer dat zij ‘flodderbroeken, haveloze bedelaars en verwerpelijke viezigheden’ schilderden. De schilders die zich om Van Laer heen verzameld hadden, werden naar hem de *Bamboccianti* genoemd, en een schilderij in het nieuwe genre heette *bambocciata*. Dit *bambocciata* werd in het Frans *bambochade*, en dit woord werd in vele talen, waaronder het Nederlands, de soortnaam voor geschilderde volkstaferelen. Een Nederlands woordenboek noemt het woord in 1824 voor het eerst. En zo is de Italiaanse bijnaam van een Nederlander in zowel het Italiaans als het Nederlands tot soortnaam geworden.

Nieuw-Zeeland

Nieuw-Zeelands-Engelse leenwoorden in het Nederlands:
kiwi

De Maori's zijn de oorspronkelijke bewoners van Nieuw-Zeeland. Toen de Engelsen Nieuw-Zeeland koloniseerden, namen zij een aantal woorden uit de taal van de Maori's over en gaven deze door aan de rest van de wereld. Er is echter uit het Maori veel minder geleend dan uit de aboriginal-talen in Australië. Eigenlijk is maar één Maori-woord algemeen bekend geworden: de vogelnaam *kiwi*. Dit woord is een klanknabootsing van de roep van het dier. De kiwi, die ongeveer zo groot is als een forse kip, onderscheidt zich in veel opzichten van andere vogels: hij heeft haarachtige bruine of grijze veren, hij kan niet vliegen en heeft geen staart. Zijn neusgaten liggen op het puntje van zijn lange snavel, en zijn goede neus helpt hem zijn prooi, bestaande uit insecten en wormen, te vangen. Het vrouwtje neemt ouder-schapsverlof nadat ze haar ei heeft gelegd, en laat het mannetje de taak er ruim tien weken op te broeden.

Omdat de kiwi alleen in Nieuw-Zeeland voorkomt, is hij uitgegroeid tot nationaal symbool. Hij staat op het wapen en wordt afgebeeld op munten en postzegels. De naam van de vogel werd bijnaam voor een Nieuw-Zeelander, en het nationale Nieuw-Zeelandse rugby-vijftiental heet de 'Kiwis'.

Als vogelnaam is *kiwi* sinds 1869 in het Nederlands bekend. Sinds 1977 is *kiwi* tevens de naam van een sappige, frisse vrucht met bruine, harige schil, waarvan de Latijnse naam *Actinidia chinensis* luidt. Oorspronkelijk heette deze vrucht Chinese kruisbes (*Chinese gooseberry*), omdat hij afkomstig was uit de Jangtse-vallei in China. Rond de eeuwwisseling kwamen zaden van de plant in Nieuw-Zeeland terecht – het is niet bekend wie ze meenam. Diverse kwekers teelden de vrucht voor eigen gebruik, verbeterden de zaden en wisselden ze uit. De

kweker Jim McLoughlin onderkende als eerste hun handelswaarde, en plantte ze in 1934 op grote schaal voor de verkoop. Ze werden onmiddellijk een lokaal succes. McLoughlin, die kennelijk zakelijk ingesteld was, vergrootte zijn actieradius en zette in de jaren vijftig de export naar Sydney en Londen op. De smaak van de vrucht beviel prima, maar de naam *Chinese gooseberry* niet, mede omdat het een andere plaats van herkomst suggereerde. Hierop bedacht de exportfirma Turners and Growers Ltd een nieuwe merknaam, en nadat namen als 'melonette' verworpen waren, bleef *kiwifruit* over. Volgens een Nieuw-Zeelandse encyclopedie exporteert zelfs China de vrucht tegenwoordig onder deze naam. Inmiddels vormt de *kiwifruit* het grootste tuinbouw-exportproduct van Nieuw-Zeeland.

De Verenigde Staten kennen de *kiwi fruit* vanaf halverwege de jaren zestig, en hij was direct een succes. Tegenwoordig wordt de vrucht in Californië verbouwd. *Kiwi fruit* werd in Amerika al snel verkort tot *kiwi*, en in deze laatste vorm hebben wij het uit het Amerikaans-Engels geleend.

Nederlandse invloed op het Nieuw-Zeelands-Engels: geografische namen

Nieuw-Zeeland omvat een aantal eilanden, waarvan het Noord-Eiland en het Zuid-Eiland de grootste zijn. Toen Abel Tasman in 1642 op expeditie trok naar het 'Grote Zuydtlandt', ontdekte hij niet alleen Tasmanië en Australië, maar ook Nieuw-Zeeland. In december 1642 landde hij op het Zuid-Eiland. Hij noemde het nieuw ontdekte land *Staten Landt*, omdat hij meende dat het wellicht vastzat aan Zuid-Amerika, dat door de ontdekkingsreiziger Jacob Le Maire eveneens *Staten Landt* genoemd was. In zijn journaal schreef hij: 'Dat landt hebben wy den naem gegeven van het Staten Landt, ter eere van de Hoogmogende Heeren Staten, alsoo het wel conde wesen dat dit landt aan het Staten landt vast zoude wesen, doch onzecker; dit zelve landt gelijkt een zeer schoon landt te wezen.'

Het nieuwe land ligt echter niet vast aan Zuid-Amerika, zo-

als men in 1643 ontdekte. Daarom herdoopten de Nederlanders het gevonden land in *Nieuw-Zeeland* (of in het Latijn *Zee-landia Nova*), naar de Nederlandse provincie Zeeland. In deze periode was het heel gebruikelijk om nieuw-ontdekte gebieden een vaderlandse naam te geven met het voorvoegsel *nieuw*, denk aan Nieuw Holland, Nieuw Amsterdam. Ook andere volkeren gebruikten dit naamgevingsprincipe, en zo kennen we New Jersey, New Orleans, New York, Nieuw Guinea, Nieuw-Siberië.

De komst van de Nederlanders maakte op de oorspronkelijke Maori-bevolking diepe indruk. Toen de Nederlanders op 19 december 1642 in een baai geland waren, vielen Maori's in kano's bemanningsleden in een sloep aan en doodden enkele Nederlanders. De Nederlanders verjoegen hen vanuit hun grote schepen. Na 'dit enorme feyt ende detestable saacke' vertrokken de Nederlanders uit de baai, die ze de naam Moordenaarsbaai gaven; de huidige naam is Golden Bay. Toen de Engelse ontdekkingsreiziger James Cook omstreeks 1770, dus ruim honderd jaar later, dezelfde streek bezocht, leefde de herinnering bij de Maori's nog voort. De gebeurtenis was inmiddels wel in proportie toegenomen: de Maori's verhaalden hoe hun voorouders lang geleden twee enorme vreemde schepen geheel hadden vernield en alle opvarenden hadden gedood.

De Nederlanders zagen geen handelsmogelijkheden met het nieuwe land en verloren hun belangstelling. Pas de Engelsen onder leiding van James Cook hebben de eilanden nader onderzocht. De Engelsen behielden de naam, in de verengelste vorm *New Zealand*. Inmiddels is de naam internationaal geworden: de Franstalige wereld spreekt van *Nouvelle-Zélande* met als bijvoeglijk naamwoord *néo-zélandais*, de Duitstalige van *Neuseeland*.

Behalve de naam Nieuw-Zeeland hebben de Nederlanders nog een aantal geografische namen achtergelaten, zoals Tasman Bay, Tasman Sea, Cape Maria van Diemen. Maar daarmee is de contributie van de Nederlanders wel beschreven: van enige immigratie van betekenis was pas na de Tweede Wereldoorlog sprake, met een hoogtepunt in het begin van de jaren vijftig; eind jaren zestig was ze minder dan 1000 per jaar, en sindsdien

is ze alleen maar afgenomen. Net als in Australië bestaan er op kleine schaal clubs voor Nederlanders, er wordt een radioprogramma verzorgd (deels in het Engels, deels in het Nederlands) en er wordt zelfs een krant voor Nederlanders uitgegeven, met de oubollige naam *Windmill Post*. Hierin worden maandelijks verstrooiende nieuwtjes uit Nederland opgenomen. Maar omdat de tweede generatie dikwijls slecht Nederlands spreekt en leest, verschijnt de voorpagina in het Engels, en de hoofdredacteur, die in 1993 in *Onze Taal* geïnterviewd werd, sloot toen niet uit dat de krant in de toekomst helemaal in het Engels zou verschijnen. De Nederlanders passen zich snel aan en de tweede generatie kan het Nederlands wel verstaan, maar niet meer lezen, spreken of schrijven. In een dergelijke situatie kun je niet verwachten dat Nederlandse woorden door niet-Nederlands-sprekenden worden opgepikt.

Noorwegen

Noorse leenwoorden in het Nederlands: *kril*, *lemming* en *kraak*

Noorse leenwoorden bestrijken twee gebieden: de wereld van de ski: *loipe* (1984), *ski* (1912), *slalom* (1950), *telemark* (1938), en fauna die specifiek is voor Noorwegen: *kril*, *lemming*, *kraak*. We beperken ons hier tot de fauna.

Kril duidt de planktonkreeftjes aan waarmee baardwalvisen zich voeden. In het Noors betekent *kril* ‘vissenbroed’; het woord is verwant met ons *kriel*. Het is een jong leenwoord: sinds 1950 staat het in de Grote Van Dale.

Lemmingen staan al vanaf 1847 in de Nederlandse woordenboeken. Momenteel duiken ze regelmatig in Nederlandse kranten op. Hun bekendheid danken deze knaagdieren aan hun gewoonte om eens in de zoveel tijd massaal weg te trekken. Deze gewoonte heeft geleid tot zinnen als: ‘maar dat wil niet zeggen dat we ons als lemmingen op high tech sectoren moeten storten’, ‘als een kudde wilde lemmingen zwermt de menigte uit over het plein’, ‘als lemmingen zullen toeristen naar verre en veel te hete stranden stromen’, ‘als lemmingen jagen de Nederlandse bouwers elkaar op met lage prijzen’ en ‘[toen] stortten allen [...] zich als lemmingen in hun auto’ – alle uit *NRC Handelsblad*. De reden van de massale trektochten van lemmingen is overbevolking. Onder bepaalde omstandigheden doet zich van tijd tot tijd een bevolkingsexplosie voor onder de lemmingen. Deze wordt tegengegaan door een massale trektocht in zuidelijke richting, waarbij de meeste dieren omkomen doordat ze zich in de zee, in rivieren of ravijnen storten. Niet alleen in het Nederlands worden mensen die zich blindelings en massaal ergens heen haasten, met lemmingen vergeleken: het spitsuur wordt in het Engels wel *lemming rush* of *lemming-like rush* genoemd.

Met *kraak* wordt een reusachtige achtarmige inktvis of een grote zeeslang aangeduid, een mythisch zeemonster dat volgens de legende voor de kust van Noorwegen zou zijn waargenomen. In het Noors heet het dier *krake* en met het bepaald lidwoord *kraken*. Het woord is in het Noors algemeen bekend geworden door een boek over de Noorse natuurlijke historie uit 1752. In de Engelse vertaling, die in 1755 verscheen, is sprake van *the Kraken*. Het dier sprak tot de verbeelding. In 1830 schreef Tennyson in het gedicht 'The Kraken': 'Far, far beneath the abysmal sea, [...] The Kraken sleepeth.'

De kraak is in het Nederlands vooral bekend geworden door fantastische reisverslagen. Vooral het boek *20.000 mijlen onder zee* van Jules Verne heeft op velen diepe indruk gemaakt. Dit boek verscheen in 1870 in het Frans en werd nog datzelfde jaar in het Nederlands vertaald. Sindsdien heeft het vele herdrukken beleefd, en de originele gravures zullen niet weinig bijgedragen hebben aan de populariteit. Het boek verhaalt van een tocht in de onderzeeboot de Nautilus onder leiding van kapitein Nemo. Vele monsters en zeedieren trekken aan de inzittenden voorbij, waaronder de kraak, waarvan gezegd wordt: 'Ik zou zo'n inktvis graag eens van dichtbij willen zien. Ik heb horen vertellen dat ze hele schepen naar de diepte slepen. Men noemt die beesten Krakens.' In het Frans komt *kraken* sinds 1808 voor.

Mede dankzij de verhalen als zou de inktvis zo groot zijn als een huis en hele schepen mee naar de zeebodem sleuren, zal *kraak* geassocieerd zijn met *kraken*, waarbij men zich misschien voorstelde dat de inktvis schepen tussen zijn armen kraakte. Dat suggereert ook de uitroep van Kapitein Haddock in de Kuifje-strip *De schat van Scharlaken Rackham*: 'De grote kraakvis mag me kraken!', die natuurlijk ook verwijst naar de uitroep 'God zal me kraken'. Waarschijnlijk is het oudere *kraken* beschouwd als een meervoud en hebben we daarbij een enkelvoudsvorm *kraak* gevormd.

In 1869 merkte C. de Jong in zijn *Handwoordenboek der natuurkundige wetenschappen* op: 'De Grootte zee-slang (Reuzenslang), door de Noorwegers *Krake* genoemd, waarvan de nieuwspapieren bijna alle jaren gewag maken, bestaat slechts

in de verbeelding der onkundigen.’ Daarna is in de woordenboeken lange tijd niets meer van het dier vernomen, maar in 1984 duikt het op in de Grote Van Dale als *kraak* in de betekenis ‘achtarmige inktvis’. Dit opduiken is opmerkelijk, gezien het feit dat de huidige ‘nieuwpapieren’ maar uiterst zelden over de kraak berichten. De kraak heeft het domein van de literatuur nooit verlaten, wat logisch is, omdat hij even reëel is als de eenhoorn of het monster van Loch Ness.

Nederlandse leenwoorden in het Noors: *maalstroom*

De contacten tussen de Lage Landen en de Scandinavische landen werkten in het verleden beide kanten op, en leenwoorden werden dan ook over en weer gewisseld. Een Nederlands woord dat door de Scandinavische talen is overgenomen, is *maalstroom*. Dat is opmerkelijk, want het gaat hier om een plek voor de kust van Noorwegen.

Maalstroom wordt in 1595 voor het eerst in het Nederlands genoemd, en wel in de atlas van Mercator ter aanduiding van een draaikolk in de buurt van de Lofoteneilanden bij de noordwestkust van Noorwegen. De plaats waar Mercator zijn Maalstroom situeerde, heet tegenwoordig in het Noors Moskenstraumen en ligt tussen de eilanden Moskenesøya en Mosken. Er heerst een sterke en gevaarlijke getijdenstroom, die ongeveer acht km breed is en een snelheid van elf km per uur kan hebben.

De Vlaming Gerard Mercator (1512-1594) werkte als zelfstandig cartograaf en instrumentenbouwer. Onsterfelijk is hij geworden vanwege de Mercatorprojectie, die hij in 1569 gebruikte op een wereldkaart voor zeevaarders en waarop hij de lengte- en breedtegraden als rechte lijnen tekende. Maar de Maalstroom staat pas op later werk, namelijk in het eerste deel van de *Kosmografie*, die hij ‘Atlas’ noemde en waarvan de publicatie na zijn dood door zijn zoon is verzorgd.

Het woord *maalstroom* komt dus in het Nederlands voor het eerst voor in 1595. Daarna heeft het zich een weg gebaand naar andere talen: het Deense *malstrøm* is in 1673 gevonden, het Engelse *maelstrom* in 1682, het Zweedse *malström* in 1698, en

het Franse *maelström*, *malstrom* in 1765. Van Noors *malstrom* en Duits *Mahlstrom* is niet exact bekend wanneer ze geleend zijn. De oudere Nederlandse vorm luidde *maelstroom*, wat de spelling van het Engelse en Franse woord verklaart.

Grote bekendheid heeft de maalstroom in de negentiende eeuw gekregen door de werken van Edgar Allan Poe en Jules Verne. In het verhaal 'A descent into the Maelström' van Poe uit 1844, in het Nederlands vertaald als 'Een afdaling in de Maalstroom', wordt de sterke stroom voorgesteld als een draaikolk en verhaalt een visser plastisch hoe de maalstroom alles in zijn buurt, van palen tot hele schepen, meezuigt naar de diepte.

Maal- is afgeleid van *malen* 'draaien'. Het bekende zeemanswoordenboek van W. à Winschooten uit 1681 geeft al een heldere omschrijving van herkomst en betekenis van *maalstroom*: 'te saamen gesteld van *stroom* en *maalen*: als sijnde een *stroom*, die *maald*: en werd ook bij andere genaamd een *draaistroom*: een *wel*: een *draaikuil*: want het sij wij seggen, dat de *stroom maald*, of dat sij *draaid*, of *weld*, het is al een [= één] beteekenis: wat nu *maalen* is, dat weet ieder genoeg door sijn selven, als koomende van een *moolen*, waar van *Moolenaar* ens. dog oneigendlijk segt men, *dat iemand maald*, wien de sinnen geduurig met een en de selve saak beesig sijn: en ook wel voor mijmeren gebruikelijk.'

Maalstroom duidde oorspronkelijk dus een echt bestaande stroom aan, zij het dat het een getijdenstroom betrof en niet een reusachtige draaikolk. Vandaar ging het in het algemeen 'draaikolk' betekenen, en verder werd en wordt het overdrachtelijk gebruikt: een maalstroom van gedachten of gebeurtenissen. Ook in andere talen vinden we dit figuurlijke gebruik. Zo schrijft Victor Hugo in *Les Misérables* (1862): 'Parijs is een maalstroom waarin alles verdwijnt.'

Portugal

Portugese leenwoorden in het Nederlands: *mandarijn*

De meeste mensen veronderstellen dat de naam voor de Chinese ambtenaar, de *mandarijn*, teruggaat op een Chinees woord. Maar dat is niet het geval: het woord is geleend uit het Portugees. Een Nederlandse tekst uit 1682 meldt: ‘De naem mandarijn is geen Chineesch woord, maar voortgekomen van de Portugeezen, welcke alle magistraten in China dien naem geven, willende daarmee soveel seggen, als de Nederlanders met ’t woord *Commandeur*.’

Ook andere talen hebben het woord uit het Portugees overgenomen. In het Frans komt het voor vanaf 1581, in het Engels vanaf 1589. In het Nederlands lezen we in Van Linschotens bekende *Itinerarium, ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien* uit 1596: ‘Die Mandoryns van China welcke het princepael government hebben.’ Hoewel het citaat uit Van Linschoten anders doet vermoeden, betekende *mandarijn* in die periode in het algemeen ‘hoge Aziatische ambtenaar’ en sloeg het niet speciaal op China.

Het woord is in Azië geleend. In de zestiende eeuw ondernamen de Spanjaarden, Portugezen, Nederlanders, Engelsen en Fransen ontdekkingsreizen naar verre continenten, waaronder Azië. De verschillende volkeren ontmoetten elkaar en namen woorden over van de inheemse bevolking, maar ook van elkaar. Eén zo’n woord is *mandarijn*. Het woord is begin zestiende eeuw door de Portugezen aan een Aziatische taal ontleend, waarschijnlijk aan Maleis *mantari*, *mant(e)ri*, dat ‘raadsman van de vorst, minister, besturend ambtenaar’ betekende. Dit ging terug op Sanskriet *mantrin*, een afleiding van *mantra* ‘raad’, een woord dat door de belangstelling voor Aziatische godsdiensten sinds de jaren zestig bekend geworden is als ‘hei-

lige, bezwerende spreuk' en dat in meditatie gebruikt wordt. Sanskriet is de taal die vanaf 650 v.Chr. in India werd gesproken en daar dezelfde positie had als het Latijn in Europa: het was de taal van religieuze, literaire en wetenschappelijke teksten en is nog langer dan het Latijn in Europa gebruikt.

De Portugezen namen Maleis *mantari* over als *mandarim*, dus met een *d*. Hiervoor zijn verschillende verklaringen gegeven. Eind vorige eeuw meende de taalkundige J.H.C. Kern dat er sprake was van invloed van een andere in India gesproken taal, bijvoorbeeld het Malabaars of het Tamil. Meest waarschijnlijk lijkt echter dat in het Portugees volksetymologisch verband is gelegd met *mandar* 'bevelen' – de betekenissen liggen tenslotte dicht bij elkaar: een besturend ambtenaar geeft bevelen aan de lager gesitueerden.

In westerse talen werd het woord na enige tijd beperkt tot een Chinese ambtenaar, die in het Chinees heel anders heet, namelijk *guan*. Daarna werd het woord ook de aanduiding voor de Chinese taal die de mandarijnen met elkaar spraken. In het Frans gebeurde dat al in 1604, in het Engels ruim honderd jaar later. De taal van de mandarijnen werd in het Chinees *guanhua* genoemd, letterlijk 'ambtenarentaal'. Deze taal, een soort algemene omgangstaal, ontstond omdat de ambtenaren, die op nationaal niveau opereerden, niet uit de voeten konden met de vele dialecten die in China gesproken werden. Voor het bestuur was een taal nodig die iedereen verstond en die boven de lokale dialecten stond. Dat was de ambtenarentaal. In 1674 verklaarde een Engelsman: 'De taal [...] wordt de taal van de mandarijnen genoemd, omdat zij hem samen met hun bestuur introduceerden, en hij wordt door het hele rijk gebruikt, zoals het Latijn in Europa.' Het Mandarijn of Mandarijnenchinees, ook wel Noord-Chinees genoemd, is momenteel de meest gesproken taal. Het wordt onderverdeeld in een aantal dialecten. De variant die rond Peking gesproken wordt, vormt de basis van het Modern Standaard Chinees, de standaardtaal.

In China vormden de staatsambtenaren een sterke elite, die de Chinese traditie instandhield. Er bestonden negen rangen, die men kon doorlopen door het afleggen van moeilijke examens waarvoor lang gestudeerd moest worden, wat alleen de

rijken zich konden veroorloven. De mandarijnen hadden de naam conservatief en bureaucratisch te zijn, zoals ambtenaren overal ter wereld. Vandaar dat in vele talen het woord *mandarijn* de aanduiding werd voor een formalist of bureaucraat, iemand die verstand is in een bepaalde culturele traditie maar veel macht heeft. In het Frans komt deze betekenis al in 1830 voor, in het Engels in 1907. Deze betekenis is vooral in literaire werken populair, denk aan *Les Mandarins* van Simone de Beauvoir en *Mandarijnen op zwavelzuur* van Willem Frederik Hermans. In kranten is nog wel eens sprake van ‘mandarijnen van de politiek’ of ‘mandarijnen van de universiteit’.

Opvallend is dat meer vreemde titels of functies in het Nederlands en andere talen – het gaat hier om een universeel verschijnsel – een uitgebreide, figuurlijke betekenis krijgen. Zo gebruikt een krant een Turkse titel in zijn beschrijving van Marlon Brando als ‘de werkschuwe pasja’. In ‘de ayatollah van de rock’n-roll’ wordt een Arabische religieuze titel in totaal andere zin gebruikt, in *pr-goeroe*, *politieke goeroe*, *management-goeroe* gebeurt hetzelfde met een hindoeïstische term. In *bloemenmagnaat*, *krantenmagnaat* gaat een Poolse titel schuil, en in *havenbaron*, *textielbaron* een Franse.

Maar terug naar de mandarijn. Omdat de data van nieuwe betekenissen telkens in het Frans het vroegst voorkomen, lijkt het erop dat het Frans hiervoor de toon heeft gezet. Een betekenis die volgens alle etymologische woordenboeken zeker uit het Frans komt, is die van ‘soort citrusvrucht’. De vrucht is oorspronkelijk afkomstig uit Zuidoost-Azië en de benaming zal in Azië gegeven zijn. In het Frans heet hij tegenwoordig *mandarine*. Dit is een verkorting van het oudere *orange mandarine* uit 1773, dat letterlijk ‘mandarijnensinaasappel, sinaasappel van de mandarijnen’ betekende. In het Engels komt in 1771 – dus twee jaar eerder dan in het Frans! – *mandarin orange* voor, later net als in het Frans verkort tot *mandarin*. Het Spaans gebruikt *mandarina*, een verkorting van *naranja mandarina*. De motivatie voor de benaming is onzeker. Mogelijk is de vrucht naar de ambtenaar genoemd omdat de kleur van de vrucht overeenkwam met die van de kleren die de mandarijnen droegen. Of men beschouwde de vrucht als bijzonder lekker, ‘een

mandarijn waardig'. Wellicht de minst waarschijnlijke verklaring is die van P.J. Veth uit 1889: 'mandarijnappels of mandarijntjes [...], die naar men zegt in China vooral gebruikt worden om ze aan de mandarijnen ten geschenke te geven.'

Het woord mandarijn is een prachtig voorbeeld van hoe een Portugees woord voor een oosters begrip zich over het hele Westen verbreid heeft, en er uit het Frans vele betekenissen bijkreeg.

Rusland

Russische leenwoorden in het Nederlands: *doerak*,
pierewaaien en *mammoet*

De twee onverwachtste leenwoorden uit het Russisch zijn *doerak* en *pierewaaien* – onverwacht omdat je deze woorden hun Russische komaf niet aanziet. *Doerak* is voor het eerst in 1879 opgetekend, met de opmerking: ‘een scheldwoord dat door het onbeschaafde volk in de groote hollandse steden, en ook elders in Nederland, geenszins zelden gebruikt wordt’. Het is waarschijnlijk al ouder – scheldwoorden worden meestal pas laat opgetekend door de preutse woordenboekmakers. Het zal hier dan bekend geworden zijn door de kozakken, die begin negentiende eeuw samen met de Engelsen het napoleontische leger uit Nederland hebben verdreven. In het Russisch heeft *doerak* eindklemtoon en betekent het ‘domoor, dwaas’. *Pierewaaien* is nog veel eerder geleend: het stamt uit de zeventiende eeuw en is waarschijnlijk door zeelui van Archangelsk naar Nederland gebracht. Het gaat terug op Russisch *pirovat* ‘fuiven’ en is volksetymologisch beïnvloed door *pieren* ‘spelen’ en *waaien*.

Het intrigerendste Russische leenwoord is *mammoet*, de naam van een grote, behaarde olifantachtige uit de ijstijd. De reusachtige mammoetresten die eerst in Siberië en later ook elders gevonden werden, spraken zeer tot de verbeelding. Het *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* verhaalt hoe de reusachtige botten in verband werden gebracht met oude mythische voorstellingen van enorme mensen die nog voor de zondvloed de aarde bewoonden en geweldige gebouwen oprichtten. Men bewaarde de botten op speciale, heilige plaatsen, bijvoorbeeld in de kerk. Later ging men het gebeente daardoor beschouwen als relikwieën van heiligen, vooral van de reusachtige Christophorus of Christoffel, die volgens de legende het Christuskind over een rivier had gedragen en door hem gedoopt was.

De stoottanden van de mammoets spraken buitengewoon tot de verbeelding. Geleerde natuurkenners braken zich het hoofd over hun herkomst. Sommigen meenden dat het hoorns waren die vanzelf onder de aarde gevormd waren. Anderen dachten dat het de hoorns van de eenhoorn waren, tijdens de zondvloed over de aarde verspreid. Aan de hoorn van deze mythische eenhoorn werd in de middeleeuwse geneeskunst evenveel waarde gehecht als tegenwoordig aan de gemalen hoorn van een neushoorn of de slagrand van een olifant. Ook toen trok de handel in hoorn en botten dubieuze figuren aan die op onheuse wijze hun fortuin probeerden te vermeerderen. De zestiende-eeuwse Zwitserse wetenschapper Gesner beschrijft dan ook dat zwendelaars enorme opgegraven botten als stukken eenhoorn verkochten aan goedgelovige mensen.

Over de herkomst van de naam van het dier, in het Russisch *mamont* naast ouder *mamot*, werd evenzeer gespeculeerd als over de herkomst van zijn botten. Lange tijd nam men aan dat het Russische woord afgeleid was van het Tataarse woord *mam(m)a* 'aarde'. Dit werd dan op verschillende manieren verklaard. Sommigen meenden dat de naam was afgeleid van 'aarde', omdat het dier volgens de legende als een mol in de grond geleefd zou hebben – een legende die was ontstaan omdat mammoets alleen in de grond (en dood) aangetroffen waren. Volgens anderen was de reden, dat de mammoet zijn slurf gebruikt zou hebben om ermee in de aarde te wroeten als een varken. De *Oxford English Dictionary* veegt al deze speculaties in één klap van tafel met de opmerking dat het Tataarse woord *mama* 'is not known to exist'.

Er zijn nog andere verklaringen in omloop. De herkomst zou gelegen zijn in het Jakoetisch, een Turkse taal, omdat de eerste mammoet gevonden was in het Oost-Siberische gebied Jakoe-tië. Of het woord zou afgeleid zijn van een Toengoezisch woord voor 'beer' – namen van dieren en planten worden wel vaker bij ontleening met een andere soort verbonden. Ten slotte werd gedacht aan afleiding van *mamon* of *mamona*, de Russische naam van de bijbelse geldgod Mammon. Tegenwoordig verworpt men deze verklaring, maar het is heel goed mogelijk dat er in het verleden een volksetymologisch verband tussen de bei-

de woorden is gelegd; dat is misschien de reden van de Duitse spelling *Mammon-Thier* uit 1730. Hoe dan ook, geen van de verklaringen is tot op heden overtuigend bewezen.

Het Russische woord werd in Nederland bekend door het werk *Noord en Oost Tartarye* van Nicolaas Witsen uit 1692. De Amsterdamse burgemeester en politicus Nicolaas Witsen (1641-1717) heeft de Russische tsaar Peter de Grote in Amsterdam onthaald en een paar maal Rusland bezocht, waarvan hij in zijn boek verslag doet. In dit werk werd echter een zetfout gemaakt, zoals de slavist en redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* R. van der Meulen in 1943 heeft aangetoond. Op pagina 472-473 staat *mammout* voor Russisch *mamont*: de *n* is als *u* gelezen. Deze zetfout is waarschijnlijk vanuit het Nederlands in een groot aantal andere talen terechtgekomen, want de meeste talen kennen een spelling met *ou* of *u* in plaats van *on*, vergelijk Frans *mammouth* (oudste spelling, in 1705, *mammut*), Duits *Mammut* (in 1803 *Mammuth*), Engels *mammoth* (oudste spelling, in 1706, *mammuth*). Zelfs het Bulgaars, Tsjechisch en Pools, die toch net als het Russisch Slavische talen zijn, kennen de spelling *mamut* – kennelijk ontleend via Duits of Frans, in ieder geval niet uit het Russisch. Hoewel ook in het Russisch de spelling *mamut* in de negentiende eeuw een enkele keer is gevonden, kunnen hieruit de vormen in de West-Europese talen niet verklaard worden, want die dateren al van de achttiende eeuw.

De oudste Nederlandse spelling was *mammouth* met *th*. Deze spelling zien we in veel andere talen terug. Waar komt de spelling *th* vandaan? Van der Meulen meent dat dit te danken is aan invloed van *Behemoth*, de naam van een reusachtig dier dat in het bijbelboek Job genoemd wordt en waarmee de geleerde wereld in de zeventiende eeuw de voorwereldlijke olifant in verband bracht. Hij wijst erop dat Byron *mammoth* nog op *Behemoth* laat rijmen.

In het Engels, of beter in het Amerikaans-Engels, ging men *mammoth* gebruiken voor alles wat reusachtig groot is. Het oudste voorbeeld van dit gebruik is wanneer president Jefferson in 1802 een *mammoth cheese* ontvangt. Andere talen namen deze betekenis over. Al in 1864 bericht het *Boek der uit-*

vindingen: 'De reusachtigste stoomsnelpers der wereld is de Amerikaansche mammoethpers te New-York.' Tegenwoordig is dagelijks sprake van *mammoetaankopen*, *mammoetfusies*, *mammoethallen*, *mammoetprocessen* en *mammoettankers*, en het onderwijs kent een *mammoetwet*. De mammoet moge dan allang dood zijn, zijn naam is springlevend.

Spanje

Spaanse leenwoorden in het Nederlands: de Tachtigjarige Oorlog

De contacten tussen de Nederlanden en Spanje waren gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) het intensiefst. Deze oorlog ligt al zo ver achter ons, dat beide partijen hun oud zeer inmiddels vergeten zijn en we er hier dus vrijuit over kunnen spreken. Overigens wordt deze oorlog tegenwoordig onder de invloed van buitenlandse historici correcter betiteld als de (Nederlandse) Opstand, omdat noch het begin noch het einde zo precies zijn aan te wijzen als de bovengenoemde jaartallen suggereren, waardoor de duur van tachtig jaar betwistbaar is, en omdat het aanvankelijk een opstand van rebellen tegen de wettige vorst, Filips II, betrof. Of deze periode uiteindelijk op de credit- of de debetzijde van de geschiedenis bijgeschreven moet worden, moet ieder voor zich uitmaken. Ons interesseert vooral de vraag of deze periode in taalkundig opzicht blijvend verrijkend heeft gewerkt.

Dat blijkt nogal tegen te vallen, hoewel het bestand groter is dan professor P.J. Veth in 1889 suggereerde, toen hij beweerde ‘dat wij in onze taal geen enkel woord hebben, dat onze voorouders vóór of gedurende onzen vrijheidsoorlog van de gehate Spanjaarden hebben overgenomen’. De grootste invloed onderonden de Zuidelijke Nederlanden, die door de Spanjaarden bezet waren. De bijnaam *sinjoor* voor een Antwerpenaar, uit Spaans *señor*, en *sinjorenstad* voor Antwerpen stammen hier nog van. Deze spotnaam verwees waarschijnlijk ‘naar de zucht der rijke Antwerpenaars ten tijde van Filips II, om zoowel door kleeding als andere middelen den Spaanschen sennor uit te hangen’, zoals een lexicograaf het in 1899 omschreef. Ter verduidelijking voegde hij toe: ‘Bredero’s *Jonker Ierolimo Rodrigo* (in zijn *Spaanschen Brabander*) is een “sinjoor” van dat slag.’

Het jammer genoeg in onbruik geraakte *parlesanten* ‘vloeken’ (ca. 1655) gaat waarschijnlijk terug op Spaans *por/par los santos* ‘bij de heiligen (zeggen)’. Een babbelaar wordt in Vlaamse dialecten wel *ablador* of *hablador* genoemd. Het woord is in een dialectwoordenboek uit 1900 opgenomen. De herkomst is duidelijk: Spaans *hablador* ‘spreker’, van *hablar* ‘spreken’.

Het tweede deel van *pieremegoggel*, *pieremachochel* ‘lelijke vrouw, gammele boot’ zal waarschijnlijk Spaans *muchacha* ‘vrouw, meisje’ zijn, dat we van de Spaanse troepen overgenomen hebben; het eerste deel is *pieren* ‘spelen’, vergelijk *piement*. De vorm *pieremachochel* is pas in deze eeuw in de woordenboeken aangetroffen, maar reeds in 1720 noemt het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* de uitdrukking *pieremachochje spelen* voor ‘gemeenschap hebben’. Cornelis Kiliaan, de schrijver van het eerste etymologische woordenboek van het Nederlands, noemde in 1599 de vormen *machache*, *machachel* voor een zware, logge vrouw. In Brabant noemde men zo iemand volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* in 1913 nog *machochel*, *machoechel* en *masjoefel*. De vormen met *-ch-* zijn misschien beïnvloed door de bijbelse namen *Gog en Magog*, genoemd in Ezechiël 38:2: ‘Mensenkind, richt uw aangezicht tegen Gog in het land Magog [...]’. De jonge betekenisovergang van ‘vrouw’ naar ‘boot’ komt vooral in West-Nederland voor en is, volgens het *Bargoens woordenboek* van Endt, ‘zeer freudiaans verklaarbaar’. De mannelijke Spaanse vorm *muchacho* ‘jongen, bediende’ kwam in de Spaanse tijd vooral in Zuid-Nederland regelmatig voor, onder andere in de spelling *moeschaatje*.

De Spaanse hutspot speelde volgens de legende een belangrijke rol bij het ontzet van Leiden op 3 oktober 1574. De Leidse weesjongen Cornelis Joppens zou, aangetrokken door de geur, op de ‘Schanse van Lammen’ (het huidige Lammenschans) in een verlaten legerkamp van de Spanjaarden een nog warme pot met Spaanse hutspot ofwel *olipodigro* gevonden hebben, wat het bewijs was dat de Spanjaarden gevlucht waren en Leiden dus bevrijd was. Toen dit bekend werd, brachten platboomde schuiten onmiddellijk wittebrood en haring naar de uitgehon-

gerde burgers, en tot op de dag van vandaag wordt het ontzet dan ook jaarlijks gevierd met het nuttigen van wittebrood, haring en hutspot. De huidige hutspot smaakt echter heel anders dan die uit 1574, omdat aardappelen tegenwoordig een hoofdbestanddeel zijn. De aardappel is in de zestiende eeuw uit Amerika gekomen, maar werd pas eind zeventiende eeuw, begin achttiende eeuw volksvoedsel. *De volmaakte Hollandsche Keuken-Meid* uit 1746 noemde in het recept voor *olipodrigo* de aardappel nog niet als ingrediënt.

De correcte Spaanse vorm *olla podrida* wordt voor het eerst in een Nederlandse tekst van omstreeks 1830 vermeld. *Olla podrida* betekent letterlijk ‘verrotte, gestoofde pot’; het Franse *potpourri* ‘mengelmoes’ is hiervan een letterlijke vertaling: *pot* betekent ‘pot’ en *pourri* betekent ‘verrot, bedorven, vergaan’. Het gerecht werd zo genoemd, omdat er allerlei restjes in werden verwerkt die soms al enigszins bedorven waren. In het Frans heeft *potpourri* een letterlijke en een figuurlijke betekenis, maar wij hebben alleen de figuurlijke betekenis overgenomen, vooral als muziekterm.

De verbasterde vorm *olipodrigo* wordt al in 1654, net na de Tachtigjarige Oorlog, genoemd en wel in de boektitel *De Olipodrigo bestaande in vrolijke Gezangen, Kusjes, Rondeeltjes, Levertjes, Bruilofs- en Mengel-rijmpjes; [...] in een Schotel çierlik opgedischt*; in hetzelfde jaar verscheen het tweede deel, *zijnde een Banket of Nagerecht van allerley snaakachtig Rijmtuig*. De formulering maakt duidelijk, dat het woord toen een dubbele betekenis van ‘gerecht’ en ‘mengelmoes’ had. Tegenwoordig is er een betekenisverschil opgetreden tussen *olla podrida* en *olipodrigo* – het eerste wordt zowel voor ‘mengsel van spijzen’ als figuurlijk voor ‘mengelmoes’ gebruikt, het laatste komt alleen in figuurlijke betekenis voor. In het Spaans heeft *olla podrida* geen figuurlijke betekenis.

In het Spaans bestaat naast de vorm *olla podrida* ook de verkorte vorm *olla* ‘stoofgerecht’. Ook die is in het Nederlands overgenomen. Een kookboek uit 1795 geeft het recept voor een *ullie*: ‘Men neemt eerst eenig Tuin-gewasch, als geele Wortelen, Raapen, Bloem- en Savoyenkool [...]; dan moet men ook een paar Varkens-snuiten en Ooren vooraf koken [...]’. Als bind-

middel en in plaats van aardappelen gebruikte men 'bruin meel'.

Alles wijst erop dat woorden als *parlesanten*, *pieremachochel*, *olipodrigo* door mondeling contact tussen het leger en de bevolking zijn overgenomen: het zijn typische spreektaalwoorden, en de klank is in de volksmond aangepast. Maar ook de leger had contact. Dit heeft in het Nederlands een paar militaire termen opgeleverd: *armada* (1588), *commando* en *majoor* (1571 als titel van een Spaans officier, 1624 als rang in het Nederlandse leger). Vooral *commando* heeft vervolgens een hele weg doorlopen, zorgvuldig beschreven door de Vlaamse taalkundige Jan Grauls.

Commando betekent 'bevel', 'militaire order' en 'afdeling troepen waarover men het bevel voert'. In het Spaans wordt het met één *m* geschreven: *comando*. In het Nederlands is het voor het eerst in 1652 genoteerd, en wel in de betekenis 'afdeling troepen waarover men bevel voert'. Toen de Nederlanders vanaf 1652 naar Zuid-Afrika trokken, namen ze het woord *commando* mee. Vroeger werd wel beweerd dat we *commando* in Zuid-Afrika tijdens de Boerenoorlogen uit het Portugees geleend hebben, maar dat is dus onjuist, want het woord bestond al in het Nederlands voordat de Nederlanders naar Zuid-Afrika gingen.

De Engelsen kwamen in Zuid-Afrika onzacht in aanraking met de Nederlandse kolonisten: in 1795 werd Zuid-Afrika door de Engelsen bezet en na het nodige getouwtrek ging het in 1814 definitief in Engelse handen over. De Boeren begonnen aan een Grote Trek, die hen buiten de Engelse jurisdictie bracht, maar dit lieten de Engelsen niet op zich zitten. De zogenaamde Boerenoorlogen in 1880-1881 en 1899-1902 waren het antwoord van de kolonisten op de verovering door de Engelsen van hun gebied. De Boeren noemden hun tactische militaire eenheid *kommando* en de Engelsen namen dit woord van hen over, voor het eerst in 1791. De volwassen mannelijke Boeren moesten verplicht in dienst, in het Afrikaans *op (die) kommando*. In het Engels werd dit in 1824 geleend als *on commando* 'in dienst, bij het leger'. De lichte Zuid-Afrikaanse troepenafdelingen brachten de Engelsen grote verliezen toe en hun naam werd

dan ook algemeen bekend, ook in het moederland Groot-Brittannië.

Toen de Tweede Boerenoorlog in 1899 uitbrak, zond de *Morning Post* de vijftwintigjarige Winston Churchill als oorlogscorrespondent naar Zuid-Afrika. Hij leerde daar de kracht van de tactische eenheden kennen. Die kennis bracht hij later in praktijk. In 1940, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, richtte hij lichte eenheden met speciaal getrainde vrijwilligers op die hij *commandos* noemde en die dienden om speciale acties uit te voeren. Churchill schreef hierover: 'Plans should be studied to land secretly by night on the islands and kill or capture the invaders. This is exactly one of the exploits for which the Commandos would be suited.'

Nog tijdens de oorlog riepen verschillende andere landen *commando's* in het leven, waaronder België, Nederland en Frankrijk. Het woord *commando* kenden ze meestal al, maar dat kreeg er nu een nieuwe betekenis bij uit het Engels. En zo heeft het Spaanse woord via het Nederlands het Engels bereikt, daar een nieuwe betekenis gekregen en vervolgens zijn weg naar andere talen en weer terug naar het Nederlands gevonden.

Nederlandse leenwoorden in het Spaans: de Tachtigjarige Oorlog

Omdat de contacten tussen de Nederlanden en Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog op het huidige Nederlandse en Vlaamse grondgebied plaatsvonden, ligt het voor de hand dat het Nederlands meer woorden aan het Spaans ontleend heeft dan andersom. Dat lijkt wel te kloppen. In het eendelige Spaanse etymologische woordenboek van Corominas heb ik één woord gevonden dat de Spaanse troepen in deze tijd van ons geleend zouden hebben: *garnápiro* voor 'dom, onnozel, domoor'. In geschreven Spaans komt dit woord voor het eerst in 1843 voor, maar het zou al in de zestiende of zeventiende eeuw geleend zijn. Het is een typisch spreektaalwoord, dat dus niet direct in een woordenboek opgenomen wordt. De herkomst is niet helemaal zeker, maar men veronderstelt dat het ontleend is aan een niet-ge-

attesteerd woord *gesnapper*, dat een kruising zou zijn van *gesnap* ‘geklets’, en *snapper* ‘prater, kletsmajoor’. Het kan ook zijn dat de Spanjaarden de woorden *gesnap* en *snapper*, misschien onder invloed van *gesnater*, door elkaar gehaald hebben, met als resultaat het Spaanse *gazanápiro*.

Vóór de Tachtigjarige Oorlog waren er handelscontacten tussen de Nederlanden en Spanje, waarbij Nederlanders en Vlamingen naar Spanje trokken. De taalkundige G.J. Geers heeft op het Nederlands filologencongres van 1931 de volgende beschrijving gegeven van de indruk die zij op de Spanjaarden maakten:

De betrekkingen met de Vlamingen zijn slechts korten tijd onaangenaam geweest, vandaar dat ze in Spanje goed aangeschreven staan om hun vernuft en moed, iets minder om hun zucht tot drinken en weelderig tafelgenot. Als kooplui trokken ze in Spanje rond en verkochten veel linnen, tapijten, kant, enz. De Hollanders echter staan te boek als ketters, oproerlingen en zeeroovers. Hun bijnaam *pichelingues* [...] die o.a. voorkomt bij Lope de Vega (vóór 1604), Tirso de Molina, Jerónimo Barrionuevo was identiek met roover en is als zoodanig nog bekend in de Portugeesche volkstaal.

Vervolgens geeft hij een speculatieve etymologie van het woord *pichelingues*, dat een verwijzing zou inhouden naar het met graagte innemen van de ‘Noordelijke drinkebroers’; ik bespaar u de details. Inmiddels hebben de Spaanse etymologen het woord verklaard. Volgens het grote woordenboek van Corominas en Pascual is *pichelingue*, dat ‘piraat’ betekent, een afleiding van de stadsnaam Vlissingen. Eind zestiende eeuw werd de naam Vlissingen in het Spaans gebruikt ter aanduiding van Hollandse piraten, en in de achttiende eeuw ging het piraten in het algemeen aanduiden. Vlissingen was in de Middeleeuwen een bekende havenstad en zijn bewoners hebben op de Spanjaarden kennelijk geen goede indruk gemaakt. De stadsnaam is ook in andere talen overgenomen: het Engels noemde vroeger een Vlissingen boot of zeeman een *Flushing*, en een soort dik-

ke, wollen stof die in Vlissingen gemaakt werd, heette *flushing*.

Een andere geografische naam die in het Spaans een geheel eigen leven is gaan leiden, is *Vlaming*. Dit woord zit verscholen in de tegenwoordig toch als typisch Spaans beschouwde *flamenco*-dans en -muziek. *Flamenco* betekende in het Spaans eerst (in de zestiende eeuw) 'Vlaming, Vlaams', en vanaf 1870 'zigeuner'; vervolgens werd het gebruikt voor de zigeunermuziek. *Vlaming* luidde in het Oudnederlands *flaming*, en dit kan de *f* in *flamenco* verklaren, maar noodzakelijk is dat niet: de verandering kan ook veroorzaakt zijn doordat in het Spaans een woord nooit met *vl*- begint.

De betekenisverschuiving van 'Vlaming' naar 'zigeuner' verklaart men meestal uit het feit dat de zigeuners in de Middeleeuwen vanuit het noorden naar Spanje kwamen. Weliswaar was dat noorden Duitsland en niet Vlaanderen, maar dat zou door elkaar gehaald zijn, omdat beide landen ten noorden van Spanje liggen. Corominas en Pascual beschouwen deze verklaring als onwaarschijnlijk, alleen al vanwege het tijdsaspect: hoe zou een betekenis die pas in 1870 gevonden is, kunnen verwijzen naar gebeurtenissen van eeuwen terug? Zij menen dat de betekenisverschuiving is gegaan van 'Vlaams' via 'knap, met een goed uiterlijk' naar 'sexy, provocerend' tot 'zigeunerachtig, als een zigeuner, zigeuner' en ten slotte 'dans, muziek van een zigeuner'. Nog steeds betekent *flamenco* in het Spaans behalve 'Vlaams' en 'flamencomuziek' ook: 'fors en blozend (van vrouw), stoer, brutaal, vlot'.

Het woord *flamenco* is internationaal geworden en komt bijvoorbeeld voor in het Duits, Engels, Frans en Deens. Én in het Nederlands, waarin het dus is teruggeleend.

Turkije

Turkse leenwoorden in het Nederlands: *koffie*

Het Osmaanse of Ottomaanse rijk van de Turken, genoemd naar de stichter Osman I (ca. 1300 tot ca. 1324), bezat van de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw veel macht en gebied in Midden- en Zuid-Europa, vooral op de Balkan. Het besloeg een groot deel van Griekenland en Hongarije. Tot tweemaal toe belegerden de Turken zelfs Wenen: de eerste keer in 1529 onder Süleyman I, de tweede keer in 1683 onder grootvizier Kara Mustafa. Aan deze tweede belegering danken we de croissant, het halvemaanvormige broodje dat bij ieder ontbijt hoort. In 1689 werden de Turken definitief verslagen, en om dit te vieren werden de eerste croissants gebakken, die *Hörnchen* ‘horentje’ genoemd werden. De vorm van het baksel was geïnspireerd op het Turkse nationale embleem, een halve (wassende) maan. In 1863 vertaalden de Fransen dit *Hörnchen* in *croissant*, wat letterlijk ‘halve maan, wassende maan’ betekent. De Fransen hebben broodje en naam populair gemaakt. In Nederlandse woordenboeken staat het woord sinds 1929.

In de periode dat de Turken een groot rijk bezaten, zijn een aantal Turkse woorden internationaal geworden. Wij kennen ze ook, meestal via andere talen, vooral Frans en Duits. De woorden hebben dikwijls lange dwaaltochten door allerlei talen gemaakt. Vele woorden die door het Turks verbreid zijn, zijn overigens helemaal niet ‘echt’ Turks, maar Turkse leenwoorden uit het Perzisch of Arabisch. Woorden die, meestal via andere talen, teruggaan op het Turks zijn *horde* (1622), *kazak* ‘overkleed’ (14de eeuw), *kaviaar* (1481-1485) en, met Perzische of Arabische oorsprong, *divan* (1760), *jakhals* (1653), *kiosk* (1698), *macramé* (1929), *minaret* (1698), *muzelman* (1622), *sofa* (1784), *tulband* (1601) en *tulp* (1581).

Direct geleend zijn benamingen voor voedingswaren die we in deze eeuw, waarschijnlijk door Turkse immigranten, vanaf de jaren zestig hebben leren kennen, zoals *baklava* 'zeer zoet gebak', *dolma*, *kebab*. De eerste twee woorden zijn nog niet in de Grote Van Dale opgenomen; *kebab* staat er sinds de laatste druk uit 1992 in. Al langer bekend, vooral uit reisverhalen, zijn *pilav* (1698), *raki* (1824) en *yoghurt*. Dit laatste woord werd in 1843 in de vorm *yaourt* opgetekend, aan de spelling te zien onder invloed van het Frans; begin deze eeuw vinden we de vorm *yoghurt*.

Het oudste en volgens sommigen belangrijkste voedingsmiddel dat we van de Turken kennen, is *koffie*. Dit product werd vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw in Europa bekend door verschillende reisverslagen. In het begin van de zeventiende eeuw werden product en naam via het Turks vanuit de havenstad Venetië verbreid. De Turkse vorm luidt *kahve*, de Italiaanse *caffè*. Het woord komt uit het Arabisch, waar het oorspronkelijk 'wijn' betekende; na het wijnverbod door Mohammed werd de naam overgedragen op de koffie, omdat koffie net als wijn een opwekkende en slaapwerende drank was. Hoewel geleerden het Arabische woord lange tijd hebben beschouwd als een afleiding van de geografische naam *Kaffa*, een Ethiopisch district waar de koffieplant inheems is, stuit dit op een aantal problemen. Niet duidelijk is bijvoorbeeld hoe de Arabische vorm *qahwa* zou kunnen teruggaan op een vorm met *-ff-*. De nieuwste etymologie is, dat het woord een afleiding is van een Semitisch woord dat 'donker' betekent; koffie is dus de 'donkere drank'.

In de Europese talen komen we twee vormen van het woord tegen, namelijk met *o*: *koffie*, Engels *coffee*, Russisch *kofe* (het laatste ontleend aan het Nederlands), en met *a*: Frans, Spaans, Portugees *café*, Duits *Kaffee*. De *o* in het Nederlands en Engels gaat waarschijnlijk terug op ouder *au* of *aou* als weergave van Turks *-ahv-*: het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geeft voor het Nederlands een citaat uit 1596 van J.H. van Linschoten, *Itinerarium, ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien*: 'Die Turcken onderhouden vast ghelijcke manieren int drincken van hare Chaona (*l.* [lees]: Chaoua) t'welc sy maken

uyt sekere vruchten [...]’. De *Oxford English Dictionary* geeft als oudste plaats exact hetzelfde citaat, maar dan in de Engelse vertaling uit 1598 en ditmaal wél met de juiste spelling *chaoua*: ‘The Turkes holde almost the same manner of drinking of their Chaoua, which they make of a certaine fruit [...]’.

Of de ontwikkeling met *o* in het Engels en Nederlands onafhankelijk van elkaar heeft plaatsgevonden, of dat de ene taal het uit de andere geleend heeft, is niet duidelijk. De meeste etymologische woordenboeken laten dit in het midden; een Engels etymologisch woordenboek meent dat de Engelse vorm uit het Nederlands komt, maar de modernste Nederlandse etymologische woordenboeken menen juist het tegenovergestelde. In het Engels is de *o*-spelling het eerst aangetroffen: in 1601 spelt het Engels onder andere *coffe*, terwijl *koffij* in het Nederlands pas vanaf ongeveer 1640 voorkomt – maar dit kan op toeval berusten.

Uit het citaat van Van Linschoten blijkt de onbekendheid met het product koffie aan het eind van de zestiende eeuw. Maar in het begin van de zeventiende eeuw breidde de koffie zich, ongetwijfeld vanwege zijn opwekkende werking, in sneltreinvaart over heel Europa uit. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden zowel koffie als thee (beide aangevoerd door de Verenigde Oost-Indische Compagnie) grote concurrenten van bier, dat tot die tijd de volksdrank was – thee was vooral populair bij dames. In de loop van deze eeuw kwamen koffiehuisen in zwang – wellicht was hun populariteit mede te danken aan het feit dat ze in veel landen aanvankelijk alleen toegankelijk waren voor mannen, waardoor ze een centrum voor politieke, literaire en handelsactiviteiten werden. De naam en de instelling *koffiehuys* hebben we uit Engeland leren kennen. Het woord wordt voor het eerst in 1676 genoemd en is een vertaling van *coffee house*, dat in het Engels sinds 1615 voorkomt. In de Lage Landen werd een koffiehuis kennelijk onmiddellijk een plaats waar van alles gebeurde, want er werden vele kluchten geschreven met als titel ‘*t (oude, vermaeckelijk) coffy-huys* of *koffyhuys*’; de eerste klucht met zo’n titel verscheen al in 1678.

Drie eeuwen later is, eveneens uit het Engels, of beter uit het

Amerikaans-Engels, de *coffeeshop* overgenomen. In 1984 duikt het woord voor het eerst op in de Grote Van Dale, met de betekenis 'gelegenheid waar men koffie en andere niet-alcoholische dranken en ook wel kleine schotels, snacks kan krijgen'. Deze betekenis staat nog ongewijzigd in de laatste druk, terwijl de betekenis waar iedere Nederlander en menig buitenlander aan denkt bij het horen van het woord *coffeeshop* ontbreekt, namelijk: plaats waar softdrugs verkrijgbaar zijn. Deze betekenis bestaat alleen in het Nederlands, niet in het Engels.

Het Franse woord voor koffie, *café*, kreeg de betekenis 'koffiehuis', en vanaf 1694 'dranklokaal' in het algemeen. In die betekenis hebben wij het in 1886 overgenomen; daarvóór (vanaf 1847) heeft het woord korte tijd in het Nederlands bestaan in de betekenis 'koffie'. Naast de *cafés* bestaan er nog steeds *koffiehuizen*, die een aparte horeca-categorie vormen.

Koffiedrinken bleef niet beperkt tot openbare gelegenheden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw drong het ook het gezinsleven binnen. En toen het eenmaal zo normaal geworden was, ging het een rol spelen in het volksgeloof. In Duitsland geloofde men dat je mooi werd als je koude koffie dronk. Algemeen verbreid is de waarzeggerij op grond van koffiedik, het zogenaamde *koffiedik kijken*. Hiermee vermaakten Parijse dames zich al in het begin van de achttiende eeuw. In de volksgeeneeskunde speelt de koffie tot op heden een rol. Dit leidt tot wijsheden als: wie de hik heeft, moet een koffieboon eten, of: maagpijn verdwijnt, als je na het eten een mespunt gemalen koffie inneemt. Populair-wetenschappelijke werken wezen in het verleden echter ook op de nadelige gevolgen van onmatig koffiedrinken. Zo waarschuwde het *Natuur- en huishoudkundig handboek* van de Enkhuizense arts Cornelis Stant, dat in 1814 door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen werd uitgegeven: 'terwijl het altoos voor gevoelige mensen, vooral vrouwen en kinderen, [...] gevaarlijk is koffij te drinken. Ook alle soorten van zenuwachtige en hysterieke toevallen heeft dezelfde daarenboven opgewekt; als: duizelingen, bezwijmingen, hoofdpijnen, hartkloppingen, trillinge der ledematen, beroerte, verlammingen en zelfs den dood.' Slappe koffie was nog het ergst: de waarschuwing gold 'ook dan, en misschien nog meer,

wanneer men die zeer slap afgetrokken drinkt, aangezien men alzo de nadeelen, welke de Koffij kan te weeg brengen, nog vermeerdert met die, welke het verslappende warme water aanbrengt, of daardoor doet vervangen'. Het heeft niet mogen baten, want tot op heden is koffie overdag wel de meest gedronken drank, hoewel thee langzaam terrein wint.

Inmiddels bereidt men de koffie overal op een andere manier. De Italianen hebben een hoog niveau bereikt, met vormen als *cappuccino* en *espresso*, woorden die wij recent overgenomen hebben: *cappuccino* staat sinds 1984 in de Grote Van Dale en *espresso* sinds 1961. En er bestaat inmiddels een groot verschil tussen de Nederlandse koffie en de Turkse, waarvan hij afstamt.

Verenigde Staten

Amerikaans-Engelse leenwoorden in het Nederlands: *bingo*

De naam van het kansspel *bingo* doet in 1970 zijn intrede in de Grote Van Dale. Bij bingo krijgt iedere speler een kaart met 25 nummers tussen 1 en 75, die in een vierkant staan. Een omroeper leest willekeurige nummers op en de eerste speler die vijf nummers op een rij heeft, roept *bingo!* en wint daarmee het spel. Daardoor kreeg *bingo* de betekenis 'raak, hoera': het is weer bingo.

Vergelijkbare spelen bestonden al eeuwen. Nederlandse voorlopers zijn kienen en lotto, in Groot-Brittannië speelde men *house* of *housey-housey* en in de V.S. bestonden en bestaan spelletjes met namen als *keno*, *kino*, *po-keno*, *bean-o* en *loo*. In België is *keno* momenteel een zeer populair spel, waarvan de uitslagen zelfs op de Belgische televisie worden uitgezonden, zoals in Nederland die van de toto. Het spel bingo werd door de Amerikaanse speelgoedfabrikant Edwin Lowe in 1929 gelanceerd als een nieuw gezelschapsspel. Het werd zeer populair, vooral in Engeland, toen het in 1960 bij de wet werd toegestaan commerciële bingohallen in te richten en bingo-avonden te organiseren.

Hoe kwam Lowe nu aan de naam *bingo*? Hiervoor zijn verschillende verklaringen in omloop. Wetenschappers begonnen met te kijken of het woord *bingo* al langer bestond. En jawel: al in zeventiende-eeuws Engels kwam het woord *bingo* voor, en wel als slang-woord voor sterkedrank, brandy. Dit woord was kennelijk een grappige samentrekking van *B*, de eerste letter van *brandy*, en *stingo* 'een sterk soort bier', een afleiding van *to sting* 'steken'. *Bingo* voor sterkedrank was inmiddels echter verouderd, en bovendien eerder Brits dan Amerikaans.

In de *Oxford English Dictionary* worden in de jaren twintig

van deze eeuw voor het eerst de uitroepen *bing* en *bingo* vermeld. *Bing* wordt voor het eerst in 1922 genoemd. Het zou klanknabootsend gevormd zijn, en werd bijvoorbeeld door P.G. Wodehouse gebruikt: 'Always getting ideas – *bing* – like a flash.' *Bingo* is wat later opgetekend en zou een afleiding van *bing* zijn. In het toneelstuk *The Ringer* van de Britse schrijver Edgar Wallace uit 1927 zegt iemand: 'I just laid my hands on him when – bingo! I was on the ground.' De uitroep kan in deze context niet afgeleid zijn van die van het spel, want dat is pas in 1929 gelanceerd, en wordt voor zover bekend pas in 1936 voor het eerst in het Brits-Engels genoemd. In het Amerikaans-Engels wordt de uitroep voor het eerst in 1937 genoemd, ook in sportieve context: 'Anyone who has taken part in outdoor sports [...] has heard the exclamation "bingo".' Ook het Amerikaanse woordenboek van Mathews ziet dit als een klanknabootsende uitroep, hoewel het qua tijd in het Amerikaans wel afgeleid zou kunnen zijn van de spelnaam.

Al deze woorden zullen meegespeeld hebben bij de verbreding en popularisering van het woord *bingo*, maar of het spel naar deze woorden genoemd is, is de vraag. Een vraag die Nigel Rees, de grote Britse kenner van uitdrukkingen, woorden en citaten, negatief beantwoordt. Volgens hem is de naam ontstaan door een toeval. In 1919 zag Edwin Lowe op een kermis bij Jacksonville, Florida, mensen een kaartspel spelen. Zij noemden het spel *bean-o*, naar de bonen (*beans*) die op een genummerde kaart gelegd werden. In de daaropvolgende tien jaar ontwikkelde Lowe dit spel, voordat hij het op de markt bracht. Hij ontleende de naam aan een voorval met een van zijn vrienden. Toen deze namelijk eens won, stamelde hij *B...b...bingo* in plaats van *bean-o*, en dit bracht Lowe op de naam van het spel.

Zigeunertaal

Zigeunerwoorden in twintigste-eeuws Nederlands: een overzicht

De zigeuners hebben geen eigen land, maar wonen van oudsher verspreid over Azië en Europa. Er zijn naar schatting twee tot drie miljoen zigeuners, waarvan de meesten in Europa wonen. De zigeuners noemen hun taal Romani. Het Romani is een Indische taal die verwant is met het Oudindisch of Sanskriet en met moderne Indische talen als het Bengali in Bangladesh, het Hindi in India en het Urdu in Pakistan. In de vierde eeuw v.Chr. zijn de zigeuners om onbekende redenen weggetrokken uit hun stamland India. In eerste instantie trokken ze naar Perzië en Armenië, waar ze lange tijd bleven. Vanaf de elfde eeuw verspreiden zij zich over Griekenland en de Balkan, en vandaar over de rest van Europa. Vanaf ongeveer 1420 verbleven er zigeuners in West-Europa. De huidige Zigeunertaal bestaat uit wel zestig dialecten, die leenwoorden hebben opgenomen uit de talen van de landen waar de zigeuners korter of langer verbleven. Het omgekeerde gebeurde ook, zij het op kleinere schaal: andere talen, waaronder het Nederlands, hebben woorden ontleend aan de Zigeunertaal.

De zigeuners hebben in twee verschillende periodes in de Nederlanden gewoond. Hun eerste verblijf duurde ruwweg van 1420 tot 1750. De eerste zigeuners die rond 1420 naar de Lage Landen kwamen, werden gastvrij onthaald. Zij trokken naar de grotere steden en vertelden dat ze pelgrims waren die door de 'ongelovige Saracenen' (Arabieren) uit hun geboorteland 'Klein-Egypte' waren verjaagd. Ze hadden aanbevelingsbrieven bij zich van de paus, keizer Sigismund en andere hoogwaardigheidsbekleders. Door het gedrag van sommige zigeuners (kruimeldiefstal, landloperij, bedelarij), maar ook door andere factoren zoals de verslechterde economische omstandigheden,

veranderde de houding tegenover de zigeuners en mochten ze alleen nog op het platteland verblijven.

In het begin van de zestiende eeuw verschenen de eerste plakkaats tegen de zigeuners. Maar het overheidsoptreden was in deze eeuw nog betrekkelijk mild, de zigeuners werden voornamelijk verbannen. In de zeventiende eeuw verhardde het beleid en werden er zelfs 'heidenjachten' gehouden. De zigeuners vermengden zich in deze eeuw met andere zwerversgroepen. Tot 1709 mochten zigeuners niet over de gewestelijke grenzen heen vervolgd worden en waren ze dus veilig als ze bij onraad over een grens trokken. Maar in 1709 en 1710 sloegen de gewesten de handen ineen en spraken af dat zigeuners ook over de grenzen heen vervolgd konden worden. Dit luidde het einde in van het verblijf van de zigeuners alhier. In de eerste helft van de achttiende eeuw verdwenen ze uit de Nederlanden: een deel van hen ging op in de zwerversbevolking, een deel vluchtte en de rest werd gedood. O. van Kappen, die de geschiedenis van de zigeuners in Nederland heeft beschreven, vat dit eerste verblijf als volgt samen: 'De geschiedenis van de zigeuners [...] in de Noordelijke Nederlanden beslaat [...] een tijdvak van ruim drie eeuwen [...], waarin wij hun juridische status zien degraderen van die van alom geëerde, in een reuk van heiligheid en geheimzinnigheid staande vreemde pelgrims, tot die van een "samen-gerotten hoop van lediggangers en dievengespuis".'

Van ongeveer 1750 tot 1850 verbleven er geen zigeuners in de Nederlanden, maar daarna trokken er weer zigeuners binnen. Dit is het tweede verblijf van de zigeuners. Er worden nu verschillende zigeunergroepen onderscheiden. De drie hoofdgroepen zijn de Kalderasch uit de Balkan en Midden-Europa, de Sinti of Manush uit Duitsland en Frankrijk, en de Gitanos op het Iberisch schiereiland, in Noord-Afrika en Zuid-Frankrijk. Van die laatste groep zijn nooit veel vertegenwoordigers in Nederland geweest. De algemene naam die de zigeuners zichzelf geven, is niet *zigeuner* – die naam gebruiken alleen niet-zigeuners – maar *Rom* of *Roma*, wat letterlijk 'man, echtgenoot' en vandaar 'zigeunerman' betekent. Van *Rom* komt waarschijnlijk Engels *rum*, oorspronkelijk 'uitstekend', maar tegenwoordig alleen 'vreemd': *he is a rum old bird* 'hij is een vreemde

vogel'. Zigeuners noemen een niet-zigeuner *gadžo*, een pejoratief woord met de betekenis 'boer, lomperik, niet-zigeuner'. Het woord *zigeuner* is via het Duits ontleend aan Hongaars *cigány*. Het Hongaarse woord gaat terug op Grieks *tsínganos*, waarschijnlijk van *Athínganoi*, de naam van een ketterse sekte in Frygië en omgeving. De naam van de sekte werd overgedragen op de zwervende zigeuners. De oudste vorm van *zigeuner*, uit 1575, luidde *syngainder*; in 1595 kwam de spelling *zigeuner* voor en in 1778 *zigeuner*.

Vanaf 1868 trekken Kalderasch en Ursari naar Nederland. Kalderasch zijn van oorsprong Hongaarse ketellappers, Ursari zijn Bosnische berenleiders. Na 1900 komen Lowara, paardenhandelaren uit Hongarije en de Balkan, via Duitsland, Frankrijk en Scandinavië naar Nederland. De Kalderasch en Lowara behoren tot de Roma-zigeuners, van de Ursari is dat niet zeker, sommigen zeggen dat zij geen Zigeunertaal spraken. Vanaf het midden van de negentiende eeuw verblijven er in Nederland Sinti, die van beroep muzikant of kunstenaar zijn en uit Duitsland en Frankrijk komen. Vooral tussen 1900 en 1920 trekken veel Duitse Sinti naar ons land.

Vanaf het eerste voorkomen van zigeuners midden negentiende eeuw trachtte de overheid hen te weren, al werden niet alle groepen op dezelfde manier behandeld. De plaatselijke bevolking had contact met hen – de zigeuners verdienden hun geld door te handelen met de bevolking of door hen te vermaken. In de Tweede Wereldoorlog vervolgden de Duitsers de zigeuners en dwongen hen zich in verzamelkampen te vestigen. Veel zigeuners onttrokken zich hieraan: ze doken onder of gingen in huizen wonen. In mei 1944 werden na een razzia 245 zigeuners naar Duitsland gedeporteerd. Na de oorlog verbleven er nog maar weinig zigeuners in Nederland en België. Eind jaren tachtig woonden er naar schatting ruim duizend zigeuners in ieder land.

Hebben de twee verblijven van de zigeuners in de Nederlanden nu ook geleid tot leenwoorden uit de Zigeunertaal? Ja, maar aanvankelijk alleen in het Bargoens, de taal van dieven, landlopers en rondtrekkende handelaren. Doordat zigeuners zich in

het verleden niet in het Nederlandse gebied mochten vestigen, hadden ze niet met alle lagen van de bevolking contact, maar voornamelijk met andere zwervende groepen. Daardoor zijn de zigeunerwoorden eerst opgenomen in het Bargoens, en vandaaruit is een deel van de woorden in het Standaardnederlands terechtgekomen. Er is slechts één leenwoord uit de Zigeunertaal dat níét via het Bargoens geleend is, en dat is *gids*. *Gids* is afgeleid van het zigeunerwoord *gadžo* ‘niet-zigeuner, boer’, speciaal ‘boer die handlanger van de zigeuners is’, vergelijk zeventiende-eeuws *gidje* ‘spion’ en de Kempense vorm *gids* ‘lange, magere vrouw’. De betekenisontwikkeling van ‘zigeunervrouw’ tot ‘leider, leidsman’ kan verklaard worden uit het feit dat de zigeunervrouwen voorop gingen en het terrein verkenden, waarbij ze optraden als gidsen en tegelijk als spionnen.

Voor zigeunerwoorden in het Bargoens moeten we te rade gaan bij J.G.M. Moormann, de auteur van een tweedelig standaardwerk uit 1932-1934 over het Nederlandse Bargoens. In totaal heeft Moormann in de verschillende Bargoense dialecten 132 woorden gevonden die aan de Zigeunertaal zijn ontleend, waarvan iets minder dan de helft alleen vóór 1900 is gebruikt. De meeste zigeunerwoorden vond hij in de ‘Saksische’ gebieden (Gelderland en de noordelijker provincies), die grenzen aan Duitsland. Van de zigeunerwoorden die nog na 1900 in het Bargoens gebruikt zijn, trof Moormann er veertig op slechts één plaats aan. Deze laat ik verder buiten beschouwing. Negenentwintig woorden werden op meerdere plaatsen gebruikt, en elf hiervan zijn vrijwel overal bekend.

De elf algemeen bekende woorden zijn: *bink* (van Zigeunertaal *béng* ‘duivel’), *dokken* (mogelijk van Zigeunertaal *dau* ‘geven’), *gees/gies* ‘vrouwspersoon’ (van *gaji* ‘boerin’), *joekel*, ook *joekert*, *tjoekel*, *sjoeker* (van *giuchél* ‘hond’), *kach(e)lientje*, *kakelientje*, *kakelinnen* ‘kip, kippen’ (van *chaini*), *mangen* ‘bedelen’ (van *mangáu* ‘vragen’), *maro* ‘brood’ (van *manró*), *mollen* ‘doodmaken’ (van *muló*, bijvoeglijk naamwoord ‘dood’), *sjank*, *chanke*, *sankse* ‘kerk’ (van *kangheri*) met de afleiding *sjanken* ‘trouwen’, en ten slotte *treiers/treders/trederikken* ‘schoenen’ (van *cirach*, *tirach*). Hoewel *treders/trederikken* afgeleid lijken van *treden*, kan dit niet het geval zijn, want deze

woorden komen ook voor in dialecten waar *treden* niet bestaat.

Opvallend zijn de betekenisverschuivingen bij *bink* (van 'duivel' naar 'stoere vent') en bij *joekel* (van 'hond' naar 'groot voorwerp, kanjer'). Qua betekenis kunnen we *bink* vergelijken met Engels *pal* 'vriend, maat' en *bloke* 'kerel', die waarschijnlijk beide geleend zijn uit de Zigeunertaal. Interessant is nog dat Zigeunertaal *gaji* 'boerin' – geleend als *gees/gies* 'vrouwspersoon' – de vrouwelijke vorm is van *gadžo* 'boer', dat we hebben overgenomen als *gids*.

Alle elf woorden zijn al voor 1800 gevonden, behalve *joekel* (ca. 1860), *kach(e)lientje* (1922) en *mangen* (1890). Gezien de grote verbreiding van deze woorden is Moormann van mening dat ze al vroeg zijn ontleend en 'dagteekenen uit de eerste periode van 't Zigeunerverblijf hier te lande, dus uit ± 1500'. Volgens Moormann waren *mangen* 'bedelen' en *maro* 'brood' de meest gebruikte woorden, wat paste bij de leefwijze van de zigeuners. Over de andere woorden schrijft hij: '*Joekel*, de vreesaanjagende hond, *mollen*, het doodmaken, *bink* en *gies*, aanspreekvormen zijn al even veelvuldig; opmerkelijk is *sankse* "kerk". Maar we weten, dat de eerste Zigeuners nogal vroom deden. Deze enkele woorden geven ons al een diepe kijk in het armelijke leven der zwervers.'

Behalve de elf genoemde ruim verbreide woorden vond Moormann achttien zigeunerwoorden die in deze eeuw op meer dan één plaats gebruikt werden: *baloo* 'varken', *bok* 'honger' (vergelijk in Duitse spreektaal *Bock haben* 'honger hebben'), *galo* 'boer', *gemol*, ook *molle* 'spek', *gorgel* 'hals', *jaakveesken* 'lucifer', *karrejuks/karriot* 'karnemelk', *kotter* 'boterham', *lovie* 'geld', *pavel* 'appel', *piotes* 'luizen', *pooi* 'rivier' en de afleiding *pooien* 'drinken', *ratjes* 'marechaussee', *steernikkel* 'kat', *tioren/tjoeren* 'stelen', *val* 'deur' en *vattelink* 'goed'.

Het oudst zijn *pooien* (al van rond 1500) en *val* (1769). *Kotter* en *pooi* zijn eind negentiende eeuw voor het eerst aangetroffen, maar op meerdere plaatsen. Het moeten dus oude leenwoorden zijn. De overige woorden zijn pas voor het eerst in deze eeuw gevonden en hadden geen ruime verbreiding.

Opvallend is het landelijke karakter van de woorden (boer,

rivier) en het grote aantal woorden die met eten te maken hebben: varken, spek, karnemelk, boterham, appel; honger, geven en drinken. Uit de dieventaal komen de woorden voor stelen, marechaussee, deur/goed en gereedschap.

Een andere bron waarin zigeunerwoorden genoemd worden, is het boek *De boeventaal*, dat commissaris van politie W.L.H. Köster Henke in 1906 het licht deed zien om politie en justitie te helpen de 'jongens van de vlakte' te verstaan. Köster Henke vermeldt vier zigeunerwoorden die niet door Moormann zijn genoemd: *katsjemme*, *pieren*, *poekelen* en *verpatsen*. *Katsjemme*, door Köster Henke omschreven als 'luimkeet, penne, slaapstee' is een jong leenwoord; het komt ook voor in het Duits, waar *Kaschemme* een gewoon woord is voor 'onderwereldkroeg, kroeg die slecht bekend staat'. *Pieren* en *verpatsen* zijn afleidingen van veel eerder geleende zigeunerwoorden. *Pieren* 'gokken, dobbelen' en 'muziek maken' komt van *pierder* 'gokker, speler' (1731), een afleiding van een zigeunerwoord *pérjas* 'scherts, vrolijkheid'. *Verpatsen* is waarschijnlijk gevormd naast het veel oudere *verpassen* (1576), een samenstelling van *ver-* en *passen* 'kopen', dat is afgeleid van Zigeunertaal *pasj* 'deel'. De *-t-* in *verpatsen* kan wellicht uit klanksymboliek (handslag bij verkoop) verklaard worden. *Poekelen* 'te veel praten, doorslaan' is een jong leenwoord, een afleiding van Zigeunertaal *p'uk* 'bekennen, verraden, aanklagen'; iets ouder is *poekeren* 'spreken', maar ook dat is pas sinds eind negentiende eeuw bekend.

Van twee woorden die in Moormann genoemd zijn, geeft Köster Henke een nieuwe betekenis, namelijk van *piot* en *pooien*. Moormann heeft opgenomen *piotes* 'luizen', een woord dat in verschillende dialecten, zoals de Zaanstreek en Groningen, als *pioter* 'hoofd Luis' voorkomt en afgeleid is van Zigeunertaal *pisjom*, *pusjum* 'vlo'. Köster Henke daarentegen vermeldt *piot* 'soldaat', dus met een betekenisverschuiving van 'ongedierte' naar 'soldaat'. De oudste betekenis van *pooien* was, zoals we gezien hebben, 'drinken'. Köster Henke noemt echter de betekenis 'eten, zich laten onderhouden'; deze betekenis is wellicht ontstaan via 'drinken op kosten van'. Van *pooien* is *pooier* afgeleid, dat bij Köster Henke voor het eerst voorkomt en dat hij

omschrijft als ‘dikvreter; kerel die met een meid leeft, die voor hem den kost verdient’.

In totaal zijn, de onzekere afleidingen meegerekend, drieëndertig zigeunerwoorden in de twintigste eeuw op meerdere plaatsen genoteerd. Hiervan is ruim de helft, achttien om precies te zijn, een overblijfsel van het eerste verblijf van de zigeuners, namelijk: *bink, dokken, gees/gies, gids, joekel, kach(e)lientje, kotter, mangen, maro, mollen, pieren, pooi, pooien, sjank, sjanken, treiers/treders/trederikken, val* en *verpassen*. Acht zigeunerwoorden zijn opgenomen in het algemene Nederlands: *bink, dokken, gids, joekel, mollen, pieren, pooier* en *verpatsen*. Al deze woorden stammen uit het eerste verblijf van de zigeuners, en komen dus al ongeveer vier eeuwen lang in het Nederlands voor. De oudste contacten hebben klaarblijkelijk een diepe en langdurige indruk achtergelaten, terwijl de jonge contacten veel vluchtiger zijn geweest. Circa 135 woorden die ooit uit de Zigeunertaal geleend zijn, waarvan er acht zich blijvend in de taal gevestigd hebben, lijkt misschien niet veel, maar ter vergelijking: de *Oxford English Dictionary*, het grootste Engelse woordenboek, dat de woordenschat van het Engels van het midden van de twaalfde eeuw tot heden beschrijft, noemt in totaal twaalf Engelse leenwoorden uit de Zigeunertaal; het *Deutsches Universalwörterbuch* noemt er voor het Duits zelfs maar drie. Zo'n slecht figuur slaat het Nederlands dus niet.

Zweden

Zweedse leenwoorden in het Nederlands: *grenenhout*,
vurenhout en *ombudsman*

De Ikea-toonzalen staan vol met meubelen die voorzien zijn van intrigerende Zweedse namen, maar er zullen niet veel mensen zijn die deze namen onthouden, terwijl Engelse productnamen in ieders mond bestorven liggen. De namen van de houtsoorten waarvan de meubelen gemaakt zijn, stammen uit Scandinavië: *grenen(hout)* en *vuren(hout)*. Deze houtsoorten zijn al eeuwen populair omdat ze uitstekend te bewerken zijn. Het beste hout komt uit Noord-Zweden, Finland en Rusland. Het woord *grenen* is voor het eerst in 1643 in het Nederlands genoemd en is ontleend aan Zweeds *gran*. De boom is genoemd naar zijn 'beharing' met naalden, want het woord is verwant met Oudnoors *grøn* 'het op de bovenlip groeiende haar, de met haar begroeiende bovenlip'. In het Zweeds wordt met *gran* overigens de 'spar' aangeduid, terwijl *green* bij ons staat voor de 'grove den'. Het is echter bij de namen van de coniferen niets bijzonders dat er verwarring is opgetreden. De namen werden immers gegeven lang voordat er van botanische taxonomieën sprake was.

Het woord *vuren* is veel ouder, het is al in 1285 in het Nederlands gevonden: 'drie vurne balken'. Het is dan ook ontleend aan het voorstadium van de huidige Scandinavische talen, het Oudnoors, dat met *fura* de 'fijnspar' en met *fyri* het 'hout van de fijnspar' aanduidde. Terwijl veel oude leenwoorden internationaal zijn, geldt dat niet voor *grenen* en *vuren*: op Engels *fir* voor 'vuren' na, hebben onze Engelse, Duitse en Franse burenen van allen het Scandinavische leenwoord overgenomen. Het Oudnoorse woord *fura* is interessant genoeg verwant met Latijn *quercus*, dat 'eik' betekent – een wel heel andere boom! De betekenisverschuiving is waarschijnlijk als volgt te verklaren. Terwijl de Germaanse volkeren ruim voor de jaartelling

steeds meer naar het noorden trokken, werd de eik door de opmars van de coniferen steeds meer naar het zuiden verdrongen – zoals bekend groeien er in de subarctische gebieden geen eiken maar wel coniferen. Daarom gingen de Germanen hun woord voor ‘eik’ toepassen op de coniferensoort. De overdracht van een boomnaam van de ene soort op een andere vinden we wel vaker: het Indo-europese woord dat bij ons tot *beuk* heeft geleid, luidt in het Grieks *phègos* met als betekenis ‘eik’; beuken komen namelijk in Griekenland niet voor.

Het Zweeds heeft verder maar weinig leenwoorden aan het Nederlands gegeven, hoewel er een paar zijn waar we niet meer buiten kunnen. Bij iedere broodmaaltijd hoort toch *knäckebröd* of *knäckebröd* (bekend sinds 1948) – een status die *smörgåsbord* (een koud buffet) en het Deense *smørrebrød* wel niet zullen halen, misschien vanwege hun voor Nederlandsprekenden onmogelijke uitspraak en spelling. Maar het allerbekendste Zweedse woord is wel *ombudsman*, in het Zweeds ook kortweg *ombud*.

De ombudsman is omstreeks 1960 voor het eerst buiten Scandinavië opgedoken. In Zweden is een ombudsman een afgevaardigde of zaakwaarnemer van een bepaalde groep, bijvoorbeeld een vakbond. Hij behartigt de belangen van de groep. Het woord bestond in het Zweeds al in de Middeleeuwen; het is een samenstelling van *om* ‘over, betreffende’, *bjuda* ‘vragen, verzoeken, (aan)bieden’ en *man* ‘persoon’. De functie van ombudsman dateert in Zweden van 1809, toen door het Zweedse parlement procureurs-generaal bij Justitie en het leger werden aangesteld die *justitieombudsman* en *militieombudsman* werden genoemd. Bij deze onafhankelijke ambtenaren konden burgers terecht wanneer zij klachten hadden over de overheid. De *justitieombudsman* is in Zweden nog steeds een begrip, de *militieombudsman* is inmiddels verdwenen. De dienst van ombudsman werd eerst in de andere Scandinavische landen overgenomen: in Finland in 1919, in Denemarken in 1954 en in Noorwegen pas in 1962.

De jaren zestig met hun inspraak en democratisering waren kennelijk rijp voor het instellen van een bemiddelaar tussen burger en staat. In 1959 was in Engeland voor het eerst sprake

van een ombudsman, en een jaar later in Frankrijk. Nederland volgde spoedig. In 1962 stelde het Leidse Studentencorps voor, een ombudsman in te stellen om de belangen van de aankomende studenten of 'groenen' te behartigen. In maart 1963 stelde de Tweede Kamer een commissie in om de aanstelling te onderzoeken van 'een kommissaris-generaal voor bezwaren naar het voorbeeld van de Skandinavische ombudsman'. Uit deze moeizame formulering blijkt al, dat het woord *ombudsman* niet onmiddellijk overgenomen werd. Aanvankelijk probeerde men een eigen Nederlandse naam te verzinnen ter vervanging van het Zweedse woord. Kranten riepen lezers op suggesties in te zenden, en daaraan werd massaal gehoor gegeven. Het neologismenwoordenboek van Van Nierop uit 1975 geeft een hele serie meer of minder serieuze voorstellen, zoals *bezwarenconsulent*, *dallesman*, *heulmeester*, *klachtenman*, *klachtenvanger*, *rijksklachtenbemiddelaar*, *raadpensionaris*, *uithuilebalk*, *toeverlaat*, *volksadvocaat*, *vraagbaker*. Inmiddels is wel duidelijk dat *ombudsman* een blijvertje is. Daaraan zal het VARA-consumentenprogramma *De Ombudsman*, dat in 1969 startte en gepresenteerd werd door Marcel van Dam en later Frits Bom, zeker een steentje hebben bijgedragen.

Tegenwoordig kun je het zo gek niet bedenken of er is wel een ombudsman voor. Hoogste in ombudsland is natuurlijk de Nationale Ombudsman, maar op alle overheidsniveaus tieren de ombudsmannen welig – zo bestaan er een ombudsman Pensioenen, een ombudsman Schadeverzekeringen, een ombudsman Levensverzekeringen en een studenten-ombudsman. En mocht uw vakantie tegenvallen, dan kunt u altijd terecht bij de vakantieombudsman, ook kortweg vakantieman (wederom Frits Bom). Er bestaat zelfs een heus International Ombudsman Institute.

Hoe ingeburgerd het woord is, blijkt uit het feit dat het tweede deel van *ombudsman* opgevat wordt als het Nederlandse *man* en een vrouwelijke ombudsman een *ombudsvrouw* genoemd wordt. In het Zweeds kan *ombudsman* zowel een vrouw als een man aanduiden. Het Zweedse *man* betekent zowel 'man' als 'persoon', maar in samenstellingen alleen 'persoon'. *Ombuds-* wordt in het Nederlands tegenwoordig ge-

bruikt als een voorvoegsel om aan te geven dat het tweede deel van het woord in verband staat met het geven van hulp bij klachten. Zo kennen we *ombudsbureau*, *ombudsgroep*, *ombudsprogramma*, *ombudsteam*, *ombudswerk*. En wat denkt u van de ‘ombudsfunctionaris emancipatie’, die aangesteld is bij de Groningse universiteit? Van de Duitse politicus Johannes Rau werd in *de Volkskrant* van 15 mei 1995 gezegd dat zijn geheim lag in ‘ombudsman-achtig optreden tegenover de kleine man’. In het Zweeds zijn dergelijke vormingen ondenkbaar, wat wel bewijst hoezeer we het Zweedse woord tot het onze hebben gemaakt.

Zwitserland

Zwitsers-Duitse en Zwitsers-Franse leenwoorden in het Nederlands: *heimwee*

Wat hebben de Zwitsers de wereld gegeven? De verrukkelijke *gruyère-kaas* en een speciale wijze om hem te bereiden: de *fondue* – beide stammen uit de Zwitsers-Franse keuken. De Zwitsers-Duitse keuken heeft de *muesli* verbreid. *Muesli* is eigenlijk een verkleiningsvorm van *Mus* ‘brei’, maar dit doet de inhoud geen eer aan. *Gruyère* is bij ons al vanaf 1822 bekend, maar *fondue* en *muesli* zijn pas in de tweede helft van deze eeuw in de woordenboeken genoteerd.

Maar het bekendste Zwitsers-Duitse woord is toch wel *heimwee*. De geschiedenis van dit woord is al in 1902 uitgebreid beschreven door de Duitse etymoloog Kluge; de Nederlandse lotgevallen ervan heeft de taalkundige Daas uit de doeken gedaan. *Heimweh* is voor het eerst in 1592 in een Zwitsers geschrift genoemd. Aanvankelijk kwam het woord uitsluitend voor als medische benaming voor een ziekelijk verlangen (*Weh*) van buiten de grenzen verblijvende Zwitsers naar huis (*Heim*). In 1678 vertaalde de Zwitserse arts Harder het woord in de artsentaal bij uitstek, het modern Latijn; hij noemde het *nostalgia*, een samenstelling van Grieks *nostos* ‘terugkeer’ en *algos* ‘pijn’. Vele talen hebben *nostalgia* overgenomen. In het Nederlands en Engels wordt het tegenwoordig alleen nog gebruikt in de betekenis ‘verlangen, heimwee naar vroeger’, niet in die van ‘verlangen naar huis’. *Nostalgie* en *heimwee* zijn dus niet helemaal synoniem. *Nostalgie* staat overigens pas sinds 1824 in de Nederlandse woordenboeken.

Tot in de achttiende eeuw gold *Heimweh* als een Zwitsers dialectwoord dat een typisch Zwitsers gevoel uitdrukte. Auteurs uit Duitsland en Frankrijk die het woord gebruikten, verklaarden het als het gevoel dat een Zwitser in den vreemde

overviel wanneer hij een bepaalde melodie, een herderslied, hoorde. Er werd zelfs beweerd dat het geluid van een alpenhoorn Zwitserse soldaten die in Frankrijk dienden, tot onmiddellijk deserteren bracht; volgens een andere bron gebeurde dat echter alleen wanneer ze aan de verliezende hand waren, niet wanneer ze wonnen.

Andere talen namen het woord over, eerst in medische vakliteratuur, daarna in reisbeschrijvingen over Zwitserland. Zo kent het Deens *hjemvé* en spreken wij van *heimwee*. De Fransen en Engelsen vertaalden het Zwitserse woord in *mal du pays*, respectievelijk *homesickness*. In het Nederlands heeft enige tijd de vertaling *landziekte* opgang gemaakt, die vanaf 1753 is gevonden.

In het begin van de achttiende eeuw barstte een discussie los over de oorzaak van de 'Zwitserse ziekte', nauwgezet beschreven in het onvolprezen *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. De Zwitserse berglucht werd als hoofdverdachte aangewezen. Volgens een geleerde uit Rostock werd heimwee veroorzaakt door de slechte lucht die in de nauwe bergdalen heerste, maar de Zwitserse natuuronderzoeker Scheuchzer weerlegde dit met het argument dat iemand uit Rostock, voor wie de slechte zeelucht de maatstaf was, onmogelijk een oordeel kon hebben over goede of slechte lucht. Verscheidene geleerden hingen dan ook de mening aan dat heimwee veroorzaakt werd doordat de Zwitsers, gewend aan de zuivere berglucht, de onreine lucht van vlakke gebieden niet zouden kunnen verdragen. Latere geleerden zochten niet zozeer een lichamelijke als wel een geestelijke oorzaak; zij veronderstelden dat Zwitsers chauvinisme het heimwee veroorzaakte.

Niet alleen de oorzaak van de ziekte hield de gemoederen bezig, ook de voorkoming of genezing. En ook hierover liepen de meningen uiteen. De meeste remedies die men verzon, zijn simpelweg terug te voeren op het idee dat thuis bij je blijft als je iets van huis meeneemt. Het is hetzelfde idee dat kinderen ertoe brengt hun lievelingsspeeltje overal mee naar toe te slepen. Dus kregen mensen die uit Zwitserland wegtrokken, het advies om een stuk thuisgebakken brood of aarde van vaderlandse bodem mee te nemen. Of ze moesten brood en zout eten dat door de

achterblijvers stiekem of juist openlijk in hun koffer was gestopt. Ook zou het helpen wanneer iemand koffie of iets anders dronk waarin stiekem aarde van een vers graf gemengd was. Men dacht dan dat de ziel van de gestorvene hem zou begeleiden in den vreemde. In Zürich was het gebruikelijk dat een man bij de geboorte van een zoon aan zijn vrouw een ring gaf met de naam van de zoon erin gegraveerd. Deze ring gaf de moeder later aan haar zoon mee als hij wegging, opdat hij geen heimwee zou krijgen.

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werden *heimwee* en zijn varianten in andere talen steeds vaker ook buiten Zwitserse context gebruikt, en vervolgens kreeg het in de negentiende eeuw een algemenere betekenis. In eerste instantie werd het in religieuze zin gebruikt: 'heimwee naar de hemel, het heil'. Onder invloed van de Romantiek werd het woord al snel populair in literaire werken, en steeds meer zaken konden heimwee oproepen. Aanvankelijk was het vooral de natuur die heimwee opwekte: 'heimwee naar de zee', maar dit werd later uitgebreid tot bijvoorbeeld 'heimwee naar de vroegere vrijheid'.

In het Nederlands wordt *heimwee* voor het eerst genoemd in het 'Journaal' van Constantijn Huygens jr. uit 1689. Maar dit was een eenmalige ontlening. Tot het derde kwart van de achttiende eeuw bleef *heimwee* een vreemd woord dat zelden gebruikt werd. Vanaf 1807 is het echter definitief ingeburgerd. Het wordt nu regelmatig gebruikt, zowel voor 'heimwee naar huis' als meer algemeen voor 'verlangen naar een vroegere of betere toestand': heimwee naar het verleden, naar het onbereikbare. Zelfs personen kunnen dit gevoel oproepen. Zo meldt *de Volkskrant*: 'De aandeelhouders hadden heimwee naar de voormalige topman.' De oorspronkelijke betekenis van *heim* is hier wel geheel verduisterd.

Nederlandse internationalismen

Nederlands bier, brandewijn en jenever: exportproducten bij uitstek

Drie dranknamen zijn vanuit het Nederlands internationaal doorgebroken: *bier*, *brandewijn* en *jenever*. Hieronder hun geschiedenis.

Bier

Dat de naam Heineken momenteel in het buitenland gelijkstaat aan kwalitatief hoogstaand bier, is algemeen bekend. Minder bekend is, dat de Nederlandse invloed op bier en bierbrouwen al dateert van lange tijd her.

Uit berichten van de Romeinen Julius Caesar en Tacitus weten we, dat de Germanen al gegiste dranken als bier en mede dronken, maar zowel de bereidingswijze als de naam die de Germanen die eerste drank gaven, is onbekend. Tacitus vermeldt wel dat hij gebaseerd was op gerst of ander graan. De Germaanse talen zijn pas vanaf de achtste eeuw opgeschreven. Toen noemde men de drank in de Westgermaanse talen Nederlands, Duits en Engels *bier* of een variant daarvan; de Noordgermaanse talen gebruikten een woord dat verwant is met het Engelse *ale*. Er zijn een aantal hypothesen over de herkomst van het woord *bier*. Sommigen veronderstellen verwantschap met *brouwen*, anderen met een gereconstrueerd Germaans woord *bewwu-* 'gerst', en weer anderen gaan uit van ontleening aan laat-Latijn *biber* 'drank'. Voor deze laatste suggestie pleit dat het brouwen van bier aanvankelijk (in de zesde, zevende eeuw) alleen plaatsvond in kloosters, waar de voertaal het Latijn was.

In de Middeleeuwen ontwikkelde bier zich tot de volksdrank bij uitstek, wat niet eens in de eerste plaats met het op-

wekkende effect van de alcohol te maken had. Er waren gewoon weinig alternatieven: water was vaak verontreinigd of brak, melk werd weinig gedronken, wijn was een dure luxe-drink, sterke dranken als brandewijn en jenever werden pas aan het eind van de Middeleeuwen bekend, en toen alleen sporadisch voor medische doeleinden gebruikt, en koffie en thee ten slotte leerde men pas in de zeventiende eeuw kennen. Het is dan ook geen wonder dat het bierverbruik tussen 1330 en 1650 zeer hoog was – zelfs kinderen dronken bier, zij het een lichte soort.

Over de bereiding van bier in het verleden kunnen we onder andere te rade gaan bij *Het bier en zijn brouwers. De geschiedenis van onze oudste volksdrank* van Hallema en Emmens uit 1968 en *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* van Kistemaker en Van Vilsteren uit 1994. Het procédé komt erop neer dat zetmeel wordt omgezet in suiker, die vervolgens door gisting wordt omgezet in alcohol. De omzetting van zetmeel in suiker bereikte men door gekiemd en gemalen graan (mout) te verwarmen en vervolgens te koken met gruit (een kruidenmengsel met als hoofdbestanddeel gabel); hierna liet men het brouwsel gisten, waardoor de suikers in alcohol werden omgezet. In de veertiende eeuw verving men de gruit door hop, de onbevruichte bloem van de vrouwelijke hopplant, die het bier een bittere smaak gaf en het langer houdbaar maakte. Het hobbier leerden we uit Duitsland kennen: vanaf ongeveer 1300 werd vanuit de Noord-Duitse hanzesteden en vooral Hamburg hobbier geïmporteerd naar de Nederlanden. In de veertiende en vijftiende eeuw waren Amsterdam en Brugge belangrijke doorvoerhavens voor Duits bier. In deze periode richtte men in de meeste Nederlandse en Belgische steden bierbrouwerijen op – voordien werd bier vooral door huisvrouwen gemaakt voor gebruik in familieverband. Voor de brouwerijen werd vooral in Vlaanderen op grote schaal hop geplant. Door de toename van de bier- en hopproductie werd zowel bier als hop een belangrijk exportproduct. En met de producten werden ook Nederlandse woorden die betrekking hadden op bier en het brouwen ervan, geëxporteerd.

Al in de Middeleeuwen was Frankrijk een belangrijke han-

delspartner. De Fransen importeerden op grote schaal hop, vooral vanuit de Vlaamse hopplantages, die tot ver over de grenzen beroemd waren. Daarbij namen ze ook het woord *hop* over, aanvankelijk (1391) in Noord-Frankrijk en Wallonië als *hoppe*, ook *houp(pe)* ‘hop, hobbier’; in 1402 is *houppenbier* gevonden. *Houblon*, het moderne Franse woord voor ‘hop’, is via het in 1413 gevonden *houpillon* afgeleid van *houppe*. Ook het Bretons, een in Frankrijk gesproken Keltische taal, heeft *houpez* ‘hop’ uit het Nederlands geleend.

Iets later dan *hop* namen de Fransen *bier* over: *bière* is gevonden vanaf 1429. Hiermee werd hobbier aangeduid, in tegenstelling tot het oudere *cervoise*, dat gebruikt werd voor hoploos bier. Het is overigens niet met zekerheid uit te maken of *bière* uit het Nederlands of uit het Duits geleend is, maar twee redenen pleiten voor het Nederlands: de bekendheid van de Nederlandse brouwerijen, vooral die in Delft en Gouda, en het feit dat de naam van het basisingrediënt *hop* zeker uit het Nederlands en niet uit het Duits is geleend – in het Duits heet de plant *Hopfen* met *-pf*.

Een belangrijk stadium van de bierbereiding is het gisten ofwel *gijlen*. Dit vindt plaats in een gistkuip. Door het gisten ontstaat *gijl*, een dikke, vette schuimlaag. *Gijlen* is in het Frans overgenomen als *guiller*, dat in de vijftiende eeuw eenmaal in Lille gevonden is, maar pas vanaf 1722 regelmatig voorkomt.

Behalve deze basiswoordenschat van de bierbereiding heeft het Frans ook diverse biernamen geleend, vooral uit Vlaanderen. Zo vinden we in de *Petit Robert* of de *Larousse* de Brusselse namen *faro*, *geuze* en *lambiek* terug als *faro* (voor het eerst gevonden in 1839), *gueuze*, *gueuse* (1866), en *lambic* (1832). Sinds 1771 kennen de Fransen *halbi*, ons *haalbier*. *Haalbier* is inmiddels uit het Nederlands verdwenen, samen met de gewoonte waaraan het zijn naam dankt: *haalbier* was namelijk bier dat in een kleine maat in een winkel gehaald werd.

Ook in Franse dialecten komen leenwoorden op het gebied van het bierbrouwen voor, zoals *pèkène* voor ‘bekken bij bierbrouwen’, van *bekken*; *brouwekin*, *brouquin* voor ‘brouwsel, bier’, van *brouwen*; *giest*, *gist* voor ‘biërgist’, van *gist*; *grute* voor ‘gruitbelasting, gruitgeld’, van *gruit*; en twee biernamen:

lopète voor het Vlaamse *luppensbier* en *hougard* ‘zacht wit bier’ voor een biersoort die genoemd is naar de Brabantse plaats Hoegaarden, waar dit bier voor het eerst werd vervaardigd.

Het Italiaanse *birra* ‘bier’, voor het eerst in 1521 als *bira* gevonden, is waarschijnlijk via het Frans uit het Nederlands geleend. De meeste Italiaanse etymologische woordenboeken nemen weliswaar ontleening aan het Duits aan, maar dat lijkt vanwege de uitgang en het vrouwelijke geslacht niet zo waarschijnlijk. In het Frans heeft *bière* zijn vrouwelijke geslacht te danken aan de andere biernaam, *cervoise*, en dit geslacht is door het Italiaans overgenomen.

Vreemd genoeg heeft het Spaans het Nederlandse woord *bier* niet geleend, noch rechtstreeks, noch via het Frans: Spanjaarden noemen hun bier *cerveza*. Dat mag opmerkelijk heten, want het is de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog niet ontgaan dat de Nederlanders grote bierdrinkers waren. J. Brouwer geeft hiervan in zijn *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog* saillante voorbeelden. Zo lezen we daar: ‘Men behoeft er zich niet over te verbazen dat zij zoo drankzuchtig zijn, want reeds als zuigeling worden zij aan den drank gewend. De moeders geven den kleintjes met wijn of bier gevulde houten kalebassen in den vorm van een vrouwenborst, en de kinderen zuigen daaraan alsof het een tiet was.’

Wel heeft de Nederlandse invloed zich uitgestrekt tot Engeland. In de Middeleeuwen hadden de Lage Landen daar een grote invloed, vooral door de sterke positie van de Vlaamse lakenindustrie. Veel Vlamingen en Nederlanders vestigden zich in Engeland, waar ze nieuwe vormen van nijverheid introduceerden. Een daarvan was de bierbereiding door middel van hop. Het Engelse *hop* – ‘the wicked Weed call’d Hops’, zoals de Londense schrijver en kroegbaas Edward Ward (1667-1731) het in een van zijn gedichten noemt – is dan ook een leenwoord uit het Nederlands of het Nederduits. Het woord wordt voor het eerst omstreeks 1440 genoemd: ‘Hoppe, sede for beyre.’

Het gewone Engelse woord voor bier was *ale*, waarmee tot eind zeventiende eeuw hoploos bier bedoeld werd. Daarnaast kende het Oudengels het woord *beer*, maar dit werd vrijwel uit-

sluitend in poëzie gebruikt, en dan nog zelden. Pas met de invoer van hopbier uit Nederland werd *beer* het normale woord, en dat is zeker niet toevallig. Momenteel duiden zowel *ale* als *beer* op bieren die met hop zijn bereid, waarbij *beer* het gewone woord is en *ale* gebruikt wordt voor de lichtere biersoorten, die vervaardigd zijn van ongebrande of ongeroosterde mout. Het Engelse *gyle*, dat eenmaal genoemd is in de veertiende eeuw maar vooral voorkomt vanaf de vijftiende eeuw, is ontleend aan *gijl*. *Gyle* betekent 'hoeveelheid bier die tegelijkertijd wordt gebrouwen, gistende mout' en tevens 'gijlkuip'. In die laatste betekenis is het een verkorting van *gyle-tun*, *gyle-tub* 'gijlton, gijlkuip' – twee inmiddels verdwenen woorden die uit het Nederlands geleend waren.

In een latere periode oefende het Nederlands invloed uit op het Amerikaans-Engels. Nederlandse en Duitse immigranten in de Verenigde Staten brachten hun biercultuur mee. Van hen heeft het Amerikaans de samenstellingen *beer-cellar* 'bierkelder' en *beer-hall* 'bierhal' leren kennen – in gebieden waar zich oorspronkelijk Nederlanders vestigden, zijn deze woorden uit het Nederlands geleend, elders uit het Duits.

De Nederlanders namen het bier mee op hun zeereizen naar Azië vanaf ongeveer 1600, voor als er geen vers water voorhanden was, en introduceerden het bier zo bij andere volkeren. Bovendien exporteerden ze bier naar Azië, en brachten er na enige tijd ook hop heen, zodat het mogelijk werd ook ter plaatse bier te brouwen. Zo leerden de Japanners, die als alcoholische dranken van oudsher rijstwijn of sake dronken, eerst van de Portugezen wijn kennen en wat later van de Nederlanders bier en hop, die zij *bîru* en *hoppu* noemen. In 1873 startte Japan een eigen bierproductie, en in 1899 werden in Tokio bierhallen opgezet. Deze bierhallen heten *bîya-hôru*, wat ontleend is aan Engels *beer-hall*. Het Koreaanse *piru* 'bier' en *ppiohool*, *piohol* 'bierhal' zijn uit het Japans geleend. Ook de Japanse *kurken-trekker* gaat terug op het Nederlands, althans gedeeltelijk: *ki-ruku-nuki* bestaat uit het Nederlandse *kurk* met als tweede deel de Japanse vertaling van (*uit*)trekken.

Ook naar Indonesië, waar Nederlands tot 1945 drie eeuwen lang de ambtelijke voertaal was, en naar Sri Lanka brachten de

Nederlanders hun bier: in het Indonesisch heet bier *bir* en kurkentrekker *koterek*.

Van 1602 tot 1796 hadden de Nederlanders contacten met Sri Lanka, waar Singalees wordt gesproken. Het Singalees is een Indische taal, verwant met bijvoorbeeld het Hindi. Aanvankelijk heersten de Portugezen over Sri Lanka en dreven de Nederlanders alleen maar handel met het eiland. Maar langzamerhand verdreven de Nederlanders de Portugezen, totdat zij in 1658 het heft geheel in handen namen. De Nederlandse heerschappij duurde tot de komst van de Engelsen in 1796. In deze periode werden Nederlandse vestigingen in de buurt van Colombo opgericht. Hoewel Portugees een belangrijke voertaal bleef, werd er op scholen Nederlands onderwezen, en de Nederlanders introduceerden de drukpers in Sri Lanka. Met de verdwijning van de Nederlanders in 1796 verdween ook hun taal. Toch heeft het Nederlands tot op heden sporen nagelaten in het Singalees. Zo gebruiken de Srilankanen *bīra* voor 'bier' en *poroppa-ya* voor 'kurk', van Nederlands *prop*.

Het wordt langzamerhand tijd *taptoe* te slaan. *Taptoe*, het signaal voor de soldaten om naar hun kwartier te gaan, sloeg oorspronkelijk (1688) op het feit dat om negen uur 's avonds met een trommelslag werd aangegeven dat de waard zijn taptoe of dicht moest doen en de soldaten niet meer mocht schenken. Het woord is door vele talen overgenomen: Engels *tattoo* (vroeger *taptoo*), Zweeds, Deens *tapto*, Indonesisch *taptu*, en verouderd Russisch *taptu* in *bit' taptu* 'taptoe slaan'.

Brandewijn

Alcoholische dranken als brandewijn en jenever worden gemaakt door destillatie van gegiste dranken op basis van zetmeel. Naar het proces van destilleren heet sterkedrank ook wel *gedestilleerd*. Bij het destilleren, dat plaatsvindt om de hoeveelheid alcohol te verhogen, maakt men gebruik van het feit dat het kookpunt van alcohol lager ligt dan dat van water. Wanneer het gegiste mengsel tot minder dan 100 °C wordt verwarmd, verdampst de alcohol eerder, waardoor de opgevangen damp een hoger alcoholpercentage heeft dan het verwarmde

gegiste mengsel. Sterkedrank bevat gemiddeld tussen de 40 en 50 procent alcohol, terwijl bier meestal slechts tussen de 3 en 6 procent alcohol bevat.

De kennis omtrent het destilleren is volgens *Jenever in de Lage Landen* van Eric Van Schoonenberghe (waaraan de historische informatie van dit stukje grotendeels is ontleend) in het Westen overgenomen van de Arabieren, die parfums destilleerden uit vers geplukte bloemen. Het oudste destillaat dat in de Nederlanden genoemd werd – in de dertiende eeuw door Jacob van Maerlant in *Der Naturen Bloeme* –, was *rosen watre* ‘rozenwater’: een destillaat van verse rozenbladeren dat als geneesmiddel werd gebruikt.

Pas later ging men alcohol destilleren. Aanvankelijk gebruikte men wijn, dus gegist sap van druiven, als basis voor het destilleren. Het procédé van het destilleren van wijn is voor het eerst in Italië genoemd, en waarschijnlijk op de hogeschool van Salerno bedacht of in ieder geval van daaruit verbreid. Omstreeks 1150 schreef magister Salernus het traktaat *De aqua ardente* ‘over brandend water’, waarin hij vermeldde dat men op dezelfde manier als waarop rozenwater gemaakt werd, ook een brandbaar water uit wijn kon maken. Vanuit Italië verbreidde de kennis omtrent het procédé van het branden van wijn zich over de rest van Europa, vooral vanwege de vermeende medische eigenschappen van de drank: in 1320 werd bijvoorbeeld brandewijn in Duitsland ingevoerd vanuit Modena als remedie tegen de heersende pestepidemie. Het geloof in de heilzame werking van sterkedrank heeft lang standgehouden, want nog tijdens de cholera-epidemie van 1830-1840 werd schnaps in Duitsland gepropageerd als geneesmiddel tegen deze ziekte!

De Latijnse verbinding *aqua ardens* verwees naar de grote brandbaarheid van het destillaat. Een Latijns synoniem was *aqua vitae*, letterlijk ‘water des levens’, wat herinnert aan de opvatting van de alchimisten dat alcohol het levenselixer is. De Latijnse termen werden in het Nederlands vertaald als ‘levende of barnende [brandend] water’. *Aqua ardens* en *aqua vitae* werden als geneesmiddel gebruikt, in de chemie als oplosmiddel en dergelijke, en vanwege de brandbaarheid als oorlogswa-

pen. In de vijftiende eeuw evolueerde de brandewijn van geneesmiddel tot genotmiddel.

Destilleren van drank wordt ook wel *stoken* of *branden* genoemd, naar het gebruik van warmte bij het destilleren. De gedestilleerde wijn – die ontstond door een aantal destillaties of ‘barningen’ [brandingen] – kreeg dan ook de naam *brandewijn*. Tegenwoordig is brandewijn synoniem aan sterkedrank of gedestilleerd; deze betekenisverschuiving is al heel oud: al in de zestiende eeuw was sprake van brandewijn die gemaakt was van mede of bier, dus niet meer van wijn.

In het Nederlands komen de vormen *brandewijn*, *brantwijn* voor vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw. Ze zijn afgeleid van *gebrande wijn*, waarbij *ge-* wegviel, net als in *taptemelk* van *getapte melk*. In het Duits kwam in de dertiende eeuw de vorm *gebranter win* ‘gebrande wijn’ voor, en in de veertiende eeuw *brantwin*, waarbij *ge-* van het deelwoord was weggelaten (een procédé dat in het Duits vooral in de zestiende eeuw dikwijls voorkwam) en de woorden samengetrokken werden; het eerste lid werd nog verbogen – Schiller (1759-1805) noemt bijvoorbeeld de vierde naamval *Brandtenwein*. De Nederlandse en Duitse benamingen zullen wel mede beïnvloed zijn door het Latijnse *aqua ardens*, waarin eveneens sprake is van het aspect ‘branden’. Dat blijkt onder andere uit het lemma bij Kiliaan (1599), die ook spreekt van ‘brandende wijn’:

Brand-wijn, brandende wijn. Aqua ardens, aqua vitae, vinum igne liquatum, vinum ardens, causticum, liquor stillatitius ex vino; *dicitur brand-wijn: et brandende wijn*, i. ardens, *quia facile ardet flammamque concipit.*

Letterlijk vertaald: ‘Brandend water, levenswater, wijn die door vuur is gedestilleerd, brandende wijn, gebrand, drank gedestilleerd uit wijn; genaamd brand-wijn en brandende wijn – brandend genoemd, omdat hij gemakkelijk brandt en vlam vat.’

In 1552 schreef Philippus Hermanni een verhandeling over ‘hoe men ghebranden wijn sal distileren’, waarin hij voor het eerst de alcoholische dampen ‘gheesten’ noemt: ‘die gheesten

oft crachten des Wijns die vander hitten opghedreven worden' – nog steeds worden alcoholische dranken geestrijke dranken genoemd! De term zal wel gebaseerd zijn op het Latijn, want in het Latijn heet de alcoholische damp *spiritus vini*, waarvan ons *wijngeest* een letterlijke vertaling is.

De Nederlandse en Duitse woorden voor 'brandewijn' zijn ongeveer even oud, en het is dan ook moeilijk uit te maken of de woorden in beide talen onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan, of dat het woord van de ene taal door de andere is geleend. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* meent dat het Duitse woord uit het Nederlands is geleend. Hiervoor pleit dat zowel het Frans als het Engels het Nederlandse woord heeft overgenomen. Mogelijkerwijs is de reden hiervoor, dat de commerciële toepassing van het destilleren van wijn uit Nederland stamt. De *Encyclopaedia Britannica* meent namelijk dat de mogelijke oorsprong bij een zestiende-eeuwse Nederlandse scheepskapitein ligt, die wijn voor verscheping concentreerde met de bedoeling water toe te voegen als hij de thuishaven had bereikt. De geconcentreerde drank werd echter een onmiddellijk succes en aanlenging bleek niet nodig.

In het Frans is *brandevin* voor het eerst gevonden in 1641. Waarschijnlijk is het woord bij de zeventiende-eeuwse schermutselingen tussen Fransen en Spanjaarden op Vlaams grondgebied door soldaten overgenomen: de eerste vermelding is in een brief van Richelieu, die spreekt over soldaten die met brandewijn dronken moeten worden gevoerd. In oude Franse woordenboeken werd het woord als volkstaal beschouwd. Dit klopt ook met de Nederlandse situatie. Brandewijn werd in de Middeleeuwen alleen gebruikt als geneesmiddel, maar begin zeventiende eeuw werd het verbreid als sterkedrank, waarbij het vooral door de gewone man gedronken werd; pas begin negentiende eeuw vervingen de hogere kringen hun wijn en bier door sterkedrank. Het is opmerkelijk dat het woord niet eerder door de Fransen is overgenomen, want Vlamingen speelden volgens *Jenever in de Lage Landen* al eind zestiende eeuw een belangrijke rol als stokers in bijvoorbeeld het Franse La Rochelle, waar de sterkte van de brandewijn begin zestiende eeuw werd uitgedrukt in *épreuve d'Hollande* 'Hollandse proef' (d.w.z. alcoholische sterkte).

In het Engels is *brand-wine* in 1622 gevonden; al in 1657 werd dit woord verkort tot *brandy*, maar tot eind zeventiende eeuw gebruikte men in officiële teksten (belastingtarieven, parlementaire stukken) de lange vorm, die men echter ging beschouwen als een samenstelling van *brandy* en *wine* en daarom spelde als *brandy wine*. Het woord *brandy*, dat een sterkedrank van wijn of, minder vaak, gegiste vruchten aanduidt, heeft een zegegang over de wereld gemaakt: de meeste talen, waaronder het Nederlands, hebben het uit het Engels overgenomen, vergelijk Duits *Brandy*, Deens, Frans, Italiaans, Pools, Zweeds *brandy*, Indonesisch *brendi* en recent ook Russisch *brendi*. Het woord duidt dan een speciale vorm van brandewijn aan, zoals vervaardigd in Groot-Brittannië.

Het Nederlandse woord is tot in de Scandinavische talen doorgedrongen. Het Zweeds heeft in de tweede helft van de vijftiende eeuw *brännvin* ontleend aan het Nederduits of Nederlands. Ook het Deense *brændevin* is uit het Nederduits of Nederlands geleend.

Jenever

Bij het destilleren bepaalt de herkomst van het zetmeel de soort drank. Als gezegd gebruikte men voor de brandewijn aanvankelijk wijn, dus gegist sap van druiven. Na druiven ging men ook andere vruchten gebruiken. De Joegoslavische *šljivovica* is op basis van pruimen vervaardigd, in Duitsland leveren kersen het Kirschwasser, in Frankrijk wordt van appelsap calvados gemaakt. Nog weer later ging men zetmeel van graan gebruiken. In Duitsland is hiervan voor het eerst in 1507 sprake. Sterkedranken op basis van graan zijn bijvoorbeeld wodka, whisky en onze jenever.

De jenever, die begin zeventiende eeuw een zeer populaire drank werd, werd gemaakt door aan korenbrandewijn jeneverbessen toe te voegen. Het succes van jenever was vooral te danken aan de prijs: brandewijn gestookt uit graan was veel goedkoper dan die uit wijn. Het woord *genever*, *geniver*, *jenever* komt sinds 1253 in het Nederlands voor in de betekenis 'jeneverbes, jeneverstruik' en is ontleend aan Oudfrans *geneivre*. De

betekenis 'sterkedrank' bezit het volgens het al genoemde *Jenever in de Lage Landen* vanaf 1606. In dat jaar verscheen namelijk de tweede druk van het *Water-boecxken, het welcke aenwijst, hoe men zeeckere edele ende seer goede spiritus [...] ende gedistilleerde oliën tot een yeder cranckheyt [...] met grooten nut sal moghen gebruijcken* van Casper Jansz. Coolhaes (1536-1615). Deze Coolhaes was een Leidse predikant die wegens onrechtzinnigheid in de leer door de synode van Haarlem was afgezet en de kost verdiende met de productie en verkoop van allerlei medicinale wateren en brandewijn. In zijn boek waarschuwt hij tegen brandewijn die van slecht graan is gestookt en vervolgens wordt verkocht als 'goed borst-water, longenwater, anijs, genever [...] ende kostelijcke kracht-wateren'. Wat voor zover mij bekend de eerste vermelding van *genever* is. De spelling *genever* is nog tot zeker eind vorige eeuw gebruikt naast *jenever* en komt nog steeds voor in merknamen. Aanvankelijk luidde de uitspraak van *genever* [zjenever], zoals in het Frans. Deze uitspraak is in de loop van de tijd vervangen door de spellinguitspraak [jenever].

Nog in de laatste druk van de *Encyclopaedia Britannica* staat dat de Leidse hoogleraar in de medicijnen Franciscus Sylvius (1614-1672) als eerste jeneverbessen met sterkedrank destilleerde om een goedkoop medicijn te maken met de diuretische, dus vochtafdrijvende eigenschappen van jeneverbesolie. Nu *genever* al in 1606 genoemd is, kan Sylvius echter onmogelijk als de uitvinder ervan beschouwd worden. Mogelijkerwijs heeft hij wel bijgedragen aan de verbreiding van de drank als medicijn. Hij trad hiermee overigens in een lange traditie, want de jeneverbes werd al vanaf de dertiende eeuw gepropageerd als medicijn en daarvoor dikwijls geweekt in aqua vitae.

In het Frans heeft *genièvre* 'jeneverbes, jeneverstruik', dat de oorsprong van ons *jenever* is, de betekenis 'sterkedrank' pas vanaf 1835; deze betekenis is vast en zeker geleend uit het Nederlands. Een Frans synoniem van *genièvre* is *schiedam*; de oudste vorm, uit 1842, luidde voluit *genièvre de Schiedam*. Schiedam vormde het centrum van de Nederlandse stookactiviteit, met als hoogtepunt 392 branderijen in de jaren 1881-1882. Geen wonder dus dat de naam ging staan voor 'jenever'.

In het Nederlands staat de afleiding *schiedammer* voor ‘onversneden jenever’ en de verkleinvorm *schiedammertje* voor ‘bodempe jenever dat nog in de fles zit als het glaasje van een klant is volgeschonken en dat hem gratis wordt verstrekt’.

Of Frankrijk nu wel of niet *genièvre* in de betekenis ‘jenever’ van ons heeft overgenomen, blijft onzeker. Over andere buurlanden bestaat echter geen twijfel. De Zweden spreken sinds 1734 van *genever*, een vorm die ook in het Deens gebruikt wordt. Verder zijn zowel Duits *Genever* als Engels *geneva* uit het Nederlands geleend. De oudste vindplaats in het Duits is *Meyers Konversations-Lexikon* van 1876, waar het beschreven wordt als ‘een vooral in Holland geliefde, tegenwoordig ook in Duitsland dikwijls met succes nagemaakte sterke brandewijn, die zijn uitmuntendheid dankt aan de bijzondere bereiding’. Het Duits kent ook als synoniem *Schiedamer*. In Groot-Brittannië is *geneva* al veel langer bekend, namelijk sinds 1706. De drank werd daarheen gebracht door Engelse soldaten die terugkeerden uit de Lage Landen. De spelling van het Engelse woord is beïnvloed door *Geneva* ‘Genève’. Er werd een in Nederland vervaardigde drank mee aangeduid, vandaar ook *Hollands geneva* (1714) en verkort *Hollands* (1788). Een andere naam was *Schiedam* (1821). In het Engels werd *geneva* verkort tot *gin*, waarmee een goedkope, in Groot-Brittannië geproduceerde drank werd aangeduid, een nabootsing van jenever waar meestal geen jeneverbessen aan te pas kwamen.

Het woord *gin* is net als *brandy* in een groot aantal talen overgenomen: Nederlands, Frans, Deens, Zweeds, Indoneesisch, Italiaans *gin*, Duits *Gin*, Russisch *džin*, Pools *dżyn*, Fins *gini*. Het Nederlands heeft de namen voor de sterkedranken *brandewijn* en *jenever* dus naar de omringende landen gebracht, maar het Engels heeft ze vervolgens naar de rest van de wereld geëxporteerd.

Maar ook de Nederlandse vorm *jenever* heeft andere continenten gehaald. De Nederlanders namen sterkedrank mee op hun lange zeereizen naar Azië: op alle schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie was sterkedrank aanwezig en de matrozen hadden dagelijks recht op een bepaald rantsoen. Zo leerde de plaatselijke Aziatische bevolking de geneugten van de

drank kennen. Daarbij speelden niet altijd even edele motieven een rol. Ewoud Sanders citeert in zijn *Borrelwoordenboek* een pamflet van de Schiedamse jeneverstokers uit 1839, waarin zij onomwonden stellen dat jenever ‘een smakelijk dwangmiddel’ is in de handen van de zendelingen ‘om door goed voorbeeld onze koper- en koffijkleurige natuurgenoten tot het christendom over te halen’.

Het wekt dan ook geen verbazing dat het Indonesisch het woord *jénéwer* kent, en het Japans vroeger *zeneifuru* gebruikte; dit woord is nu overigens vervangen door het uit het Engels geleende *jin*. In het Singalees is het woord *jenever* niet geleend, maar wel heet een destilleerderij in het Singalees *iskakaraya*, een woord dat naar alle waarschijnlijkheid teruggaat op *stokerij*.

Het is duidelijk dat Nederland als exporteur van bier, brandewijn en jenever buitengewoon succesvol is geweest. Bij het nuttigen van deze dranken gaven de Nederlanders graag het goede voorbeeld. Soms deden ze iets té hard hun best reclame voor de eigen producten te maken. De gevolgen hiervan konden hun duur komen te staan. Dat ondervond de Nederlandse vice-admiraal Sebald de Weert aan den lijve. Toen hij zich tijdens een van de eerste ontmoetingen met de Srilankanen in 1603 totaal bezopen misdroeg, werd de koning van Sri Lanka zo boos, dat hij hem liet executeren. Het zal dus geen toeval zijn dat de Nederlandse woorden *dronken* en *dronkaard* door andere talen zijn overgenomen. Het Japanse dialectwoord *doronken* ‘dronken, dronkaard’ gaat terug op *dronken*, en zowel Engels *drunkard* als verouderd Frans *dronquart* zijn ontleend aan *dronkaard*. Het is onaannemelijk dat bij andere volkeren dronkenschap niet voorkwam, maar de Nederlandse variant ervan maakte kennelijk nogal indruk – voldoende om er een woord voor te lenen.

Over *potas* en zijn verstrooiing

Het Nederlandse woord *potas* als benaming voor een bepaald soort plantenas is door vele talen geleend, vergelijk Duits *Pottasche*, Engels *potash*, Frans *potasse*, Russisch *potaš*, Zweeds *pottaska*, Fins *potaska*. *Potas* is dus een internationaal woord geworden. Hoe komt dat? Voordat we die vraag kunnen beantwoorden, moeten we eerst meer weten over de functie van plantenas in het algemeen en *potas* in het bijzonder.

Al in de Oudheid was het nut van plantenas bekend. As werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Reeds voor de jaartelling gebruikten de volkeren in het Midden-Oosten plantenas als meststof. In plantenas zit namelijk veel kalium, een element dat de plant nodig heeft voor onder andere de regulering van de vochthuishouding. In de Lage Landen zal het gebruik van plantenas als meststof echter beperkt zijn geweest, want deze toepassing wordt in vrijwel geen enkel (technisch) woordenboek vermeld. Dát *potas* als mest gebruikt werd, is echter wel zeker, want Egbert Buys zegt in zijn *Nieuw en volkomen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen* (1769-1778): 'Het gene by het *Pot-Asch* maaken overblyft, is zeer goed om het Land te mesten.'

As werd in het verleden voor meer doeleinden gebruikt; het was dan ook een belangrijk handelsartikel. De *Technische Winkler Prins* uit 1953 noemt het gebruik van as in de zeep- en glasindustrie, en in de textielindustrie bij het wassen en verven. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt nog dat plantenas gebruikt werd als huismiddel tegen kiespijn of een zwerende vinger, bij het bepalen van het goud- en zilveragehalte, het vervaardigen van springstoffen en het ontwikkelen van fotografische platen. Het gebruik in deze industrieën dateert van na de Middeleeuwen, en aangezien het woord *potas* aan het eind van de Middeleeuwen opkwam en al snel werd uitgeleend, beperken wij ons hier tot het gebruik van as in die periode.

Het *Woordenboek der zuivere en toegepaste Scheikunde* van Van Tricht en Woltersom (1856-1870) verklaart onder het lemma *asch* de werking van plantenas: levende planten bevatten alkalische (basische) zouten van organische zuren en me-

taaloxiden. Bij de verbranding van planten blijft een vuurbestendig residu over, een mengsel van anorganische verbindingen die de plant uit de grond heeft opgenomen, waaronder alkalische stoffen. De samenstelling van de as is afhankelijk van de plantensoort en de bodem waarop de plant is gegroeid. De verbindingen die in de as voorkomen, zijn overigens niet precies dezelfde als die in de levende plant voorkwamen, want door de hoge temperatuur bij verbranding worden bestaande verbindingen omgezet in andere. In de verf-, glas- en zeepbereiding voegde men as toe aan andere ingrediënten. Bestanddelen van de as gingen hierbij een chemische reactie aan met de stoffen waaraan ze toegevoegd werden. De chemische reacties die hierbij optreden, kende men in de Middeleeuwen nog niet en ze zijn voor ons verhaal ook niet van belang; zeker is, dat men vroeger wel degelijk het resultaat van de reacties opmerkte, en ook experimenteerde om betere resultaten te verkrijgen.

In zijn dissertatie *De ontwikkeling der Noord-Nederlandse textielververij van de veertiende tot de achttiende eeuw* uit 1937 geeft W.L.J. de Nie een gedetailleerde beschrijving van de rol van plantenas in de middeleeuwse textielververij. Bij het verven werd het textiel ondergedompeld in een verfbad. Blauwverven was de meest gebruikte methode, al was het maar omdat een blauwe ondergrond voor vrijwel alle 'echte' kleuren nodig was. Blauwverven geschiedde oorspronkelijk door middel van wede (later gebruikte men indigo). Deze plant, die niet in de Lage Landen groeide, werd in de Middeleeuwen op grote schaal en tegen hoge prijs ingevoerd. De wede onderging een ingewikkeld proces van drogen, gisten en opnieuw drogen. Om het textiel in de wedekuip blauw te verven, deed men het in een mengsel van water, wede en as, dat men op het vuur verwarmde en af en toe omroerde. Door de alkalische stoffen in de as deed zich een chemische reactie voor, waarbij de kleurstof zich vastzette aan de stof. Het principe was identiek wanneer men in andere kleuren wilde verven, alleen gebruikte men dan andere planten: voor rood vooral meekrap, voor geel vooral wouw.

Het gebruik van as in de zeepbereiding is vergelijkbaar met dat in de textielververij. Zeep werd gemaakt door vetten in water te koken en as aan het mengsel toe te voegen. Terwijl het wa-

ter verdampt, gaan de alkalische stoffen in de as een chemische reactie aan met de vetten en zie daar! er is zeep. Afhankelijk van de soorten vetten, oliën en assoorten die bij het zeepzieden gebruikt werden, kreeg men zeep in soorten en maten: van wit tot zwart, van huishoudzeep tot geparfumeerde zeep. De Germanen kenden de bereiding van zeep uit talg, as en plantensapen al heel lang, want Plinius (23/24-79 n.Chr.) maakt er reeds melding van. De Germanen gebruikten de zeep overigens niet als wasmiddel, maar om hun haren rood te verven – wat vooral mannen deden. Het Germaanse woord voor zeep is verwant met *sijpelen* – de zeep was namelijk oorspronkelijk een vloeibaar wasmiddel. De Romeinen namen het Germaanse woord voor zeep over als *sapo*, wat in het Frans *savon* is geworden. Ook de Finnen hebben het Germaanse woord overgenomen, en wel als *saippua*.

In de Romeinse tijd leerden de Germanen vele technieken van de Romeinen, waaronder die van de glasbereiding. In de Middeleeuwen gebruikte men hiervoor als basisingrediënten zand en alkalische stoffen (*as*), die sterk verhit werden. De kwaliteit van het glas was afhankelijk van de mate waarin het zand fijngemaakt en de as gezuiverd was.

In de Middeleeuwen werden verschillende soorten as gebruikt. De eenvoudigste as was volgens de al genoemde De Nie de as van verbrande bomen. Deze as bevatte veel onoplosbare stoffen en maar weinig oplosbare alkalisch reagerende zouten. Daarom gebruikte men ook meer gereinigde producten, waarvan het belangrijkste *weedas* was. Waarschijnlijk was *weedas* (eigenlijk ‘as gebruikt door weedververs’) een houtas die met een loogoplossing begoten werd en daarna gecalcineerd (verkalkt), waardoor een product ontstond dat niet gemakkelijk oploste, maar meer oplosbare zouten bevatte dan gewone houtas. Er bestonden verschillende soorten *weedas*, waarbij de beste as kwam van de hardste houtsoorten.

Een nog zuiverder assoort was de *potas*. Bij de bereiding van *potas* voegde men tijdens het indampen van de houtasloog (het mengsel van houtas en water) geen as meer toe, zodat het drooggedampte product, een wit poeder, geheel oplosbaar was

in water. De bereiding en verzending ervan was moeilijker dan van weedas, omdat potas aan de lucht vervloeit. Metz, die in 1937 een woordenboek voor praktische kennis getiteld *Woordverklaring* het licht deed zien, verklaarde voor de leek: 'Vroeger verkreeg men potasch uitsluitend uit houtasch, die men met heet water uitloogde. De loog werd dan ingedampt, de droge rest werd gebrand en men verkreeg dan watervrije potasch, die men in gesloten potten in den handel bracht, waarin ze droog bleef.' Met de huidige chemische kennis weten we, dat de aldus verkregen potas een ruwe vorm van kaliumcarbonaat is.

Potas werd aanvankelijk in de meervoudsvorm genoemd, bijvoorbeeld door Kiliaan in 1588: 'Pot-asschen. *Cineres smegmatici, smectici [...], saponarij: cineres condititij [...]* vulgò ollares: quòd in ollis & vasis fictilibus asseruentur, ne liquescentes effluent', dus 'schoonmakende, reinigende assen [...] zeepachtig: bewaar-assen [...] gewoonlijk potassen [genoemd], omdat ze in potten en vaten worden bewaard om te voorkomen dat ze in vloeibare toestand wegstromen'. De oudste vindplaats die ik voor *potasschen* gevonden heb, is van 1447. De enkelvoudsvorm *potas* vinden we vanaf 1615.

Het is duidelijk dat *potas* een samenstelling is van *pot* en *as*. Maar waarom heet de *as* zo? Hierover bestaan twee tegenstrijdige opvattingen. Volgens de ene verklaring dankt de *as* haar naam aan het feit dat ze in potten bewaard werd, volgens de andere omdat ze in potten bereid werd. De verklaring uit de bewaarwijze gaat ongetwijfeld terug op het bovengenoemde citaat van Kiliaan en is door alle Nederlandse etymologische woordenboeken overgenomen.

De verklaring uit de bereidingswijze vindt haar aanhangers vooral in buitenlandse etymologische woordenboeken, maar ook de *Technische Winkler Prins* geeft haar: 'De naam potas is afkomstig van de vroegere bereidingen, waarbij hout of plantenresten in potten werden verbrand en de *as* met water werd uitgetrokken.'

Zoals al gemeld, is *potas* een internationaal woord geworden. Sommige talen hebben het direct van ons overgenomen, andere hebben het geleend via het Duits, maar de ontleningsweg is

slechts zelden aan de vorm te zien. In het Zweeds vinden we opvallend vroeg *pottaska*, namelijk al in 1546. Fins *potaska* is hieraan ontleend – interessant genoeg heeft het woord in het Fins ook een overdrachtelijke betekenis gekregen: *puhua potaska* betekent ‘onzin verkopen’! In het Frans is in 1577 de vorm *pottas* gevonden in Luik; de huidige vorm *potasse* dateert van 1690. In het Engels komt *potash* voor sinds 1648, aanvankelijk in een meervoudsvorm; de eerste vindplaats was overigens het Nederlands-Engelse woordenboek van Hexham. Het Russisch *potasj* is in 1660 gevonden. In het Duits bestaat *Pottasche* vanaf begin achttiende eeuw, de eerste vermelding is in het Duits-Engelse lexicon van Ludwig uit 1716. Het Italiaanse *potassa* dateert van 1795 en ook Portugees *potassa* is pas in de achttiende eeuw genoteerd. Geen dateringen heb ik kunnen vinden voor Deens *potaske*, Pools *potaż*, Spaans *potasa* en Tsjechisch *potasj*.

De vraag waarmee ik dit stuk begon, was waarom de Nederlandse naam *potas* een internationaal woord geworden is. Wanneer een woord internationaal wordt, komt dat meestal doordat het woord, met de zaak, in een bepaald land bedacht is (denk aan het bekende *gas*, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw door de Brusselaar Van Helmont is gevormd op grond van Grieks *chaos*), of doordat de zaak op grote schaal door een bepaald land is verhandeld of geëxporteerd (zo is het Spaanse woord *ancho(v)a* in de Nederlandse vorm *ansjovis* overgenomen door het Duits als *Anschovis* en door het Russisch als *ančous*). Geen enkele bron geeft enige indicatie welke van deze mogelijkheden gold voor de *potas*.

Voorzover ik heb kunnen nagaan, heeft er in de Nederlanden nooit een grote potasindustrie bestaan en hebben de Nederlanden nooit op grote schaal potas geëxporteerd. Begin negentiende eeuw werden er enkele ‘Pot-asch-makerijen’ in Groningen opgericht, maar de industrie gaf de voorkeur aan buitenlandse potas ‘oordeelende deze ruim zoo krachtig te zijn’, volgens Jan Kops in zijn *Magazijn van Vaderlandschen Landbouw* uit 1810. Het meest waarschijnlijk lijkt dan ook, dat het procédé voor de bereiding van *potas* in de Nederlanden is uitgevonden. In de vijftiende eeuw was de belangrijkste industrie van de Lage Landen de textielindustrie, met als onderdeel daarvan de tex-

tielververij. Binnen de ververij speelde as, zoals we gezien hebben, een belangrijke rol. Men experimenteerde voortdurend met de basisingrediënten, om zo een beter product te kunnen leveren. Het is heel goed denkbaar dat tijdens deze experimenten de verbeterde vorm van weedas, namelijk potas, uitgevonden werd. Vervolgens werd het product op kleine schaal geëxporteerd naar andere landen. Tevens kan het bekend geworden zijn via boeken: De Nie noemt een groot aantal vertalingen van Nederlandse werken over het textielverven in andere talen.

Omdat voor de bereiding van potas veel hout nodig was – ‘waar door de bosschen zeer vermindert worden’, aldus het *Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig en kunstwoordenboek* van Noël Chomel uit 1778 (er is niets nieuws onder de zon) – konden de Lage Landen niet in de vraag voorzien en gingen zij de potas importeren uit andere landen, vooral uit Duitsland, Polen en Rusland. In Duitsland ontstond vanaf halverwege de negentiende eeuw een grote potasindustrie voor de productie van potas als meststof. Dit verklaart waarom sommige talen, zoals het Pools, de naam *potas* via het Duits hebben leren kennen, en waarom oudere etymologische woordenboeken van het Frans voor het Franse *potasse* een dubbele ontlening geven: zowel uit het Nederlands als uit het Duits. Het Frans heeft het woord kennelijk oorspronkelijk uit het Nederlands geleend. Later, in de negentiende eeuw, toen er potas als kunstmest uit Duitsland werd geïmporteerd, is het woord nogmaals geleend, nu uit het Duits. Bedenk daarbij dat in het Duits *Pottasche* pas in 1716 genoteerd is, terwijl in het Frans *potasse* al voorkomt in 1577. Ook de spelling en uitspraak wijzen duidelijk naar Nederlandse ontlening: zowel de oudste vorm *pottas* als de huidige vorm *potasse* worden met [s] uitgesproken, niet met [sj], zoals in het Duits; wanneer het woord aan het Duits ontleend zou zijn, zou men een spelling *potache* verwachten.

Hiermee is nog niet de gehele geschiedenis van *potas* beschreven. De verdere ontwikkeling heeft zich vooral in Groot-Brittannië afgespeeld. Aanvankelijk meende men dat potas een niet-samengestelde stof was, maar in 1756 toonde Joseph Black uit Edinburgh aan dat het wel degelijk een samengestelde stof

was, een carbonaat. In 1807, toen de scheikundige kennis weer wat geavanceerder was, bewees de chemicus Humphry Davy dat het bovendien een nieuw metaal bevatte; het lukte hem door middel van elektrolyse het nieuwe element uit de potas te isoleren. Dit nieuwe element gaf hij de modern-Latijnse naam *potassium*, omdat hij het in potas had aangetroffen. *Potassium* is sinds 1855 in Nederlandse woordenboeken opgenomen.

De naam *potassium* wordt in de Engels- en Franstalige wereld nog steeds gebruikt, in Italië en Portugal gebruikt men *potassio*. In Duitsland en Nederland daarentegen wordt het metaal *kalium* genoemd; dit woord staat sinds 1847 in onze woordenboeken. *Kalium* is afgeleid van *alkali*, een ontlending aan Arabisch *al-qali*, dat ‘de as van het zoutkruid’ betekent (*al* is het Arabische lidwoord). Niet alleen *potassium* heeft in het Nederlands een naamswijziging ondergaan, ook *potas* is bij ons als chemische term vervangen, namelijk door *kaliumcarbonaat*. In het Engels heet dit *potassium carbonate*, in het Frans *potasse carbonatée* of *carbonate de potassium*.

Zo is het oorspronkelijk Nederlandse woord *potas* in de taal van oorsprong vervangen, terwijl het in andere talen nog springlevend is.

Nederlandse uitleenwoorden in de twintigste eeuw

Het is een wijdverbreide opvatting dat andere talen alleen in het verleden, toen de Nederlanden een belangrijke rol speelden op het wereldtoneel, woorden uit het Nederlands hebben geleend. Iedereen weet dat de Vlaamse lakenindustrie in de Middeleeuwen toonaangevend was in Europa, dat de Nederlanders in de Gouden Eeuw hun sporen nalieten op andere continenten, en dat Peter de Grote (1672-1725) sloopstermen uit het Nederlands overnam. De meeste mensen menen dat het dan wel zo'n beetje gedaan is met de Nederlandse invloed, en dat in deze eeuw al helemaal geen sprake is van enige uitstraling. Volgens sommige pessimisten is het Nederlands tenslotte hard op weg een dialect van het Engels te worden, dus zelf invloed uitoefenen op andere talen zit er niet in.

Maar is dat wel zo? Het Nederlands is, met 21 miljoen Nederlandse en Vlaamse sprekers, de derde Germaanse taal na het Engels en Duits, en komt op de wereldranglijst van aantallen sprekers ergens tussen de 35ste en de 40ste plaats (ter vergelijking: men schat het totale aantal talen tussen de 4000 en 6000). Het Nederlands is de officiële taal van Nederland, Vlaanderen, Suriname, en de Nederlandse Antillen en Aruba. Op ongeveer 250 universiteiten in 43 landen buiten het Nederlandse taalgebied wordt Nederlands onderwezen. Nederlands is een van de werktalen van de Europese Unie. De Lage Landen hebben in deze eeuw een rol gespeeld in de wereldoorlogen, in handel, wetenschap, politiek en cultuur. Het gevolg is, zoals we hieronder zullen zien, dat Nederlandse woorden hun weg naar andere talen gevonden hebben. Buiten beschouwing blijven woorden die via het Afrikaans zijn doorgeleend, zoals *apartheid*. Ook ga ik grotendeels voorbij aan de woorden die geleend zijn door de talen die in onze voormalige koloniën worden gesproken – het ligt voor de hand dat de Nederlandse invloed daar groter is dan elders.

De twee wereldoorlogen van deze eeuw speelden zich voor een deel af op Belgisch en Nederlands grondgebied. Dat heeft weinig Nederlandse woorden in andere talen bekend gemaakt, alleen een paar plaatsnamen. In de Eerste Wereldoorlog werd

in Vlaanderen verbeterd gevochten, waarbij veel geallieerden het leven lieten. In 1917 voerden de Duitsers bij de West-Vlaamse plaats Ieper een aanval uit met een zeer verraderlijk en dodelijk gif, namelijk mosterdgas. Dit gif werd door de Fransen *ypérite* gedoopt, naar de plaats waar het voor het eerst gebruikt werd. Deze naam is overgenomen door vele talen, waaronder het Nederlands (*yperiet*); vergelijk Engels *yperite*, Deens *yperit*, Russisch *iprit*. Een andere Belgische plaats die door de oorlogshandelingen in de Eerste Wereldoorlog in het collectieve geheugen van de Engelsen gegrift staat en als inspiratiebron voor menig auteur heeft gediend, is Passendale: in deze plaats begon op 31 juni 1917 een Brits offensief dat op een totale mislukking uitliep. In het Engels wordt de naam overigens gespeld als *Passchendaele* (vergelijk de Franse spelling *Passchendale*).

In de Tweede Wereldoorlog lag Nederland in de vuurlinie, maar er zijn in die periode geen Nederlandse plaatsnamen of woorden blijvend in andere talen opgenomen, hoewel de slag bij Arnhem (*the battle of Arnhem*) ver buiten Nederland bekend werd, mede dankzij het boek *A bridge too far* van Cornelius Ryan uit 1974 en de gelijknamige film uit 1977. Wel heeft een oorspronkelijk Vlaamse, maar inmiddels Franse plaatsnaam door de oorlog een figuurlijke betekenis gekregen, namelijk *Duinkerke*, waar het Britse leger zich tussen 29 mei en 3 juni 1940 onder hevige Duitse luchtaanvallen moest terugtrekken. *Dunkirk* is in het Engels 'terugtocht, nederlaag, crisis' gaan betekenen en *to do a Dunkirk* 'zich terugtrekken'; *a Dunkirk spirit* staat voor 'vastberadenheid, het afwijzen van overgave'.

In deze oorlog hebben we een Nederlands uitleenwoord teruggekregen, namelijk *machorka* 'slechte, uit de bezette Oekraïne afkomstige tabak, met stengels vermengd'. In dit woord zit de Nederlandse plaatsnaam *Amersfoort*, het is dus eigenlijk 'Amersfoortse tabak'. De Russische vorm is beïnvloed door *mochor* 'draadje'. Het Russisch kent het woord vanaf ongeveer 1840, maar het zal in de gesproken taal al in de achttiende eeuw bekend zijn geweest. Het Russisch heeft het oorspronkelijk Nederlandse woord doorgegeven aan het Duits (*Machorka*).

In de periode sedert de Tweede Wereldoorlog mag Nederland

niet klagen over aandacht in de buitenlandse media. Lange tijd bestond het Nederlandse imago voornamelijk uit tulpen, kaas, molens en klompen. Het is niet toevallig dat bijvoorbeeld het Indonesisch de leenwoorden *kelom* voor 'klomp' en *tulip* voor 'tulp' (uit het Nederlands en/of Engels) kent. In de jaren zestig domineerde in het buitenland het beeld van de *provo's*, die dan ook in Engelse, Duitse, Deense en Franse woordenboeken opgenomen werden – het woord is overigens in de *Petit Robert* van 1993 geschrappt, omdat het inmiddels een historische term geworden is. De *Oxford English Dictionary* vermeldt *kabouter* 'lid van een anti-autoritaire politieke beweging in Nederland' vanaf 1970. Volgens een Duits woordenboek komt in Duitse tienertaal vanaf 1955 het woord *bromfiets* voor. Later, omstreeks 1980, leidde onze recalcitrante houding inzake plaatsing van Amerikaanse kernwapens in West-Europa tot de verachtelijke term *Hollanditis* of *Dutch disease*. De term *Hollanditis* werd voor het eerst gebruikt door de bekende Amerikaanse commentator Walter Laqueur in zijn artikel: 'Hollanditis: a new stage in European neutralism' uit 1981.

Het huidige Nederlandse imago wordt vooral bepaald door onze houding tegenover softdrugs, euthanasie en abortus. Hierbij hebben wij een Engels woord een nieuwe betekenis gegeven – een betekenis die bij andere volkeren bekend is geworden, in ieder geval in Nederlandse context – namelijk *coffee-shop*: buiten Nederland staat dit voor een onschuldig koffiehuis, maar in Nederland is het een poel van verderf, als we de buitenlandse media mogen geloven. Ons beleid ten aanzien van drugs roept in andere landen veel emoties op: de Fransen scholden Nederland in 1996 uit voor *narcoétat*, en in *The Economist* van 12 oktober van datzelfde jaar werd omstandig uitgelegd wat de term *gedogen* wil zeggen (onder andere 'looking the other way', 'turn a blind eye'), en werd gemeld dat de Amsterdamse coffeeshops opvallen vanwege 'the gedogenishly suggestive signs on their windows', wat een interessante nieuwe afleiding van *gedogen* oplevert!

Positiever is het beeld dat men heeft van de Nederlandse handelsgeest. Het Nederlandse economische consensus-model heeft dankzij de recente economische groei een aantal lovende

bijnamen gekregen, zoals *poldermodel*, *tulpenmodel* of *delta-model* – termen die in Nederland bedacht zijn. Dit model trekt veel bekijks: in de eerste helft van 1997 kwam een leger van politici, journalisten en beleidsmakers uit heel Europa, Amerika en Azië voor informatie naar Nederland, in zo grote mate dat de woordvoerder van de SER (het overlegorgaan van overheid, werkgevers en werknemers) sprak van ‘poldermodel-toerisme’. De Italianen hebben de Nederlandse benaming als *il Poldermodello* overgenomen, maar de meeste buitenlanden noemen het ‘Hollands model’ of ‘Hollands wonder’. De Fransen spreken in dit verband van *le Miracle Hollandais*, en de Engelsen van *the Dutch miracle, the Dutch model of the third way*, die volgens *NRC Handelsblad* van 25 juli 1997 in *The New York Times* wordt omschreven als een middenweg ‘tussen de harteloze Amerikaanse stijl om economieën te moderniseren en het in stand houden van oude Europese sociale vangnetten’. Toen de Nederlandse Stichting van de Arbeid in september 1997 de Duitse Bertelsmann-Preis voor ‘neue Wege in der Sozial- und Tariffpolitik’ ontving, verschenen in vele Duitse kranten en tijdschriften artikelen over wat in het Duits heette het *Modell Holland*, het *holländische* of *niederländische Modell* of het *holländische Jobwunder* met zijn ‘Liberalismus mit menschlichem Anlitz’ en zijn ‘Konsensgesellschaft’, die te danken waren aan de ‘violette Koalition’.

De Nederlandse zuivelindustrie heeft in het buitenland een sterk beeld weten te creëren. Het sinds 1954 in Duitsland ingezette boegbeeld Frau Antje heeft zowel in Nederland als in Duitsland nationale bekendheid verworven en is niet meer alleen het symbool voor kaas, maar voor heel Nederland. Buitenlandse woordenboeken hebben verschillende Nederlandse productnamen opgenomen, zoals de kaasnamen *edam* en *gouda*. In het Engels waren deze namen al in de vorige eeuw bekend: *Edam* vanaf 1836, *Gouda* vanaf 1885; het Zweeds kent de *edamerost* of *edamer* zelfs al vanaf 1788. Ook Duits *Edamer* was al vóór deze eeuw bekend. Maar in andere talen zijn deze woorden duidelijk twintigste-eeuws. Dat is begrijpelijk, want hoewel kaas al eeuwen geëxporteerd wordt, wordt hij pas in deze eeuw op grote schaal en fabrieksmatig gemaakt. Het

Frans heeft *édam* in deze eeuw overgenomen; *gouda* komt in het Frans vanaf 1957 voor, in het Zweeds vanaf 1932 en in het Duits ergens in deze eeuw. Van Pools *edamski*, *gouda*, Hongaars *eidam*, *gouda*, en Deens *edam(ost)*, *ejdammerost* en *gouda* is niet bekend hoe lang ze in deze talen voorkomen.

Niet alleen de Nederlandse kazen zijn wereldwijd bekend, ook andere producten kunnen zich beroemen op opname in buitenlandse woordenboeken. Een Deens vreemdewoordenboek noemt *hopjes*, wat de Indonesiërs kennen als *hopyes*. In het Zweeds is *bintje* heel normaal; dit woord is ook in Franse dialecten bekend. Het Frans beschrijft *terlenka* vanaf 1960 als 'een in Nederland gefabriceerde stof'. Het Frans kent de appelsort *boskoop* vanaf 1952; de naam komt ook in het Duits voor als *Boskop*. Tot slot is *advocaat(je)* vanaf 1935 in een groot Engels woordenboek opgenomen. Het feit dat deze producten opgenomen zijn in een woordenboek, wil zeggen dat ze zeer bekend zijn, en eigenlijk van productnaam tot soortnaam zijn geworden; woordenboeken zijn namelijk behoudend in het opnemen van productnamen. Dat jonge kaasnamen als *Kollumer*, *Leerdammer*, *MaaSLander* (bedacht in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw) niet opgenomen zijn in buitenlandse woordenboeken, wil dus niet zeggen dat ze niet bekend zouden zijn.

Recent heeft het Duits uit het Nederlands *veiling* geleend als *die Veiling*, bijvoorbeeld in *Er verkauft sein Gemüse immer über die Veiling*. Het woord is in de Nederrijn algemeen gebruikelijk; in de rest van Duitsland wordt het vooral als vakterm in de tuinbouwsector gebruikt. Aanvankelijk kwam *veiling* vooral voor in eigennamen, bijvoorbeeld *Auto-Veiling* en *Blumen-Veiling Köln eG* [eingetragene Genossenschaft]. Dit gebruik is alweer bijna verdwenen: de cd-rom van de Duitse Telecom vermeldt alleen nog *Veiling Hamburg, Verkaufsgenossenschaft für Gemüse, Obst und Blumen*.

Verbazingwekkend vond ik dat wij een aantal hondennamen hebben uitgeleend: een Poolse vreemdewoordentolk vermeldt *keeshond* en *schipperke*. *Grœnendaal* duidt volgens de *Petit Robert* vanaf 1937 in het Frans een herdershond met lang zwart haar aan, en *schipperke* of *chien schipperke* vanaf 1910

een klein zwart hondje met gecoupeerde staart. Het Engels kent *schipperke* al vanaf eind vorige eeuw; *Groenendaal* komt in het Engels vanaf 1925 voor en *keeshond* vanaf 1926. Zowel *groenendaal* als *schipperke* is geleend uit het Vlaams.

Verreweg de grootste invloed heeft het Nederlands in deze eeuw gehad op de taal van de wetenschap. Niet dat het Nederlands momenteel als wetenschapstaal meetelt – die glorie tijd is beëindigd met het verdwijnen van onze invloed in Rusland (Peter de Grote) en Japan (Deshima). In deze eeuw zijn het modern Latijn en het Engels de internationale wetenschapstalen. Maar iedereen kan daaraan een steentje bijdragen door nieuwe namen te verzinnen of door zijn naam aan een vinding of theorie te verbinden. En de Nederlanders hebben zich in deze opzichten niet onbetuigd gelaten. Zo noemt de *Oxford English Dictionary* diverse wetenschappelijke termen die door Nederlandse geleerden gevormd zijn van Latijnse of Griekse elementen. Engels *adstratum* ‘taalelementen of -eigenschappen die wijzigingen veroorzaken in een taal die verder dominant is’ en Duits *Adstrat* bijvoorbeeld zijn ontleend aan Nederlands *adstraat*. Dit woord is voor het eerst gebruikt door de romanist Marius Valkhoff in zijn inaugurale rede van 1932. Hij vormde het woord in navolging van de taalkundige termen *substratum/substraat* ‘oudste taal van een land, later door een ingevoerde taal vervangen’ en *superstratum/superstraat* ‘taalkundige bovenlaag’.

Engels *superconductor*, *superconducting*, ook *supraconducting*, *supraconductor*, Frans *supraconduction*, *supraconduc-teur* en Duits *Supraleitung*, *Supraleitfähigkeit* zijn vertalingen van Nederlands *supergeleidend*, *supergeleider* of *suprageleidend*, *suprageleider*. Deze woorden zijn verzonden door Heike Kamerlingh Onnes, die in 1911 de supergeleiding ontdekte en daarvoor in 1913 de Nobelprijs kreeg. De Engelse geologische term *undation theory* ‘theorie dat selectieve interne verwarming van de aardmantel grote golfvormige plooien in de aardkorst veroorzaakt’, in het Duits *Undation*, is een vertaling van het Nederlandse woord *undatietheorie*, dat in 1932 door R.W. van Bemmelen is gemunt op grond van Latijn *undare* ‘golven’.

Twee wetenschapstermen waarin de naam van een Nederlander schuilgaat, zijn *lindaan* en *bakeliet*. Het insecticide *lin-*

dane komt vanaf 1949 in het Engels voor; het is uitgevonden door de Nederlandse chemicus Teun van der Linden en naar hem *lindaan* genoemd. *Bakeliet* is in vrijwel alle talen bekend, vergelijk Deens *bakelit*, Duits *Bakelit*, Engels *bakelite*, Frans *bakélite*, Portugees *baquelita*, Russisch *bakelit* en Zweeds *bakelit*. Het is genoemd naar de in Gent geboren en naar Amerika geëmigreerde uitvinder Leo H. Baekeland.

De tot nu toe genoemde wetenschapstermen hebben de Nederlandse woordenboeken gehaald, maar voor veel specialistische termen geldt dat niet. Woorden die de *Oxford English Dictionary* noemt als Nederlandse leenwoorden, maar die niet in Nederlandse woordenboeken zijn opgenomen, zijn bijvoorbeeld: *ianthinite* 'soort uraniumoxide', ontleend aan Nederlands *janthiniet*, dat in 1926 door A. Schoep is gevormd van Grieks *ianthinos* 'violetkleurig'; *javanite* 'Javaanse tektiet' van Nederlands *javaniet*, in 1936 door Von Koenigswald gevormd; *stainierite* 'soort kobaltoxide' van *stainierit*, door V. Cuvelier in 1929 gevormd van de naam van de Belgische geoloog Xavier Stainier; en *truscottite* 'soort silicaat' van *truscottiet*, in 1914 door P. Hövig gevormd van de naam van de Engelse mijnbouwkundige S.J. Truscott.

Het is algemeen gebruikelijk dat wetenschappers hun naam verbinden aan de theoretische of praktische vondst die zij hebben gedaan. Nederlandse wetenschappers (vaak Nobelprijswinnaars) die in deze eeuw aldus hun naam hebben weten te vereeuwigen, zijn bijvoorbeeld de natuurkundigen Johannes van der Waals, Pieter Zeeman, H.B.G. Casimir en H.A. Lorentz, de geneeskundigen Christiaan Eijkman en Willem Einthoven, de scheikundige J.H. van 't Hoff, de sterrenkundigen Jan Hendrik Oort en Gerard Kuiper, en de bioloog-schrijver Leo Vroman. In het Engels spreekt men van *van der Waals forces* (voor *vanderwaalskrachten*), *Zeeman effect* (*Zeemaneffect*), *Casimir effect* (*Casimireffect*), *Lorentz contraction* (*Lorentzcontractie*), *Lorentz transformation* (*Lorentztransformatie*), *Eijkman's test* (*Eijkmans test*), *Eindhoven's law* (*wet van Einthoven*), *Eindhoven's triangle* (*driehoek van Einthoven*), *van 't Hoff equation* (*vergelijking van Van 't Hoff*), *Oort's (comet) cloud* (*Oortwolk*), *Kuiper belt* (*Kuipergordel*) en Vro-

man effect (*Vromaneffect*). Vergelijkbare uitdrukkingen komen ook in andere talen voor, maar de Engelse versies worden in de wetenschap het meest gebruikt. De Schotse natuurkundige James Clerk Maxwell merkte overigens eind vorige eeuw in een lezing op, dat de dissertatie van Van der Waals uit 1873 zeker meer dan één onderzoeker ertoe had gebracht Nederlands te leren! Dit zou de huidige ministeriële ambtenaren die menen dat alleen publicaties in steenkolenengels serieus genomen worden, te denken moeten geven.

Op gebieden als sport, politiek, literatuur en muziek is de Nederlandse invloed in deze eeuw veel geringer. Om te beginnen de sport: *korfbal*, de in Nederland verzonden variant van het Engelse *basket ball* (waarvan de naam *korfbal* waarschijnlijk een vertaling is) is vanaf 1915 in het Engels bekend, en wordt in de vorm *korfball* genoemd in een Poolse vreemde-woordentolk. Niet onvermeld mag verder de Elfstedentocht van begin 1997 blijven, die door diverse buitenlandse media verslagen werd. Het Amerikaanse televisiestation CNN sprak van *Eleven cities fever – a Dutch disease*, en een Brits station noemde het *Eleven Cities Race*. Maar de aandacht was toch vooral van folkloristische aard, en het lijkt niet waarschijnlijk dat het buitenland eigen *Eleven Cities Races* gaat organiseren.

Meer invloed, in ieder geval tijdelijk, heeft de *klapschaats*. Deze schaats werd in 1983 ontwikkeld door medewerkers van de Faculteit Bewegingswetenschappen van de Vrije Universiteit in Amsterdam, van wie onderstaande informatie afkomstig is. Zij bleken niet de eersten te zijn die een scharnierende schaats hadden ontworpen: reeds in 1894 was Karl Hannes uit Oberbeilen hun voorgegaan, waardoor zij geen patent op de vinding konden krijgen. Het duurde enkele jaren voordat de schaats geaccepteerd werd, maar begin jaren negentig gingen de junioren over op de klapschaats, na enige tijd gevolgd door de dames. Toen de Nederlandse schaatssters in 1996 de superioriteit van de schaats overtuigend aantoonde, namen andere landen de vinding snel over. Tijdens het wereldkampioenschap allround-schaatsen in het Japanse Nagano begin 1997 bleek dat zij niet alleen de vinding, maar ook het woord overgenomen hadden: de Japanners spraken van *kurappusukaatsu* (het Japans kent

geen verschil tussen de *l* en de *r*), de Noren van *klappskøyte* en de Duitsers van *Klappschliitschub*. Aanvankelijk heette de schaats in het Engels *slapskate*; dit is in het Japans overgenomen als *surappusukeeto*, een woord dat in het najaar van 1997 voor het eerst in een neologismenwoordenboek verscheen en de oudere, direct aan het Nederlands ontleende vorm *kurappusukaatsu* verdrong. Maar in het Engels hield *slapskate* slechts kort stand. Het woord werd eerst vervangen door *clapskate*, maar vanwege de associatie met *clap* 'geslachtsziekte' is de uiteindelijke benaming *klapskate* geworden. Deze naam heeft een officiële status gekregen, doordat de Internationale Schaatsunie hem gebruikt in haar stukken. Ik veronderstel dat het Japans deze benaming zal gaan volgen, en *surappusukeeto* vervangen zal worden door *kurappusukeeto*. Interessant in dit verband is overigens, dat het woord *schaats* in verschillende talen ook al van Nederlandse herkomst was, denk aan Engels *skate* en Indonesisch *sekat*. De naam *klapschaats* is bedacht door een van de uitvinders, Gerrit Jan van Ingen Schenau. De naam drukt uit dat de schaats het mogelijk maakt om bij het afzetten een zetje of klap na te geven, wat invloed heeft op de snelheid: de schaats staat dan namelijk nog op het ijs, terwijl de schaatser zijn been helemaal gestrekt heeft, wat bij een gewone schaats onmogelijk is. De naam verwijst dus niet naar het feit dat de schaats een klappend geluid maakt, zoals wel gedacht wordt.

Als bestuurders hun stad op de politieke wereldkaart willen plaatsen, moeten zij een conferentie beleggen en bij voorkeur een verdrag aan de stadsnaam verbinden. Dit kan zorgen voor langdurige naamsbekendheid, denk aan de conferenties van Potsdam en Jalta of het dansende congres van Wenen. Toen dan ook in 1991 in Maastricht het besluit genomen werd te komen tot een Economische en Monetaire Unie (EMU), werd het tot dan toe relatief onbekende Maastricht opgestoten in de vaart der volkeren. *Maastricht* werd als trefwoord opgenomen in een Russisch woordenboek van nieuwe vreemde woorden uit 1995, waar het 'Maastrichtse verdrag over de Europese eenheid' omstandig wordt verklaard. De *Oxford dictionary of new words* uit 1997 laat de productiviteit van het woord in het

Engels zien aan de hand van formuleringen als *Maastricht-friendly*, *Maastricht-weary*, *Maastricht-minus* en *anti-Maastrichtian*. Verder verscheen in 1996 in Italië een boek van Aldo Rizzo getiteld *L'Italia in Europa tra Maastricht e l'Africa* (Italië in Europa tussen Maastricht en Afrika). Voor Amsterdam is het halverwege 1997 gesloten verdrag over de toetreding van landen tot de EU veel minder belangrijk, want Amsterdam is in het buitenland al eeuwen bekend.

De laatste jaren kan de Nederlandse literaire wereld zich verheugen in warme belangstelling vanuit het buitenland en is het aantal vertalingen van literaire werken overstelpend. Of de bekendheid van die werken blijvend is, is de vraag; op een in 1995 door de *Times Literary Supplement* gepubliceerde lijst van de 100 invloedrijkste boeken van na de Tweede Wereldoorlog stond in ieder geval geen enkel Nederlands werk. Een werk dat zich inmiddels bewezen heeft, is *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga uit 1919. *The Waning of the Middle Ages* was het enige Nederlandse werk dat de *Times Literary Supplement* noemde op de lijst van invloedrijke boeken van voor de oorlog. Hoe bekend Huizinga's titel in andere landen is, blijkt wel uit het feit dat hij als een gevleugeld woord gebruikt wordt: in 1970 luidde de titel van een Keulse tentoonstellingscatalogus *Herbst des Mittelalters. Spätgotik in Köln und am Niederrhein*.

De internationale muziektaal is het Engels, en het Nederlands heeft, met andere talen, de namen van vele muziekstijlen uit het Engels overgenomen. Denk aan *bebop*, *boogie-woogie*, *country*, *funk*, *hardrock*, *hiphop*, *house*. Van echt Nederlandse bodem is echter de *gabberhouse* of *gabber*, een housestroming die in het begin van de jaren negentig in Rotterdam ontstond. *Gabber*, *gabba(h)* of *gabber house* hebben nog geen Engelse woordenboeken gehaald, maar op Internet worden zij regelmatig in Engelstalige stukken gebruikt. Er is zelfs een *hakkuh-site* op Internet, met *links* naar Amerika, Canada, Finland en Japan. Zo nemen andere volkeren ongemerkt nog een woordje Nederlands mee, want *hakkuh* of *hakken* staat voor het dansen van gabbers op gabberhouse – het is bedacht door de Haagse diskjockey Darkraver, die met een schuimrubberen hamer op

party's optrad. Wat overigens de vraag oproept of Internet in de toekomst stimulerend (iedereen communiceert met iedereen) of juist remmend (de Internet-voertaal is Engels) zal werken op het lenen en uitlenen van woorden. Het geval *gabba* suggereert het eerste. Bedenk daarbij dat het al bijzonder is dat het Nederlands op het net gebruikt wordt: een Amerikaanse taalkundige heeft gevonden dat van de naar schatting 5000 bestaande talen er slechts 60 in nieuwsgroepen op het net gebruikt worden – waaronder het Nederlands.

Het is natuurlijk zeer de vraag of alle genoemde uitleenwoorden de tand des tijds zullen weerstaan. Maar dat geldt voor ieder (leen)woord. Duidelijk is, dat het Engels de meeste Nederlandse woorden opneemt. Gezien de invloed van die taal in de wereld, is het niet uitgesloten dat de Nederlandse invloed zich langs die weg over de rest van de wereld zal uitbreiden – dat is al eerder gebeurd: woorden als *baas*, *brandewijn*, *dopen*, *kolf*, die het Engels in het verleden geleend heeft, zijn in deze eeuw in de Engelse vorm *boss*, *brandy*, *dope*, *golf* in een groot aantal talen terechtgekomen (ook wij hebben de woorden teruggeleend). En zie het voorbeeld *klapschaats*, dat in het Japans eerst in de Nederlandse vorm geleend werd, maar vrijwel direct vervangen werd door de Engelse variant. Natuurlijk staat het stroompje Nederlandse woorden dat het Engels binnensijpelt, in geen verhouding tot de vloed Engelse woorden die het Nederlands – en andere talen – overstroomt. Maar dat het Nederlands nog steeds een rol speelt in de wereld, lijkt toch wel bewezen. Wat daarbij tot slot nog opvalt, is het grote aantal uitleenwoorden dat een geoniem of een eponiem is, dus afgeleid is van de naam van een plaats of persoon: van *bintje*, *gouda*, *groenendaler* tot *bakeliet*, *stainierit*, *vanderwaalskrachten* en *Maastricht*.

Leen- en erfwoorden in het *Etymologisch Woordenboek van Van Dale*

Iedere taal leent woorden uit andere talen, en het Nederlands vormt hierop geen uitzondering. In het voorgaande zijn hiervan talloze voorbeelden gegeven. Maar hoeveel woorden zijn er eigenlijk geleend? En hoeveel erfwoorden zijn er? Die vragen zijn niet te beantwoorden. We weten namelijk niet wat de totale Nederlandse woordenschat is, en zolang we dat niet weten, kunnen we dus evenmin bepalen uit hoeveel erfwoorden en uit hoeveel leenwoorden die woordenschat bestaat. ‘De’ woordenschat van een taal zal waarschijnlijk wel nooit bekend zijn – zelfs wanneer alle schriftelijke uitingen van heden en verleden op één mega-cd-rom gepropt zouden worden, dan nog zouden taalgebruikers dagelijks woorden verzinnen die niet op deze cd-rom zouden staan. Als iemand bijvoorbeeld het woord *perforator* niet te binnen schiet, is hij volledig verstaanbaar wanneer hij de zin: ‘geef mij het gaatjesprikking eens aan’ uitspreekt. Dat is het leuke van taal, en het frustrerende voor lexicografen. Ook wanneer we het mondelinge taalgebruik vast zouden leggen – een project dat bij de Universiteit van Nijmegen is gestart –, zal het niet mogelijk zijn alle woorden die in het Nederlands bestaan of kunnen bestaan, op te nemen. Dat zou alleen kunnen door het taalgebruik van *iedere* Nederlander van jong tot oud gedurende *ieder* moment van de dag op band vast te leggen – en dan nog worden op die manier alleen maar alle woorden uit de opgenomen periode genoteerd. Mocht deze Orwelliaanse toestand overigens ooit realiteit worden, dan ga ik emigreren.

Zeker is dat woordenboeken – zelfs de Grote Van Dale – slechts een fractie van de totale Nederlandse woordenschat beschrijven. Toch is het, bij gebrek aan beter, interessant te bekijken

ken hoe de woordenschat in een woordenboek is opgebouwd in herkomst (erfwoord of leenwoord) en tijd (ouderdom). De meeste woordenboeken geven deze informatie niet. In de tweede druk van het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale (*EWB*) zijn echter twee vernieuwingen doorgevoerd die een stap in de goede richting zetten. Ten eerste is de woordenschat onderverdeeld in erfwoorden, leenwoorden en overige woorden. Ten tweede zijn bij *alle* ruim 30 000 trefwoorden, met uitzondering van de verwijlslemma's, de oudste door ons gevonden dateringen toegevoegd. Deze vernieuwingen maken een aanzet tot een statistisch-historische beschrijving van de Nederlandse woordenschat mogelijk. Daarbij moet wel in het oog gehouden worden dat het gaat om een specifieke woordenschat, namelijk de woorden die zijn opgenomen in het *EWB*. De trefwoordkeuze van het *EWB* is gebaseerd op de twaalfde druk van de Grote Van Dale, wat wil zeggen dat vrijwel alle niet-samengestelde en niet-afgeleide woorden uit de Grote Van Dale als trefwoord zijn opgenomen, en slechts een klein aantal afleidingen en samenstellingen. Dat houdt in dat er in het *EWB* veel meer woorden te vinden zijn dan in andere etymologische woordenboeken, en dat er vooral veel meer vreemde woorden en leenwoorden opgenomen zijn. Dit dient men bij het lezen van het onderstaande in gedachten te houden.

INDELING NAAR OUDERDOM

Van alle woorden in het *EWB* is aangegeven wanneer ze voor het eerst in het Nederlands zijn aangetroffen. Veel van de 30 000 woorden waren nog niet eerder gedateerd. Wanneer er verder gezocht wordt, zal een deel van de dateringen waarschijnlijk vroeger gesteld kunnen worden. De gegeven dateringen zijn dus 'work in progress', zij zijn *beginpunt* voor verder onderzoek, niet *eindpunt*; in de woorden van de etymoloog dr. F. de Tollenaere: 'bakens die er dringend om vragen verder naar achteren in de tijd te worden verplaatst'. Daarbij moet erop gewezen worden dat dateringen staan en vallen met de bronnen. Die zijn voor het Nederlands niet in alle periodes even ruim en betrouwbaar aanwezig: vooral de middeleeuwse periode zoals

beschreven in het *Middelnederlandsch Woordenboek* laat te wensen over. Aan de hand van de *Bouwstoffen* van dit woordenboek is toch een tijdsindicatie gegeven. Het is echter wel zeker dat over pakweg een eeuw de dateringen er anders uit zullen zien dan zoals ze hier gepresenteerd zijn; de cijfers geven de *huidige* stand van zaken aan, en moeten niet absoluut gelezen worden.

Het exacte geboortjaar van een woord is van slechts een klein aantal woorden bekend. Het jaartal dat als eerste datering van een woord gegeven wordt, moet dus als een globale indicatie gelezen worden. Wanneer vermeld wordt dat *staaf* in 1599 als *stave* is gevonden, wil dit niet méér zeggen dan: in de laatste helft van de zestiende eeuw werd *stave* kennelijk reeds gebruikt. Een woord waarvan we wel het exacte geboortjaar kennen, is *regelneef*, dat Van Kooten en De Bie op 28 januari 1977 tijdens een televisie-uitzending voor het eerst gebruikten – het aantal van dit soort precies te dateren woorden is verwaarloosbaar klein.

Wanneer er precies van ‘Nederlands’ als aparte taal kan worden gesproken is, bij ontstentenis van bronnen, niet bekend; waarschijnlijk zijn de verschillende Germaanse talen zich tussen het begin van de jaartelling en de vierde eeuw n.Chr. van elkaar gaan onderscheiden. De oudste ‘Nederlandse’ woorden zijn plaats- of persoonsnamen die in Romeinse bronnen genoemd zijn. Vanaf ruwweg 900 zijn in het Nederlands geschreven teksten overgeleverd, maar in deze Oudnederlandse periode, die loopt tot 1200, is hun aantal zeer beperkt: slechts de *Wachtendonkse Psalmen* uit de tiende eeuw, wat losse woorden, formules en persoons- en plaatsnamen in Latijnse oorkonden. In de daarop volgende Middelnederlandse periode (van ruwweg 1200 tot 1500) neemt het aantal bronnen toe, en in de Nieuwnederlandse periode is het aantal bronnen zo groot, dat ze met geen mogelijkheid meer allemaal geraadpleegd kunnen worden.

INDELING NAAR HERKOMST

In het *EWB* hebben alle trefwoorden een 'status' gekregen, en wel die van erfwoord, leenwoord, rest of verwijzing. Globaal komt dit op het volgende neer. Onder erfwoorden versta ik dat gedeelte van de woordenschat dat de Indo-europese talen gemeenschappelijk hebben, zoals de dierennamen *eend, geit, hond, koe, vee*, de boomnamen *berk, beuk, den, wilg*, woorden voor lichaamsdelen als *arm, neus, oog, oor*, woorden voor natuurverschijnselen als *dag, maan, nacht, sneeuw, zon*, en woorden voor algemene verschijnselen als *horen, voelen, zien*. Verder nieuwvormingen (dikwijls afleidingen en samenstellingen) die in de Germaanse periode zijn ontstaan, zoals *groen* (een afleiding van *groeien*, vgl. Duits *grün*, Engels *green*) en *schutten* (Duits *schützen*, Oudengels *scyttan*). Ook samenstellingen en afleidingen die alleen in het Nederlands voorkomen en na de Germaanse periode zijn gevormd, zoals *aardig, drassig, zeuren*, noem ik erfwoorden. Dat houdt dus in dat er erfwoorden kunnen zijn die in de twintigste eeuw gevormd zijn – terwijl de meeste mensen verwachten dat erfwoorden allemaal dateren uit de duistere Germaanse Oudheid. Toch is het slechts een kwestie van terminologie: je kunt de erfwoorden uit de moderne tijd ook voluit 'nieuwvormingen op basis van geërfd materiaal' noemen. Aan de hand van de dateringen valt in principe eenvoudig te bepalen welke woorden erfwoorden uit de Germaanse tijd zijn, en welke nieuwvormingen op basis van geërfd materiaal.

Onder leenwoorden versta ik woorden die het Nederlands uit een andere taal geleend heeft, dus woorden die vanuit een andere taal toegevoegd zijn aan de erfwoordenschat. Hieronder vallen ook woorden die afgeleid zijn van leenwoorden, zoals *ambachtelijk* en *verpachten* van de leenwoorden *ambacht* en *pacht* met het geërfde achtervoegsel *-lijk* respectievelijk het geërfde voorvoegsel *ver-*, en de erfwoorden waarvan een afleiding is gemaakt met een geleend voor- of achtervoegsel, zoals *bakker, stommerd* en *boerderij* van de erfwoorden *bakken, stom* en *boer* met de oorspronkelijk geleende achtervoegsels *-er, -erd* en *-(er)ij*. Voorts verbasteringen (*sikkeneurig* van *chi-*

caneurig), of verkortingen (*rasta* als verkorting van *rastafari*). Ook volksetymologische veranderingen vallen hieronder, zoals *hangmat* van Spaans *hamaca*; bij volksetymologische veranderingen wordt een onbekend woord aan een bekend woord aangepast. En ten slotte jonge geleerde vormingen uit Latijnse of Griekse elementen, zoals *acupunctuur*, *alfanumeriek*, *avifauna* en *mobilfoon*, die als zodanig niet in de klassieke talen bestaan hebben maar moderne vormingen zijn op grond van geleend woordmateriaal. Bij de toekenning van de status 'leenwoord' ben ik consequent geweest: de status is toegekend zodra er sprake is van een ooit geleend woord of woorddeel, ook wanneer dat productief geworden is, of wanneer het op geen enkele wijze meer als geleend herkend wordt (zoals *schrijven* van Latijn *scribere*).

De restcategorie bestaat uit letter(greep)woorden (voorzover niet geleend, want dan hebben ze de status 'leenwoord' gekregen), en woorden waarvan de herkomst onbekend is. Een letterwoord, dus een woord dat gemaakt is van de beginletters van de woorden die het begrip uitdrukken, is *vut* voor *vervroegde uittrekking*, met de afleiding *vutten*, of *ahob* voor *automatische halve overwegboom*. Een lettergreepwoord is *agitprop* van *agitatie* en *propaganda*. Sommige letter(greep)woorden zijn in het Nederlands gevormd (*ahob*), andere zijn geleend (*radar*, in het Engels gevormd van *radio detecting and ranging*) – deze laatste behoren dus tot de categorie 'leenwoord'.

Woorden waarvan de herkomst onbekend is, zijn bijvoorbeeld *alukruik* en *kwant* 'vent'. Het woordenboek bevat 246 woorden waarvan de herkomst onbekend is, dat is minder dan één procent van de trefwoorden. Dat betekent overigens niet dat van alle andere woorden de herkomst wél zeker is; bij de indeling is de meest waarschijnlijke etymologie als uitgangspunt genomen.

De laatste categorie zijn de verwijzingen. In het *EWB* komen 514 verwijslemma's voor, die verder buiten de tellingen worden gehouden; bij deze woorden wordt geen andere informatie gegeven dan de verwijzing: *rosmarijn* -> *rozemarijn*.

Een aparte uitleg vergen nog vertalende ontleningen en beteke-

nisontleningen. Dit zijn twee speciale manieren van ontlening, waarbij niet de vorm wordt overgenomen uit een vreemde taal, maar iets anders. Bij betekenisontlening wordt de betekenis van een vreemd woord toegevoegd aan een inheems woord. Zo heeft *afbouwen* ‘de bouw voltooien’ de betekenis ‘langzaam verminderen’ ontleend aan Duits *abbauen*, en *controleren* ‘toezicht uitoefenen’ de betekenis ‘beheersen’ aan Engels *to control*. Uit de voorbeelden blijkt dat zowel een erfwoord (*afbouwen*) als een oorspronkelijk leenwoord (*controleren*) een leenbetekenis kan krijgen.

Bij een vertalende ontlening (ook wel leenvertaling genoemd) wordt het vreemde woord vertaald door inheemse woorden, dus woorden uit de eigen taal. Het vreemde woord wordt overgenomen zowel wat de betekenis als wat de samenstelling betreft. Zo is *ezelsbrug* een ontlenende vertaling van Latijn *pons asinorum*, letterlijk ‘brug van ezels’, *afwezig* een vertaling van Latijn *absens*, en *aanbidden* van Latijn *adorare*. Zowel erfwoorden (*aan*, *bidden*, *brug*) als oorspronkelijke leenwoorden (*ezel*) kunnen gebruikt worden bij het maken van een vertalende ontlening. Er bestaan ook gedeeltelijke vertalingen: *dumdumkogel* (Engels *dum-dum bullet*), *kaasburger* (Engels *cheeseburger*).

Betekenisontleningen en vertalende ontleningen zijn deels onder de erfwoorden opgenomen en deels onder de leenwoorden – afhankelijk van de herkomst van de woorden waaruit zij gevormd zijn. Ik ben voor de bepaling of een woord erf- dan wel leenwoord is, dus uitgegaan van de klank of vorm van het woord. Bij leenbetekenissen is de reden hiervoor, dat er altijd eerst een inheems woord bestond (hetzij een erfwoord, hetzij een ingeburgerd leenwoord), waaraan later, secundair, een nieuwe betekenis toegevoegd is. Vaak blijft de oude betekenis daarnaast ook bestaan. Een mogelijkheid zou zijn geweest om van ieder woord per betekenis te bepalen of het om een erf- of een leenwoord gaat, maar ik heb ervoor gekozen dat niet te doen en ieder woord slechts eenmaal mee te tellen, omdat de hoeveelheid gegevens anders vrijwel onbeheersbaar en oncontroleerbaar wordt. Voor leenvertalingen geldt eveneens dat ik ben uitgegaan van de klank of vorm van de samenstellende

woorden, mede omdat vaak moeilijk te beoordelen is of er sprake is van een leenvertaling of van een autonome vorming in het Nederlands, en de woordenboeken elkaar hierover dikwijls tegenspreken. Overigens is het aantal leenvertalingen en leenbetekenissen zeer beperkt.

STATISTISCHE GEGEVENS OP GROND VAN
DE INDELING NAAR HERKOMST

Het totaal aantal trefwoorden in het *EWB* is 31 038 minus 514 verwijzingen = 30 524. Figuur 1 geeft een overzicht van de herkomst van de trefwoorden.

<i>EWB</i>	<i>absoluut</i>	%
Erfwoorden:	7686	25,1
Leenwoorden:	22 552	73,9
Rest:	286	1,0
Totaal:	30 524	100%

FIGUUR 1. Een overzicht van de herkomst van de trefwoorden in het *EWB*

Aan dit overzicht mag niet de conclusie worden verbonden dat 73,9% van de Nederlandse woordenschat is geleend en slechts 25,1% erfwoord is. Boven is er reeds op gewezen dat de keuze van de trefwoorden in het *EWB* heel specifiek is (relatief weinig samenstellingen of afleidingen, veel leenwoorden en vreemde woorden), waardoor de verhoudingen heel anders zijn dan die in een algemeen woordenboek, en nog weer anders dan die in bijvoorbeeld de *krant* of de spreektaal (zie 'Het gebruik van leenwoorden in de praktijk' op bladzijde 183).

Figuur 2 dient om te illustreren in hoeverre de trefwoordkeuze in het *EWB* afwijkt van die in andere woordenboeken. Deze figuur toont namelijk de procentuele letteromvang van het *EWB* vergeleken met die van het gemiddelde van een aantal moderne woordenboeken en die van het *Woordenboek der*

	<i>EWB</i>	<i>woordenboeken (gemiddeld)</i>	<i>WNT</i>
A	6,6 (1,16)	5,7	3,2 (0,56)
B	6,6 (0,93)	7,1	4,5 (0,63)
C	5,9 (2,11)	2,8	0,3 (0,11)
D	5,3 (1,20)	4,4	1,7 (0,39)
E	3,7 (1,68)	2,2	0,8 (0,36)
F	2,9 (1,61)	1,8	0,4 (0,22)
G	4,4 (0,85)	5,2	4,2 (0,81)
H	3,8 (0,88)	4,3	2,6 (0,60)
I	2,8 (1,17)	2,4	1,0 (0,42)
J	1,0 (1,43)	0,7	0,6 (0,86)
K	5,9 (0,89)	6,6	7,5 (1,14)
L	3,4 (0,94)	3,6	2,9 (0,81)
M	5,9 (1,31)	4,5	1,5 (0,33)
N	1,9 (0,95)	2,0	1,0 (0,50)
O	2,8 (0,47)	5,9	5,1 (0,86)
P	8,1 (1,27)	6,4	5,6 (0,88)
Q	0,3 (3,00)	0,1	0,1 (1,00)
R	4,7 (1,02)	4,6	6,0 (1,30)
S	10,2 (0,98)	10,4	6,6 (0,63)
T	5,0 (1,04)	4,8	8,5 (1,77)
U	0,7 (0,54)	1,3	3,0 (2,31)
V	3,9 (0,57)	6,9	18,8 (2,72)
W	2,4 (0,71)	3,4	8,7 (2,56)
X	0,1 (3,30)	0,03	0,03 (1,00)
Y	0,1 (3,30)	0,03	0,02 (0,67)
Z	1,6 (0,62)	2,6	7,1 (2,73)
Totaal:	100	99,7	101,8

FIGUUR 2. De procentuele letteromvang in het *EWB*, de moderne woordenboeken (gemiddeld) en het *Woordenboek der Nederlandse Taal* (*WNT*), en – tussen haakjes – de relatieve omvang van elke letter in respectievelijk het *EWB* en het *WNT* ten opzichte van de moderne woordenboeken (gemiddeld)

Nederlandsche Taal (WNT), het grootste Nederlandse woordenboek. De gemiddelde letteromvang van de moderne woordenboeken is berekend op grond van de Grote Van Dale, Van Dale hedendaags Nederlands, de Grote Koenen en Koenen. Dr. A.M.F.J. Moerdijk, de hoofdredacteur van het *WNT*, is zo vriendelijk geweest de informatie over de moderne woordenboeken en het *WNT* ter beschikking te stellen. De percentages zijn gebaseerd op de aantallen pagina's die de letters beslaan.

Door afronding komen de totalen niet op 100% uit. Vanwege hun geringe omvang zijn de percentages bij de X en Y in twee decimalen aangegeven.

Met opzet heb ik *EWB* en *WNT* ieder aan een uiteinde gezet. De getallen tussen haakjes geven de afwijkingen aan ten opzichte van het gemiddelde van de moderne woordenboeken – dit is gesteld op 1. De 1,16 en 0,56 bij de A betekenen dus dat de A in het *EWB* 1,16 maal zoveel plaats inneemt als gemiddeld in de moderne woordenboeken, en de A in het *WNT* 0,56 maal zoveel als gemiddeld in de moderne woordenboeken.

Opvallend is hoe klein de beginletters van het *WNT* zijn – een dieptepunt vormt de C, die overigens in het Aanvullingenproject fors zal toenemen –, en hoe groot de laatste letters: de U, V, W en Z. De omvang van de V zal mede komen door de vele afleidingen met *ver-*, *voor-* en *voort-*. De cijfers voor het *WNT* wijken zo af door de volgorde waarin de letters zijn gemaakt en door de toename van het materiaal in de loop van de tijd – zoals bekend heeft het werk aan het *WNT* 147 jaar in beslag genomen.

In het *EWB* zijn onevenredig groot de C, D, E, F, J, M, P, en natuurlijk de Q, X en Y, maar gezien de geringe omvang van deze laatste drie letters in absolute zin zegt dit niet zo veel. In het *EWB* zijn relatief klein de letters G, O, U, V, W en Z. De letters B, L, N, R, S en T lopen in het *EWB* redelijk in de pas met het gemiddelde van de moderne woordenboeken.

Een en ander houdt zeker verband met het aantal leenrespectievelijk erfwoorden dat de verschillende letters in het *EWB* bevatten. In Figuur 3 wordt per letter in het *EWB* een

overzicht gegeven van de verhouding erfwoorden : leenwoorden : rest. Er bestaat voor het Nederlands jammer genoeg geen vergelijkingsmateriaal.

	<i>erf</i>	<i>leen</i>	<i>rest</i>	<i>totaal</i>
A	9,1	90,6	0,3	100
B	34,6	64,3	1,1	100
C	0,0	99,6	0,4	100
D	26,5	73,2	0,3	100
E	12,3	87,5	0,2	100
F	8,1	91,2	0,7	100
G	38,9	60,4	0,7	100
H	41,1	57,1	1,8	100
I	8,3	91,2	0,5	100
J	14,4	85,0	0,6	100
K	39,4	58,9	1,7	100
L	33,3	65,5	1,2	100
M	19,5	79,6	0,9	100
N	28,5	71,4	0,1	100
O	28,4	71,1	0,5	100
P	9,1	89,3	1,6	100
Q	0,0	100,0	0,0	100
R	24,6	74,4	1,0	100
S	34,5	64,4	1,1	100
T	18,7	80,6	0,7	100
U	19,5	78,5	2,0	100
V	45,3	53,4	1,3	100
W	71,0	27,4	1,6	100
X	0,0	100,0	0,0	100
Y	0,0	100,0	0,0	100
Z	62,3	37,2	0,5	100

FIGUUR 3. Overzicht van de procentuele verhouding erfwoorden : leenwoorden : rest in het *EWB* per letter

De letters C, E, F, J, M, P, Q, X, Y, die in het *EWB* relatief omvangrijk zijn vergeleken bij de andere woordenboeken, bestaan voor meer dan 75% uit leenwoorden (maar dat geldt ook voor de A, I, T en U).

De verhouding erfwoord : leenwoord is deels terug te voeren tot het Indo-europees of Germaans. Zo zegt het *WNT*: 'In woorden van germaanschen oorsprong vertegenwoordigt de *p* eene idg. *b*, maar het is niet zeker dat van de weinige idg. woorden die met *b* begonnen één enkel in het Germ. is overgeleverd [...]. Daarentegen zijn reeds vroeg tal van woorden met *p* uit andere talen (inzonderheid het Latijn) overgenomen.' Inderdaad zien we dat in het *EWB* 89,3% van de woorden die met een *p* beginnen, geleend zijn.

Dat er geen erfwoorden beginnen met *c*, *q*, *x* of *y*, komt doordat deze letters niet in oorspronkelijk Nederlandse of Germaanse woorden voorkomen, maar alleen in leenwoorden. Bij ingeburgerde leenwoorden worden ze meestal vervangen door *s/k*, *k/kw*, *ks* en *i/iel/j*. (Overigens is dat in vroeger eeuwen anders geweest, en was het vooral in de zestiende en zeventiende eeuw gebruikelijk om de klankwaarde *k*, *kw*, *ks* zowel in vreemde woorden als in erfwoorden door middel van *c*, *qu* en *x* weer te geven, en *ij* en *y* door elkaar te gebruiken.) Uit Figuur 4 met een overzicht van de woorden die beginnen met *c*, *q*, *x* en *y*, blijkt dat leenwoorden die beginnen met *x* of *y* alle jong zijn (na 1600), terwijl leenwoorden die beginnen met *c* of *q* al vanaf de twaalfde of dertiende eeuw in het Nederlands voorkomen zonder dat ze aangepast zijn tot *s/k* of *k/kw*. De inburgering van leenwoorden kan dus door allerlei factoren tegengehouden worden.

Uit Figuur 3 blijkt verder dat bij alle letters op twee na het percentage leenwoorden groter en dikwijls aanzienlijk groter is dan het aantal erfwoorden: de uitzonderingen zijn de *W* en de *Z*, waar de erfwoorden duidelijk in de meerderheid zijn. Het grote aantal leenwoorden komt door de trefwoordkeuze van het *EWB*: hoofdzakelijk de niet-samengestelde en niet-afgeleide woorden uit de Grote Van Dale. Het geringe aantal leenwoorden dat begint met *w* en *z* zal samenhangen met het feit

<i>periode</i>	C	Q	X	Y
I-100	0	0	0	0
101-200	0	0	0	0
201-300	0	0	0	0
301-400	0	0	0	0
401-500	0	0	0	0
501-600	0	0	0	0
601-700	0	0	0	0
701-800	0	0	0	0
801-900	0	0	0	0
901-1000	0	0	0	0
1001-1100	0	0	0	0
1101-1200	1	0	0	0
1201-1300	59	2	0	0
1301-1400	32	3	0	0
1401-1500	63	1	0	0
1501-1600	142	12	0	0
1601-1700	210	10	2	0
1701-1800	92	4	2	3
1801-1900	605	27	10	11
1901-2000	619	19	20	21

FIGUUR 4. Aantallen woorden uit het *EWB* per eeuw die beginnen met *c*, *q*, *x* en *y*

dat deze letters in het Latijn en Frans slechts in een klein aantal woorden voorkomen. Het Latijn kende geen *w*, en de *z* alleen in (Griekse) leenwoorden; het Frans kent de *w* alleen in leenwoorden, en de *z* slechts in een klein aantal erf- en leenwoorden. Aangezien verreweg het grootste aantal Nederlandse leenwoorden uit het Latijn of Frans afkomstig is (zie Figuur 9 en 11), heeft dit gegeven kennelijk invloed op de verhouding erf : leen bij de Nederlandse *W* en *Z*.

De hoogleraar Vergelijkende Taalwetenschappen R.S.P. Beekes heeft in 1994 bij de voorbereiding van een wetenschap-

pelijk etymologisch woordenboek van het Nederlands, waaraan al enige jaren gewerkt wordt, geteld hoeveel leenwoorden de letter A telde. Daarbij heeft hij alle ‘twijfelgevallen, dus ook de afleidingen en alle samenstellingen’ bij de ‘eigen woorden’ geteld – dit in tegenstelling tot mijn telling van het *EWB*. Beekes kwam bij zijn telling op 71% leenwoorden, wat minder is dan de telling uit het *EWB*, maar niet schokkend: als gezegd zijn iets andere criteria gehanteerd, en de A in het woordenboek van Beekes telde 532 woorden tegen 2050 in het *EWB*. De meeste van de ‘extra’ woorden in het *EWB* zijn leenwoorden.

STATISTISCHE GEGEVENS OP GROND VAN
DE INDELING NAAR OUDERDOM

Figuur 5 toont hoe woorden uit het *EWB* op grond van hun datering over de eeuwen verdeeld zijn.

De twee woorden uit de tweede en derde eeuw betreffen plaatsnamen die in Romeinse bronnen genoemd zijn.

Hoe nu de gegevens te duiden? Om te beginnen vertellen ze vooral iets over de beschikbaarheid van bronnen uit vroeger eeuwen: er is een piek tussen 901 en 1000, omdat uit die periode de *Wachtendonkse Psalmen* bekend zijn. Ter vergelijking: de *Wachtendonkse Psalmen* bevatten volgens de woordenlijst van Cowan ongeveer 950 verschillende woorden; in het *EWB* hebben 454 woorden als oudste datering deze psalmen, dus ongeveer 50% van de woorden uit de psalmen komt al tien eeuwen in het Nederlands voor – misschien wel meer, want het *EWB* heeft vrijwel alleen niet-samengestelde woorden opgenomen, dus de in de psalmen genoemde en misschien nog steeds bestaande afleidingen en samenstellingen zijn niet meegeteld.

Na 1000 zakt het aantal gedateerde woorden in de elfde en twaalfde eeuw in – niet omdat de woordenschat van de mensen afnam, maar omdat er uit die periode weinig bronnen zijn. Daarna volgt een nieuwe piek tussen 1201 en 1300, omdat uit deze eeuw veel teksten bekend zijn. Wederom ter vergelijking: 1007 woorden uit het *EWB* hebben als oudste datering 1201-1250, namelijk het *Glossarium Bernense*; deze Latijns-Nederlandse woordenlijst uit Bern bevat ruim 5000 woorden – waar-

<i>periode</i>	<i>gedateerde woorden</i>	
	<i>absoluut</i>	<i>%</i>
1-100	0	0,0
101-200	1	0,0
201-300	1	0,0
301-400	0	0,0
401-500	0	0,0
501-600	0	0,0
601-700	4	0,0
701-800	38	0,1
801-900	42	0,1
901-1000	454	1,5
1001-1100	47	0,2
1101-1200	145	0,4
1201-1300	3131	10,3
1301-1400	1300	4,3
1401-1500	1672	5,5
1501-1600	3057	10,0
1601-1700	3334	10,9
1701-1800	1978	6,5
1801-1900	7667	25,1
1901-2000	7653	25,1
Totaal:	30524	100%

FIGUUR 5. Aantallen woorden uit het *EWB* per eeuw

van een vijfde dus geldt als oudste datering in het *EWB*.

Opvallend is dat daarna weer een inzinking van twee eeuwen komt – deze zal verband houden met de gebrekkige dateringen die het *Middelnederlandsch Woordenboek* biedt. Tussen 1501 en 1700 stijgt het aantal gedateerde woorden weer fors, wat met een aantal factoren zal samenhangen. Het *WNT* begint in 1500, waardoor het aantal bronnen aanzienlijk toeneemt. Maar ook het aantal woorden nam na 1501 toe: in deze

periode bestond een sterke puristische beweging. Dankzij de inspanningen van Simon Stevin, H.L. Spiegel, Hugo de Groot en P.C. Hooft werden vele nieuwe woorden gemunt ter vervanging van vreemde woorden; veel van deze woorden hebben de eeuwen getrotseerd. In deze periode hadden de Nederlanden vele buitenlandse contacten: binnen Europa (mede door de Tachtigjarige Oorlog), maar ook ver daarbuiten. Nieuwe continenten werden ontdekt, waarmee handelsverbindingen werden gelegd. Men leerde vele nieuwe producten en zaken kennen, die allemaal een naam kregen.

Tussen 1701 en 1800 is een inzinking te zien, die correspondeert met een zekere culturele en economische stagnatie. Na 1800 vindt een explosie aan nieuwe woorden plaats, die tot op heden voortduurt. Deze explosie is ongetwijfeld op het conto van de wetenschappelijke woorden te schrijven: de laatste twee eeuwen hebben wetenschap en techniek zich enorm ontwikkeld, en de nieuwe ontwikkelingen breiden zich over alle lagen van de bevolking uit, waardoor dus ook woordenboeken steeds meer wetenschappelijke woorden opnemen – in het *EWB* zijn dergelijke woorden sterk vertegenwoordigd.

Bij de hoge aantallen woorden uit de vorige en deze eeuw (50% van het totaal) moet wel het volgende bedacht worden: Het *EWB* geeft, in navolging van de Grote Van Dale, een beschrijving van de woordenschat van de laatste 150 jaar. Dat wil per definitie zeggen dat laat-negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse woorden oververtegenwoordigd zijn. Wanneer men over een eeuw terugblijkt, zal blijken dat veel woorden van nu allang weer verdwenen zijn. Het zal iedereen duidelijk zijn dat de woordenschat van bijvoorbeeld de dertiende eeuw niet bestond uit 3131 niet-samengestelde woorden en een onbekend aantal afleidingen en samenstellingen (die niet in het *EWB* zijn opgenomen). En evenmin uit 3863 woorden (namelijk alle woorden die in het *EWB* zijn gedateerd vóór 1301). Nee, de woordenschat was groter, maar veel woorden zijn inmiddels verdwenen.

De cijfers geven alleen informatie over het *voortleven* van woorden, en dan nog moet die informatie met de nodige voorzichtigheid en scepsis bekeken worden. Sommige woorden (erf-

woorden) blijven lang in een taal voortbestaan, dat blijkt wel uit de Nederlandse woorden die teruggaan op het Indo-europees en die dus ten minste 4000 jaar oud zijn. Andere woorden, zoals modewoorden en neologismen, hebben een veel kortere levensduur. De cijfers zijn in geen enkel opzicht absoluut: naarmate de dateringen gepreciseerd worden, zullen er verschuivingen plaatsvinden. Wanneer er meer nieuwe tekstcorpora beschikbaar komen, of drastische herdateringen van al bekende middeleeuwse teksten, kunnen de verhoudingen heel anders komen te liggen. Maar het is interessant de huidige stand van onderzoek te geven.

STATISTISCHE GEGEVENS OP GROND VAN
DE INDELINGEN NAAR OUDERDOM ÉN HERKOMST

Hoe zijn de erf-, leen- en restwoorden nu over de eeuwen verdeeld? Hieronder 3 figuren: de aantallen woorden naar eeuw en herkomst (Figuur 6), het percentage erf-, leen- en restwoorden over de gehele periode (20 eeuwen; Figuur 7), en het percentage erf-, leen- en restwoorden per eeuw (Figuur 8).

De percentages uit de tweede, derde en zevende eeuw geven uiteraard een gechargeerd beeld, omdat ze gebaseerd zijn op veel te geringe gegevens, zoals blijkt uit Figuur 6 waar de absolute cijfers vermeld staan. In de vroegste eeuwen was het percentage erfwoorden aanzienlijk groter dan het percentage leenwoorden. Tussen 1300 en 1500 begonnen de percentages woorden ongeveer gelijk te komen, en vanaf 1500 kregen de leenwoorden langzaam maar zeker de overhand. Dat zal te maken hebben met de uitbreiding van de kennis van de wereld.

Bedenk nogmaals dat deze percentages de woorden betreffen die we hebben behouden, en relatief weinig afleidingen en samenstellingen. Ik ben zeer benieuwd hoe de verhoudingen bijvoorbeeld liggen in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, dat de totale bekende woordenschat van de dertiende eeuw beschrijft. De percentages zouden daarin wel eens heel anders kunnen zijn.

<i>periode</i>	<i>erf</i> <i>abs.</i>	<i>%</i>	<i>leen</i> <i>abs.</i>	<i>%</i>	<i>rest</i> <i>abs.</i>	<i>%</i>
1-100	0	0,0	0	0,0	0	0,0
101-200	1	0,0	0	0,0	0	0,0
201-300	1	0,0	0	0,0	0	0,0
301-400	0	0,0	0	0,0	0	0,0
401-500	0	0,0	0	0,0	0	0,0
501-600	0	0,0	0	0,0	0	0,0
601-700	4	0,1	0	0,0	0	0,0
701-800	34	0,4	3	0,0	1	0,3
801-900	36	0,5	6	0,0	0	0,0
901-1000	432	5,6	22	0,1	0	0,0
1001-1100	34	0,4	13	0,1	0	0,0
1101-1200	121	1,6	24	0,1	0	0,0
1201-1300	1894	24,7	1224	5,4	15	5,2
1301-1400	675	8,8	611	2,7	14	4,9
1401-1500	867	11,3	789	3,5	16	5,6
1501-1600	1007	13,1	1999	8,9	48	16,8
1601-1700	763	9,9	2541	11,3	30	10,5
1701-1800	403	5,2	1553	6,9	22	7,7
1801-1900	920	12,0	6682	29,6	66	23,1
1901-2000	494	6,4	7085	31,4	74	25,9
Totaal:	7686	100%	22 552	100%	286	100%

FIGUUR 6. Aantallen woorden uit het *EWB* per eeuw en herkomst

Het is interessant om te zien uit welke talen de leenwoorden afkomstig zijn: welke talen hebben de meeste leenwoorden geleverd, en hoe oud zijn de leenwoorden uit verschillende talen? Daarvoor heb ik de leenwoorden verdeeld naar de talen waaruit ze in laatste instantie geleend zijn. Dat betekent bijvoorbeeld dat *hecatombe*, *helicon*, *fysica*, *mechanica*, *orthodox* ondanks hun onmiskenbaar Griekse uiterlijk vermeld staan bij de La-

<i>periode</i>	<i>erf</i>	<i>leen</i>	<i>rest</i>
I-100	0,0	0,0	0,0
101-200	0,0	0,0	0,0
201-300	0,0	0,0	0,0
301-400	0,0	0,0	0,0
401-500	0,0	0,0	0,0
501-600	0,0	0,0	0,0
601-700	0,0	0,0	0,0
701-800	0,1	0,0	0,0
801-900	0,1	0,0	0,0
901-1000	1,4	0,1	0,0
1001-1100	0,1	0,0	0,0
1101-1200	0,4	0,1	0,0
1201-1300	6,2	4,0	0,1
1301-1400	2,2	2,0	0,0
1401-1500	2,9	2,6	0,1
1501-1600	3,3	6,6	0,2
1601-1700	2,5	8,3	0,1
1701-1800	1,3	5,1	0,1
1801-1900	3,0	21,9	0,2
1901-2000	1,6	23,2	0,2
Totaal:	25,1	73,9	1,0

FIGUUR 7. Percentage erfwoorden : leenwoorden : rest uit het *EWB* over 20 eeuwen

tijnse leenwoorden; wij hebben deze woorden namelijk leren kennen via het Latijn.

Bij de verdeling van leenwoorden naar taal heb ik een aantal keuzes moeten maken, die uiteraard betwistbaar zijn. Uitgangspunt is in ieder geval geweest dat ieder leenwoord maar één keer meetelt.

<i>periode</i>	<i>erf</i>	<i>leen</i>	<i>rest</i>	<i>totaal</i>
1-100	0,0	0,0	0,0	-
101-200	100,0	0,0	0,0	100
201-300	100,0	0,0	0,0	100
301-400	0,0	0,0	0,0	-
401-500	0,0	0,0	0,0	-
501-600	0,0	0,0	0,0	-
601-700	100,0	0,0	0,0	100
701-800	89,5	7,9	2,6	100
801-900	85,7	14,3	0,0	100
901-1000	95,1	4,9	0,0	100
1001-1100	72,3	27,7	0,0	100
1101-1200	83,4	16,6	0,0	100
1201-1300	60,4	39,1	0,5	100
1301-1400	51,9	47,0	1,1	100
1401-1500	51,8	47,2	1,0	100
1501-1600	32,8	65,5	1,7	100
1601-1700	22,9	76,2	0,9	100
1701-1800	20,4	78,5	1,1	100
1801-1900	12,0	87,1	0,9	100
1901-2000	6,4	92,6	1,0	100

FIGUUR 8. Percentage erfwoorden : leenwoorden : rest uit het EWB per eeuw

- Bij samenstellingen geldt: wanneer binnen een woord twee brontalen een rol spelen, is het woord ondergebracht onder de eerst voorkomende; dus *kabuiskool*, waarvan het eerste lid uit het Frans komt en het tweede uit het Latijn, is bij de Franse ontleningen opgevoerd. En geleerde vormingen die gebaseerd zijn op twee verschillende talen, zijn opgenomen onder de eerst genoemde: dus *creoline*, gevormd van Grieks *kreas* 'vlees' en Latijn *oleum* 'olie', is bij de Griekse ontleningen opgenomen.
- Bij afleidingen geldt: wanneer zowel de stam als het voor-

of achtervoegsel ontleend is, is het woord opgenomen onder de taal waaraan de stam is ontleend, niet onder die waaraan het voor- of achtervoegsel is ontleend. De motivatie voor deze keuze is, dat voor- en achtervoegsels dikwijls productief zijn geworden en daarom minder zwaar als 'vreemd' tellen dan de geleende stam. Dus *foliëren*, dat een afleiding is van Latijn *folio* met het Franse achtervoegsel *-eren*, is meegeteld bij de Latijnse leenwoorden. En evenzo geldt *aseksueel* als Frans leenwoord vanwege *seksueel* en niet als Grieks leenwoord vanwege *a-*. Alleen bij namen van personen en plaatsen waarvan de herkomst onduidelijk is, is op deze regel een uitzondering gemaakt – dergelijke woorden zijn meegeteld bij de taal waaraan het achtervoegsel ontleend is. Dus *hussiet* en *mennist* zijn op grond van *-iet* en *-ist* onder de Franse leenwoorden opgenomen.

- Een pseudo-ontlening is opgenomen onder de taal waaraan ze lijkt te zijn ontleend, dus *colbert* geldt als Frans, hoewel het woord in die taal niet 'jasje' betekent, en *smoking* als Engels.
- Wanneer niet zeker is uit welke taal een woord geleend is, is het opgenomen onder de taal die in het *EWB* het eerst genoemd wordt. Dit is vooral vaak het geval bij woorden die zowel uit het Latijn als uit het Frans geleend kunnen zijn, zoals *absurd*, *autoriteit*, *materiaal*. In de tekst van het *EWB* staat hier: '< Frans of direct < Latijn'.
- Bij volksetymologische veranderingen is uitgegaan van de taal waaraan het woord oorspronkelijk is ontleend, niet van de taal waaraan het woord is aangepast. Dus *kattebelletje* staat geboekt als Italiaans leenwoord (het is ontleend aan Italiaans (*s*)*cartabello*), en niet als Latijns leenwoord (hoewel *kat* uit het Latijn is geleend). Idem bij verkortingen: *auto* is verkort uit *automobiel*, dat Frans is; *auto* komt dus bij de Franse ontleningen, hoewel het deel *auto* eigenlijk Grieks is, want Frans *automobile* is een samenstelling van Grieks *autos* en Latijn *mobilis*.

Er blijven gevallen over waar een zekere willekeur onvermijdelijk is. Maar ik ben er zeker van dat een andere keuze niet tot een geheel ander resultaat zou hebben geleid, omdat het aantal gevallen waarin een keuze gemaakt moest worden, relatief gering was. Afgezien van de gemaakte keuzes zal er zeker ook een aantal woorden voorkomen waarvan de herkomst onjuist zal blijken te zijn. De gegeven getallen moeten dus nooit absoluut gezien worden, maar slechts als een indicatie.

Dan nu het beloofde overzicht van de talen waaruit wij geleend hebben. De talen zijn ingedeeld per regio of familie, om geen al te kleine getallen te krijgen. De indeling is als volgt:

- *Germaanse talen*: Afrikaans, Deens, Engels, Fries, Duits, IJslands, Jiddisch, Nederduits, Noors, Oudnoors, Zweeds;
- *Romaanse talen*: Catalaans, Frans, Italiaans, Latijn, Portugees, Provençaals, Retoromaans, Roemeens, Spaans;
- *overige Indo-europese talen*: Grieks; Indische talen (Hindi, Maledivisch, Marathi, Oudindisch, Punjabi, Singalees, Urdu, Zigeunertaal); Iraanse talen (Afghaans, Avestisch, Perzisch, Scytisch); Keltische talen (Iers, Keltisch); Slavische talen (Bulgaars, Kroatisch, Oudslavisch, Pools, Russisch, Servisch, Tsjechisch);
- *niet-Indo-europese talen in Europa*: Turkse talen (Turks, Tataars, Mongools); Fins-Oegrische talen (Fins, Hongaars, Laps); Kaukasisch;
- *talen in Afrika en het Midden-Oosten*: Semitische talen (Akkadisch, Amhaars, Arabisch, Aramees, Hebreeuws); Egyptisch; Somali; Bantoetalen (Bantoe, Kongolees, Swahili, Zoeloe);
- *talen in Azië*: Indonesische talen (Atjehs, Boeginees, Javaans, Malagasi, Maleis, Moluks, Soendaas, Tagalog); Polynesische talen (Maori, Melanesisch, Polynesisch); Chinees, Tibetaans; Japans; Koreaans; Tamil; Vietnamees;
- *Indianentalen* in Noord- en Zuid-Amerika en Canada (die tot verschillende families behoren): Algonkin, Arowak, Braziliaanse Indianentalen, Caribische Indianentalen, Dakota, Guarani, Nahuatl, Tupí, Westindische Indianentalen; en Creoolse talen (Papiaments, Sranantongo).

	<i>Germ.</i>	<i>Rom.</i>	<i>overig</i> <i>l.-e.</i>	<i>niet</i> <i>l.-e.</i>	<i>Afrika</i>	<i>Azië</i>	<i>India-</i> <i>nen</i>
701-800	0	1	2	0	0	0	0
801-900	0	6	0	0	0	0	0
901-1000	1	18	2	0	1	0	0
1001-1100	0	12	1	0	0	0	0
1101-1200	0	22	2	0	0	0	0
1201-1300	37	1150	25	1	11	0	0
1301-1400	36	568	6	0	1	0	0
1401-1500	70	712	5	0	2	0	0
1501-1600	190	1774	16	1	6	12	0
1601-1700	169	2237	59	5	12	52	7
1701-1800	256	1173	67	5	4	36	12
1801-1900	1016	4759	683	38	82	98	6
1901-2000	2436	3034	1158	15	79	350	13
Totaal:	4211	15466	2026	65	198	548	38

FIGUUR 9. Herkomst van de leenwoorden per taalgroep en eeuw

Het overwicht van het Romaans met 15 466 woorden is overweldigend, het Germaans op de tweede plaats steekt er met 4211 woorden schrill bij af. Alle overige talen bij elkaar hebben slechts 2875 woorden aan het Nederlands bijgedragen!

In Figuur 10 en 11 worden de grote talen Germaans en Romaans nader onderverdeeld op grond van de aantallen leenwoorden. Bedenk daarbij wel, dat het lang niet altijd met zekerheid uit te maken is of een woord uit het Frans of uit het Latijn is geleend; tussen die twee talen zijn dus kleine verschuivingen mogelijk. 'Latijn' omvat overigens klassiek, laat-, vulgair, middeleeuws en modern Latijn.

Wat we hieruit kunnen afleiden, is dat de angst die sommigen tegenwoordig voor Engelse leenwoorden hebben, ongegrond is. Toegegeven, hun aantal is deze eeuw aanzienlijk toegenomen ten opzichte van de vorige eeuw, maar vergeleken met

	<i>Engels</i>	<i>Duits</i>	<i>overig</i>
901-1000	1	0	0
1001-1100	0	0	0
1101-1200	0	0	0
1201-1300	6	22	9
1301-1400	4	25	7
1401-1500	6	50	14
1501-1600	14	149	27
1601-1700	38	105	26
1701-1800	68	156	32
1801-1900	492	393	131
1901-2000	1697	498	241
Totaal:	2326	1398	487

FIGUUR 10. Germaans onderverdeeld in Duits, Engels en overig (= Afrikaans, Deens, Fries, IJslands, Jiddisch, Nederduits, Noors, Oudnoors, Zweeds)

	<i>Frans</i>	<i>Latijn</i>	<i>Overig</i>
701-800	1	0	0
801-900	2	4	0
901-1000	0	18	0
1001-1100	1	11	0
1101-1200	6	16	0
1201-1300	621	528	1
1301-1400	379	185	4
1401-1500	481	224	7
1501-1600	1142	556	76
1601-1700	1400	723	114
1701-1800	638	370	165
1801-1900	2907	1494	358
1901-2000	1548	1203	283
Totaal:	9126	5332	1008

FIGUUR 11. Romaans onderverdeeld in Frans, Latijn en overig (= Catalaans, Italiaans, Portugees, Provençaals, Retoromaans, Roemeens, Spaans)

de Franse en Latijnse woorden vallen de Engelse in het niet. Overigens moet wel bedacht worden dat het hier gaat om de Engelse woorden die de Grote Van Dale en daardoor het *EWB* 'gehaald' hebben. Het officiële opnamebeleid van de Grote Van Dale is, dat een woord drie jaar frequent moet zijn voorgekomen in het gehele Nederlandse taalgebied, voordat het het recht op opname verworven heeft. In *Peptalk. De Engelse woordenschat van het Nederlands* van Koenen en Smits uit 1992 staan ruim 3600 woorden, dus ruim twee keer zo veel als in het *EWB*. Volgens Koenen en Smits zijn het 'gangbare' woorden. Zij schatten het totale aantal gangbare Engelse leenwoorden op 5000, wat maximaal 10% van de woordenkennis van een gemiddelde taalgebruiker zou zijn. Interessant genoeg vormen de Engelse leenwoorden in het *EWB* 10,3% van het totale aantal leenwoorden en 7,6% van alle woorden. Het is overigens duidelijk dat een deel van de in *Peptalk* opgenomen woorden slechts eendagsvliegen zijn.

HET GEBRUIK VAN LEENWOORDEN IN DE PRAKTIJK

Tot nu toe hebben we gezien hoeveel erf- en leenwoorden er in een etymologisch woordenboek staan waarvan de trefwoordkeuze gebaseerd is op de Grote Van Dale. Indirect hebben we dus een antwoord gegeven op de vraag wat de verhouding is tussen erf- en leenwoorden bij (voornamelijk) de niet-samenstelde en niet-afgeleide woorden in de Grote Van Dale. Daaruit bleek dat het aantal leenwoorden bij deze zeer speciale categorie woorden het aantal erfwoorden verre overtreft. Het beleid van eentalige woordenboeken is om woorden op te nemen die verklaring behoeven. Daarom staan er veel 'moeilijke', technische en wetenschappelijke woorden in, die vaak geleend zijn – woorden die mensen tegen kunnen komen in een brief van een advocaat of in een gesprek met een dokter. Lexicografen nemen doorzichtige samenstellingen – die vaak van erfwoorden zijn gemaakt – wegens ruimtegebrek meestal niet op in hun woordenboek. Iedereen die weet wat een vogel of hond is, en wat een poot is, begrijpt wat er met *vogelpoot* en *hondenpoot* wordt

bedoeld. Een woordenboek kan dus nooit als representatief gelden bij de vraag hoeveel leenwoorden het Nederlands telt, en een etymologisch woordenboek – waarin hoofdzakelijk niet-samengestelde en niet-afgeleide woorden staan – al helemaal niet.

Daarom is het interessant ter vergelijking te kijken naar het *gebruik* van erf- en leenwoorden. Daarvoor dient een tekst genomen te worden, en bij voorkeur een gemiddelde tekst. Het percentage leenwoorden zal namelijk zeker beïnvloed worden door de aard van de gekozen tekst: een medische of juridische tekst zal meer leenwoorden bevatten dan een streekroman. Een landelijk dagblad leek mij een acceptabel gemiddelde, omdat krantenartikelen actuele problemen behandelen in begrijpelijke, eigentijdse taal met het doel een zo groot mogelijk publiek te bereiken. Daarom heb ik *NRC Handelsblad* van 7 april 1994 genomen voor een steekproef.

Van de krant heb ik de eerste vier pagina's nagevlooid op leenwoorden. Samengevat kwam het resultaat op het volgende neer. Het totaal aantal woorden is 11314. Sommige woorden komen echter meerdere keren voor. Wanneer ieder woord maar één keer meegeteld wordt, ongeacht hoe vaak het voorkomt, blijven er 2144 woorden over. Van deze 2144 woorden zijn 658, ofwel 30,7% leenwoorden.

Je kunt echter ook rekening houden met het aantal keren dat een woord in de tekst voorkomt. Komen leenwoorden frequenter voor dan erfwoorden? Van ieder woord heb ik bijgehouden hoe vaak het in het bestand genoemd is. De tien meest frequente woorden waren: *de, van, het, in, met, zijn, een, en, op, dat*. Dit zijn allemaal functiewoorden (lidwoorden, voorzetsels, voegwoorden, voornaamwoorden). *De* komt 915 maal voor, ofwel 8% van alle woorden luidt *de*; *van* komt 450 maal voor en vormt 4% van alle woorden; en *het* komt 360 maal voor, 3% van alle woorden. Daartegenover staat dat 1110 woorden, dus iets meer dan 50%, slechts eenmaal voorkomen. Bij de top-10 zit geen enkel leenwoord. Sterker nog, het eerste leenwoord staat op de 30ste plaats. Het is het woord *partij* en dat deelt de 30ste plaats met het erfwoord *ons*. Bij de 100 meest frequente woorden zijn slechts 15 leenwoorden.

De verhouding leenwoorden : erfwoorden wordt heel anders als we naar de tien meest frequente zelfstandige naamwoorden kijken. Dit zijn *partij, april, jaar, regering, land, maart, politie, plaats, zaak, week*. Hier zijn vier erfwoorden bij (*jaar, land, zaak, week*), de rest is leenwoord.

Maar hoe zit het als we kijken naar de totale frequentie van alle woorden? Zoals gezegd is het totaal aantal woorden 11314. Het totaal aantal leenwoorden is 1836, dus 16,2%. Met andere woorden: van het totaal aantal woorden is slechts ruim 16% leenwoord, maar in de top-10 van zelfstandige naamwoorden zitten meer leenwoorden dan erfwoorden – een aantal leenwoorden wordt dus zeer frequent gebruikt.

Verreweg de meeste geleende woorden zijn zelfstandige naamwoorden. Na zelfstandige naamwoorden worden werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden geleend (niet noodzakelijkerwijze in deze volgorde). Pas hierna worden functiewoorden (lidwoorden, voorzetsels, voegwoorden en voornaamwoorden) geleend, dus woorden die tot een gesloten klasse behoren – een klasse waarvan de leden telbaar zijn. Het Engels heeft bijvoorbeeld de persoonlijke voornaamwoorden *they, them, their* ontleend aan het Scandinavisch. Ook het Nederlands kent geleende functiewoorden: het voornaamwoord *zich* en de voorzetsels *middels* en *namens* komen uit het Duits, uit het Latijn kennen we onder andere de voorzetsels *circa, contra, medio, per, pro, qua* en *versus*, uit het Frans *à* en *conform*, en uit het Engels of het Latijn *via*. De neerlandica Marlies Philippa meent dat functiewoorden in principe niet ontleend worden. Voor een correcte telling moeten volgens haar alle woordsoorten die niet voor ontlening in aanmerking komen, buiten beschouwing gelaten worden, en daarom mogen de functiewoorden niet meegeteld worden. Hoewel ik het met dit uitgangspunt niet eens ben – uit de gegeven voorbeelden blijkt dat functiewoorden regelmatig geleend worden – zal ik *for the sake of argument* de functiewoorden eens buiten de telling houden. Het totale aantal woorden wordt dan 6733, en het totale aantal leenwoorden 1778, ofwel 26,4%, in plaats van de 16,2% wanneer de functiewoorden meegeteld zijn. Daaruit kan men slechts concluderen dat in een krant vaker geërfde dan geleende functiewoorden gebruikt worden.

Tot nu toe heb ik alle leenwoorden met een ruim gebaar bij elkaar geveegd. Het is interessant om de herkomst van de leenwoorden nader te bekijken (Figuur 12). Ter vergelijking geef ik de percentages uit het *EWB*. Alle krantenwoorden zijn slechts eenmaal meegeteld.

	% van leenwoorden		% van alle woorden	
	NRC	EWB	NRC	EWB
Romaans	82,1	68,6	25,2	50,7
Engels	7,4	10,3	2,3	7,6
Duits	6,8	6,2	2,1	4,6
Overige talen	3,7	14,9	1,1	11,0
Totaal:	100	100	30,7	73,9
Erfwoorden/rest			69,3	26,1
Totaal:			100	100

FIGUUR 12. Percentage leenwoorden in een krantentekst (*NRC*) en in een etymologisch woordenboek (het *EWB*)

De conclusie is dat de leenwoorden in de krant van 7 april 1994, afhankelijk van hoe je telt, 30,7% of 16,2% uitmaken. Wat wel een heel ander cijfer is dan de 73,9% uit het *EWB*.

Ook een overzicht van de percentages leenwoorden per beginletter in een woordenboek en in de krant (Figuur 13) toont interessante verschillen. Het overzicht leidt tot dezelfde conclusie: veel leenwoorden worden maar zelden gebruikt. De Q, X en Y komen in het *NRC*-bestand niet voor. De percentages zijn afgerond naar hele getallen.

De cijfers worden voor een deel bevestigd door een telling die de classicus A. van Hooff in 1979 heeft verricht. Van Hooff heeft bekeken hoeveel van de meest frequente woorden in het Nederlands volgens *Woordfrequenties in geschreven en gespro-*

	NRC	EWB		NRC	EWB
A	29	91	N	25	71
B	17	64	O	18	71
C	100	100	P	87	89
D	34	73	Q	0	100
E	45	88	R	58	74
F	96	91	S	35	64
G	19	60	T	28	81
H	8	57	U	23	79
I	50	91	V	9	53
J	50	85	W	7	27
K	54	59	X	0	100
L	15	66	Y	0	100
M	35	80	Z	8	37

FIGUUR 13. Percentage leenwoorden per beginletter in een krantentekst (NRC) en in een etymologisch woordenboek (het EWB), vergelijk Figuur 3

ken Nederlands van P.C. uit den Boogaart van klassieke oorsprong zijn. Onder klassieke herkomst verstaat hij woorden uit het Latijn, uit de moderne Romaanse talen, en moderne vormen uit Latijnse woorden, zoals *communisme* en *sociologie*. Hij komt op een aantal van ongeveer 20% woorden van klassieke herkomst waar wij in de krant 25% gevonden hebben – niet zo'n schokkend verschil dus. Als we de frequentie van de woorden meewegen, vinden we wel een verschil: Van Hooff komt op 5% Romaanse woorden, het NRC-bestand op 14%.

Ook een telling van de Vlaamse taalkundige J. Veering, in 1967 gepubliceerd in *Onze Taal*, bevestigt dat het percentage gebruikte leenwoorden niet zo hoog is. Veering heeft in 1967 een tweehonderd jaar oud krantentekstje bekeken. Van de 340 woorden waren er 32 vreemd, dus ongeveer 9%. Van die 32 woorden zijn er slechts 5 in het moderne Nederlands overgebleven, de rest is alweer verdwenen, maar volgens Veering zijn er

weer even veel vreemde woorden bijgekomen, dus het percentage vreemde woorden zou de laatste tweehonderd jaar gelijk gebleven zijn.

Het is zinnig tot besluit de conclusies te vermelden van de Luikse hoogleraar Neerlandistiek S. Theissen in zijn lezing 'Les Hollandais parlent-ils encore le néerlandais?' uit 1986. Theissen heeft met zijn studenten bekeken hoeveel Engelse, Franse en Duitse woorden in tijdschriften en dagbladen uit Nederland en Vlaanderen gebruikt worden, en dit vergeleken met het aantal leenwoorden uit deze talen dat is opgenomen in woordenboeken. Hierbij heeft hij alleen gekeken naar de woorden waarvan de herkomst duidelijk Engels, Duits of Frans is, zodat ingeburgerde leenwoorden zoals *anglicaans* en *trein* (beide uit het Engels) buiten de boot vallen.

Zijn bevinding is dat de meeste Engelse leenwoorden in *De Telegraaf* gebruikt worden, meer dan in *NRC Handelsblad*, maar dat het nog steeds slechts 0,4% van de woordenschat is (uitgaande van de frequentie van voorkomen van de woorden). In het *NRC*-stuk kom ik, als ik eveneens uitga van de frequentie, op 0,8%, maar ik heb 'Engelse invloed' ruimer genomen dan Theissen. In totaal vond Theissen in de pers 1638 Engelse woorden die niet in de *Grote Van Dale* van 1976 opgenomen waren (in de daaropvolgende druk van 1984 stonden de meeste overigens wel). Zoals te verwachten was, constateert Theissen in de woordenboeken een forse toename van Engelse leenwoorden in de jaren zestig, nadat in de jaren vijftig, dus na de Tweede Wereldoorlog, het aantal leenwoorden om puristische redenen met 2 à 5% was afgenomen! Terecht wijst Theissen er overigens op dat de recente toename mede veroorzaakt kan zijn door het feit dat de woordenboeken minder restrictief werden in hun opnamebeleid.

Het aantal Franse leenwoorden dat de studenten van Theissen in dag- en weekbladen gevonden hebben, is kleiner dan dat van de Engelse: 666. Wel vonden zij een grote toename van Franse leenwoorden in woordenboeken tussen 1920 en 1974 – wat wederom mede met het opnamebeleid te maken kan hebben.

Het aantal Duitse woorden in de pers is nog geringer dan het aantal Franse: ongeveer 300. Meer Duitse woorden (500) vond Theissen in de woordenboeken, maar deze woorden bleken in de pers niet gebruikt te worden – wederom het verschil tussen gebruik van een woord en opname in een woordenboek. Interessant zijn overigens de aanvullende gegevens die Theissen in 1995 heeft gepubliceerd in de feestbundel voor J. Goossens. Daaruit blijkt dat het aantal Duitse woorden en wendingen in de weekbladen tussen 1975 en 1995 sterk toenam. De grootste stijging, namelijk 60%!, was te zien na de val van de Muur in 1989. De reden is uiteraard de toegenomen belangstelling voor Duitsland, een belangstelling die waarschijnlijk van tijdelijke aard is. Overigens is de invloed in absolute aantallen nog steeds zeer gering: Theissen vond in 1991 en 1992 gemiddeld niet meer dan drie Duitse *Fremdwörter* per weekbladnummer.

Ten slotte heeft Theissen in zijn onderzoek uit 1986 gevonden dat er in de pers vijf keer zoveel Franse woorden worden gebruikt als Duitse, en twee keer zoveel Engelse als Franse. Maar in de verklarende woordenboeken staat volgens zijn berekening ongeveer 10% woorden van Franse oorsprong, tegen 2% van Engelse (zoals gezegd: het gaat hier om de herkenbare leenwoorden, niet om de ingeburgerde). Bovendien komt Theissen op grond van de opgenomen vreemde woorden in woordenboeken in de relatief korte periode van 50 jaar tot dezelfde conclusie als Veering: de buitenlandse invloed is vloeiend: leenwoorden komen en gaan – en worden dan deels weer door andere vreemde woorden vervangen. Tekenend is dat 80% van de vreemde woorden die in de pers gebruikt werden, slechts eenmaal voorkwamen – dat percentage gold zowel voor de Franse als voor de Duitse en Engelse woorden. Dit bevestigt dus wat we al in het *EWB* vonden: de angst voor een overstroming door Engelse woorden is onnodig.

Overigens heeft de Leidse lexicoloog P. van Sterkenburg uitgerekend dat van het aantal nieuwe trefwoorden dat tussen 1985 en 1995 is toegevoegd aan het woordenboek Van Dale Hedendaags Nederlands, slechts 11,3% een leenwoord is (namelijk 517 van 4574 nieuwe trefwoorden). Van de nieuwe trefwoorden die tussen 1961 en 1970 aan de Grote Van Dale zijn

toegevoegd, was nog minder, slechts 2,17%, een leenwoord. Terecht meent Van Sterkenburg dat dergelijke percentages niet verontrustend zijn.

Hoewel nogmaals benadrukt moet worden dat de hierboven gepresenteerde gegevens uitsluitend de *huidige* stand van wetenschap tonen, kan toch in zijn algemeenheid geconcludeerd worden dat de niet-samengestelde en niet-afgeleide trefwoorden van de Grote Van Dale (namelijk de trefwoorden die in het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale zijn opgenomen) weliswaar aanzienlijk meer leenwoorden dan erfwoorden omvatten, maar dat deze leenwoorden in de praktijk aanzienlijk minder vaak gebruikt worden dan erfwoorden, en dat bovendien het percentage leenwoorden, zowel in teksten als in woordenboeken, in de loop der tijden min of meer gelijk is gebleven.

Nawoord

Alle stukken in dit boek draaien om leenwoorden, een categorie die in het etymologisch onderzoek lange tijd stiefmoederlijk is behandeld. Etymologische woordenboeken besteedden in het verleden vrijwel uitsluitend aandacht aan erfwoorden en hun Germaanse en Indo-europese geschiedenis. Als er al leenwoorden opgenomen werden, waren dit vrijwel alleen woorden die in een ver verleden overgenomen waren en zich sindsdien aan het Nederlands hadden aangepast. Toen het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale voor het eerst een groot aantal vreemde woorden en jonge leenwoorden opnam, daalde dan ook een regen van kritiek op dit woordenboek neer. De gebruikers daarentegen bleken over het algemeen blij verrast.

Momenteel is gelukkig een kentering waar te nemen: de redacteuren van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, die zeker in de oudste delen een behoorlijk puristisch standpunt innamen, zullen in het Aanvullingenproject – dat in de loop van 1999 voltooid wordt – een groot aantal leenwoorden opnemen. Er verschijnen momenteel boeken over leenwoorden in en uit het Nederlands – voor dit laatste bijvoorbeeld het leenwoordenboek van het Indonesisch van de hoogleraar Neerlandistiek Jan W. de Vries.

Ook andere tot nu toe verwaarloosde gebieden krijgen de aandacht die ze verdienen, denk aan de eponiemen en geoniemen – woorden dus die afgeleid zijn van een persoons- of plaatsnaam –, die voor het eerst systematisch en grondig beschreven zijn door de historicus Ewoud Sanders. Daarnaast verschijnen er boeken en artikelen gewijd aan gemunte woorden, namen en bijnamen, verwensingen en vloeken, gevleugelde woorden en citaten. De tot nu toe vrijwel exclusieve aan-

dacht voor erfwoorden wordt momenteel doorbroken. Ook dit boekje wil hieraan een bijdrage leveren.

Het is goed eens op een rijtje te zetten wat van belang is bij het beschrijven van de geschiedenis van een leenwoord of een geleende uitdrukking. De geschiedenissen in dit boekje vormen telkens slechts een deel van het verhaal, en wel het gedeelte waarin het Nederlands centraal staat. De ‘gehele’ geschiedenis van een leenwoord bestaat uit verschillende episodes. Het begint met de geboorte van het woord: in welke taal is het ontstaan, wat zijn de oorspronkelijke vorm en betekenis, wanneer is het ontstaan, waarom, door wie is het bedacht? Oftewel: waarom heten *brandewijn* en *stilleven* – twee woorden die door andere talen uit het Nederlands zijn geleend – zoals ze heten? Tot deze episode behoren ook de vorm- en betekenisontwikkelingen die een woord in de taal van ontstaan heeft doorgemaakt, en relevante afleidingen en samenstellingen, zoals het feit dat in het Nieuw-Zeelands-Engels *kiwi* aanvankelijk bestond als vogelnaam (geleend uit het Maori), en dat vervolgens de vruchtnaam *kiwi-fruit* ervan werd gemaakt.

De tweede episode is de leengeschiedenis van het woord: door welke taal is het woord geleend, wanneer en waarom, onder welke omstandigheden en dergelijke. Daarbij zijn van belang welke vorm- en betekenisontwikkelingen het woord in de ontlenende talen heeft doorgemaakt. Hier speelt dus dat *kiwi-fruit* – om op dat voorbeeld terug te komen – in Amerika werd verkort tot *kiwi* en dat wij die verkorte vorm overgenomen hebben, waardoor *kiwi* in het Nederlands twee betekenissen heeft gekregen: vogel en vrucht. Of dat de betekenis van *jenever* (een Frans leenwoord) in het Nederlands is verschoven van ‘jeneverbes’ naar ‘drank’. Ook overdrachtelijk gebruik van een oorspronkelijk leenwoord verdient vermelding, dus het feit dat *olla podrida* naast ‘mengsel van spijzen’ ook ‘mengelmoes’ is gaan betekenen (een betekenis die het Spaans, de brontaal, niet kent), of dat het Fins uit het Nederlands *potas* heeft geleend (via het Duits) en dit leenwoord overdrachtelijk is gaan gebruiken: *puhua potaskaa* betekent ‘onzin verkopen’. Dit vertelt ons dat het leenwoord een geheel eigen leven is gaan leiden in de ontle-

nende taal – het kind heeft zich totaal aan de moeder ontworsteld. Omdat dat lang niet voor ieder leenwoord geldt, is het de moeite van het opmerken waard.

De derde (vierde, vijfde...) episode is de verdere ontlening van een woord: het doorlenen vanuit de eerste ontlenende taal naar weer andere talen. Hierbij dient opnieuw bekeken te worden wanneer en waarom, onder welke omstandigheden enzovoorts het woord is geleend.

Als laatste verdient de dood van een woord aandacht: het feit dat het uit een of meer talen verdwenen is. Vaak verdwijnt een woord slechts tijdelijk of alleen aan de oppervlakte: in een dialect of in groepstaal kan het dan nog voortleven. Een woord kan in een coma raken, maar daaruit als Doornroosje weer gewekt worden, zelfs na eeuwen. Zo kwam in 1648 het woord *voetbal* voor, als ‘bal om tegen te schoppen’; eind negentiende eeuw werd het woord gewekt en kreeg het de huidige betekenis, die is geleend uit het Engels. Wanneer een woord één maal in een bron genoemd wordt, daarna enkele eeuwen niet meer wordt aangetroffen en vervolgens een algemeen woord wordt, is niet uit te maken of het al die tijd ergens in een hoekje van de taal is blijven voortleven, of dat het twee keer onafhankelijk is ontstaan of geleend. Dat geldt bijvoorbeeld voor de naam van de slang *boa*, die door Van Maerlant in de dertiende eeuw gebruikt is, en daarna pas weer opduikt in de negentiende eeuw.

Een totale leengeschiedenis kan via meerdere talen gaan. Neem *ansjovis*. Schematisch is de leengeschiedenis:

Grieks *aphuè* ‘maaltje van gevarieerde gebakken visjes’ is door het vulgair Latijn geleend als *aphya* ‘ansjovis’; dit heeft zich ontwikkeld tot Genuees *anciöa*; dit is door het Spaans geleend als *anchoa*; dit is door het Nederlands geleend als *ansjovis*; dit is door het Duits geleend als *Anschovis*, door het Russisch als *ančous* en door het Fries als *ansjofisk*.

De reis van een woord kan zelfs meer dan eens door dezelfde taal gaan, waarbij soms niet alleen een woord, maar ook een betekenis wordt geleend. Wederom schematisch:

Spaans *comando* 'bevel, afdeling troepen' is door het Nederlands geleend als *commando* 'afdeling troepen'; dit is door het Engels geleend als *commando*, dat de betekenis 'speciale tactische eenheid' kreeg; die betekenis is weer geleend bij Nederlands *commando*.

Per taal valt er natuurlijk veel meer over *ansjovis* of *commando* te vertellen: over de vormveranderingen (hoe komen we van vulgair Latijn *aphya* tot Genuees *anciöa*?), over de betekenisveranderingen (van 'maaltje gebakken vissen' tot 'ansjovis'), over het gebruik enzovoorts. Logischerwijs wordt in iedere taal het 'eigen' stukje het uitgebreidst behandeld, en worden de (klank- en betekenis)ontwikkelingen van een woord in de brontaal alleen bekeken voorzover ze bij het lenen een rol gespeeld hebben. Dus een studie die uitgaat van het Nederlands, zou de meeste aandacht moeten schenken aan de overgang van Spaans *anchoa* naar Nederlands *ansjovis*, de tijd waarin dat gebeurd is, de klankverandering in *-vis*, en de lotgevallen van het woord na de ontlening. Daarentegen zou een Spaanse studie de nadruk moeten leggen op de overname van het Genuese woord door het Spaans, een Italiaanse studie op de overgang van het vulgair-Latijnse woord naar het Genuees, enzovoorts. Wanneer je dan al die studies naast elkaar legt, krijg je de complete leengeschiedenis.

Toch is het lang niet altijd het geval dat in iedere taal het 'eigen' stukje het uitgebreidst behandeld wordt. Bij langere verhalen over woorden, zoals in dit boekje, gebeurt dat meestal wel. Maar bij een etymologisch woordenboek, waar per woord minder ruimte beschikbaar is, moeten keuzes gemaakt worden. Die keuzes betreffen vaak níét de ontwikkeling binnen het Nederlands, maar juist die erbuiten. Bij erfwoorden bijvoorbeeld krijgen de Germaanse en Indo-europese geschiedenis van het woord meer aandacht dan de geschiedenis die het woord binnen het Nederlands doorgemaakt heeft. Terecht heeft de Leidse etymoloog W. Pijnenburg (onder andere in de bundel *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*) de mening naar voren gebracht dat het tijd wordt hierin verandering te brengen, zowel bij erf- als bij leenwoorden.

Bij leenwoorden komt nog een ander probleem om de hoek kijken, zoals A. Moerdijk, de hoofdredacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, in de feestbundel voor C. van Bree uit 1997 opmerkt, namelijk de vraag hoe ver terug je moet gaan. Moet je van *ansjovis* alleen vertellen dat het ontleend is aan het Spaans (de ‘nabije’ etymologie), of moet je de hele geschiedenis van het woord opsommen, zoals vermeld in bovenstaand schema (de ‘verre’ etymologie). Als je dat laatste doet, gaat dat al gauw ten koste van de informatie over de nabije etymologie. Als voorbeeld kunnen *onaneren* en *onanie* gelden. De etymologische woordenboeken van Van Dale en De Tollenaere vermelden uitsluitend dat deze woorden zijn afgeleid van de naam van de bijbelse Onan, die ‘zijn zaad op de grond verspilde’. Deze etymologie is weliswaar correct, maar veel te kort door de bocht. In andere talen bestaan vergelijkbare woorden en de vraag zou dus beantwoord moeten worden, in welke taal de afleiding en betekenisontwikkeling zich hebben voorgedaan, hoe het Nederlands aan de woorden komt (onafhankelijk van andere talen? dit lijkt onwaarschijnlijk) en hoe de woorden zich binnen het Nederlands hebben ontwikkeld. De ‘verre’ etymologie kan heel aansprekend zijn en dient in een etymologisch woordenboek zeker aandacht te krijgen. Maar die mag niet komen in de plaats van de nabije en interne etymologie. Uiteindelijk zijn immers voor de *Nederlandse* taalgebruiker de directe bron van een leenwoord en de ontwikkeling binnen het Nederlands het meest relevant; als dat niet het geval was, kon er volstaan worden met één etymologisch woordenboek voor alle talen, waarin de ontleningen tussen de talen overzichtelijk gepresenteerd worden en iedere taal even veel (of even weinig) aandacht krijgt.

Een belangrijk onderdeel van de interne etymologie is de datering van het eerste voorkomen van een woord in het Nederlands en het dateren van de verschillende betekenissen. Het eerste geschreven voorkomen van een woord is het beginpunt van waar af de geschiedenis van een woord beschreven kan worden. De oudste vorm en betekenis van een woord zijn dikwijls een belangrijk, zo niet het belangrijkste houvast bij de bepaling van de herkomst ervan – dat Nederlands *kolder* ‘onzin’ ontleend is

aan Duits *Koller* ‘hersenziekte bij paarden, razernij’ en niet rechtstreeks aan middeleeuws Latijn *c(h)olera*, blijkt uit het feit dat de oudste Nederlandse vorm, uit 1763, *koller* luidde, met als betekenis ‘hersenziekte bij paarden’. Dat Frans *potasse* is ontleend aan het Nederlands en niet aan het Duits, weten we doordat de oudste Franse vorm *pottas* (1577) luidde, uitgesproken met [s] en niet met [sj], zoals Duits *Pottasche*. Het zal nu duidelijk zijn waarom ik in de bovenstaande stukjes zo vaak dateringen geef.

Bij de geschiedenis van een leenwoord is ook de datering van het woord in de brontaal van belang. Op grond van deze datering kunnen we namelijk zien hoe snel, of hoe langzaam, een woord is overgenomen. Sommige wetenschappelijke termen verbreiden zich heel snel over andere talen: *acetyleen* heeft zijn naam in 1862 in Frankrijk gekregen en stond al in 1895 in onze woordenboeken; *sodium*, in 1807 zo genoemd door de Engelsman Humphry Davy, haalde al in 1834 de Nederlandse woordenboeken; en *stereoscoop* ten slotte, in 1838 gemunt door de Engelsman Wheatstone, wordt bij ons in 1886 genoemd. Andere woorden doen er langer over: *serendipisme* staat pas sinds circa 1980 in de Nederlandse woordenboeken, terwijl Horace Walpole *serendipity* al in 1754 heeft gemunt.

Bij de beschrijving van de herkomst van een woord – of die beschrijving nu een lange woordstudie is of een kortere etymologie in een etymologisch woordenboek – verdienen een paar zaken speciale aandacht. Zo dient bij iedere episode de vraag gesteld te worden: waarom? Waarom heet deze zaak zo, waarom is dit woord geleend of uitgeleend, waarom heeft deze vorm- of betekenisverandering plaatsgevonden? Het is een illusie te veronderstellen dat het altijd mogelijk is het antwoord op al deze vragen te vinden, maar de vragen dienen wel te worden gesteld. En dan blijkt dat veel van de antwoorden buiten de taalkunde gevonden worden, in de geschiedenis van de zaak die met het woord wordt benoemd. Een goede etymologie omvat naar mijn mening dan ook *niet* alleen ‘talige’ informatie, zoals de beschrijving van de klank-, vorm- en betekenisveranderingen van een woord, maar ook de buitentalige informatie die de

oorzaak van deze veranderingen is. Een betekenisverandering van een woord kan een weerspiegeling zijn van een maatschappelijke, technische of wetenschappelijke verandering. Zo werd het woord *vliegtuig* aanvankelijk gebruikt voor alles wat het luchtruim in kon, ook voor ballonnen; pas na de uitvinding van vliegende apparaten die zwaarder waren dan lucht, werd de betekenis beperkt. De reden dat de betekenis van *jenever* (een Frans leenwoord) in het Nederlands is verschoven van ‘jeneverbes’ naar ‘drank’, ligt in het gegeven dat de drank bereid werd van jeneverbessen – vrijwel geen van de Nederlandse etymologische woordenboeken verklaart deze betekenisverschuiving. Toch lijkt me dit essentieel, en niet behorend tot de algemene kennis van de lezer. Met *asfalt* werd oorspronkelijk een bepaalde minerale hars bedoeld; toen deze hars vervolgens werd gebruikt om wegen mee te verharden, kreeg *asfalt* de betekenis ‘mengsel gebruikt voor plaveisel’. Beide betekenissen bestaan zowel in het Frans (de brontaal) als in het Nederlands (de ontleende taal). De vraag doet zich dan voor of het woord door het Nederlands tweemaal is geleend, of dat in beide talen dezelfde betekenisontwikkeling onafhankelijk heeft plaatsgevonden. Er is zelfs een derde mogelijkheid: de nieuwe betekenis is in een heel andere taal, bijvoorbeeld het Engels of het Duits, ontstaan.

Door kritisch naar de zaakgeschiedenis te kijken, kunnen zelfs hardnekkige etymologische misverstanden worden rechtgezet. Jarenlang hebben etymologische woordenboeken als mogelijke naamgever van de *fiets* de Wageningse fietsenmaker Elie Cornelis Viets aangewezen. Wanneer je de biografie van de man onder de loep neemt, valt deze etymologie echter al gauw in duigen: het woord *fiets* is voor het eerst omstreeks 1870 genoemd, terwijl alles erop wijst dat Viets pas omstreeks 1889 in fietsen is gaan handelen. Exit Viets als naamgever.

Kortom: woordgeschiedenis mag niet los gezien worden van zaakgeschiedenis. En al helemaal niet bij leenwoorden. De overname van een woord komt namelijk niet uit de lucht vallen, maar vindt plaats binnen een bepaalde context, veronderstelt contact tussen volkeren en mensen die verschillende talen spreken. De beschrijving van een leenwoord moet dus ingebed worden in een cultuurhistorische context. De reden dat de Fransen

hop en *bier* uit het Nederlands overnamen, is dat de bereiding van bier met hop een nieuw procédé was, dat de Fransen van de Nederlanders leerden; de Fransen kenden wel een woord voor 'bier', *cervoise*, maar daarmee werd 'hoploos bier' aangeduid. Niet altijd lukt het overigens in de zaakgeschiedenis de oorzaak van de ontlening te vinden. Zo is de vraag waarom het Nederlands *potas* heeft uitgeleend, nog steeds niet beantwoord. Daarentegen zijn er ook gevallen waarin de zaakgeschiedenis leemtes in het verhaal kan invullen. Zoals taalkundigen gereconstrueerde vormen gebruiken om hun verhaal sluitend te krijgen, zo kan ook de zaakgeschiedenis aangewend worden om lacunes aan te vullen: het feit dat de ons omringende landen Duitsland, Engeland, Denemarken en Zweden de *jenever* van ons hebben leren kennen, en dat het Franse *genièvre* 'jeneverbes, jeneverstruik' pas laat, vanaf 1835, de betekenis 'jenever' heeft gekregen, maakt het vrijwel zeker dat ook het Frans deze aan het Nederlands heeft ontleend – geen enkel woordenboek wijst echter op deze mogelijkheid.

De opvatting dat woordgeschiedenis gekoppeld moet worden aan zaakgeschiedenis, is niet nieuw. In 1909 werd het tijdschrift *Wörter und Sachen* opgericht, met als ondertitel 'Kulturhistorische Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung' en als motto een uitspraak van de Duitse taalkundige Jakob Grimm, die in vertaling luidt: 'Taalwetenschap, die ik aanhang en waarvan ik uitga, heeft mij toch nooit zodanig kunnen bevredigen dat ik niet altijd graag van de woorden naar de zaken gegaan ben.'

In de Nederlandse etymologische woordenboeken is de plaats die voor zaakgeschiedenis wordt ingeruimd, jammer genoeg klein. Dat zal deels komen vanwege ruimtegebrek. Ik sluit echter niet uit dat ook meespeelt dat het vinden van relevante en correcte zaakinformatie tijdrovend en soms uiterst ingewikkeld is: vooral bij technische begrippen wreekt de alfa-opleiding van de etymoloog zich. Het mooiste voorbeeld van de totale onmacht van de taalkundige vind ik de definitie van *jarden* uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, waar de Leidse lexicograaf Rob Tempelaars me op wees: 'blijkbaar een technisch woord'.

Niet alleen zaakgeschiedenis wordt in de etymologische woordenboeken verwaarloosd, maar ook – zij het in iets mindere mate – de vermelding en verklaring van betekenisveranderingen. Vormveranderingen krijgen over het algemeen verreweg de meeste aandacht. Dit lijkt me niet terecht. Vanuit taalkundig oogpunt bezien kan elk van beide aspecten voor een etymologie van doorslaggevend belang zijn, en voor een algemeen publiek is een betekenisverandering vaak wel zo interessant. Verwaarlozing van het betekenisaspect zien we bijvoorbeeld bij *poef*. In het etymologisch woordenboek van Van Wijk wordt dit als volgt verklaard:

poef Laat-nnl. uit fr. *pouf* ‘een ronde kanapee’, vroeger ‘een soort dameskapsel’, onomatop. [klanknabootsend] en identisch met het tusschenw. *pouf*.

Ik maak me sterk dat ik niet de enige ben die zich afvraagt hoe een benaming voor een dameskapsel klanknabootsend kan zijn (maakten kapsels vroeger geluid?) en hoe deze benaming vervolgens op een zitmeubel kan zijn overgedragen. De etymologie uit het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale laat het dameskapsel voor wat het is, maar roept minstens evenveel vragen op:

poef 1886 < fr. *pouf* [klanknabootsing van iets dat valt, dan overdrachtelijk damesmuts, pofmouw, taboeretje].

En ook het etymologische woordenboek van De Tollenaere maakt de betekenisontwikkeling niet duidelijk:

poef (1889) < fra. *pouf* ‘rond zitkussen’ (1876), hetzelfde woord als het klanknabootsende fra. *pouf* ‘pats!’.

Een goede etymologie moet in mijn ogen alle vragen van een argeloze lezer beantwoorden en daarbij ook nog eens voor een leek begrijpelijk zijn. Een etymologie mag nooit méér vragen oproepen dan ze beantwoordt; het feit dat een etymologisch woordenboek moet woekeren met ruimte, geldt daarvoor niet als excuus.

Voor een goede etymologie is trouwens begrijpelijkheid niet voldoende; ook leesbaarheid zou een vereiste moeten zijn. Het wordt hoog tijd de kloof die vanaf de jaren zestig ontstaan is tussen het algemene in taal geïnteresseerde publiek en de taalkundigen te dichten. Taalkundigen zijn zich steeds meer op detailstudies gaan richten, waarbij vooral zinsbouw en klankleer centraal staan. Taalkundige proefschriften verschijnen voornamelijk in het Engels. Toch blijkt uit de vele publicaties over taal en de hoge verkoopcijfers hiervan, dat een groot publiek hunkert naar leesbare boeken over het onderwerp. Dat het heel wel mogelijk is etymologie voor een groter publiek toegankelijk te maken zonder dat daarbij de inhoud kwalitatief geweld hoeft te worden aangedaan, heeft Ewoud Sanders bewezen met zijn boeken over eponiemen en geoniemen. Grote taalkundigen als De Vooys, Matthias de Vries, Verdam en Grauls schaamden zich niet te publiceren voor een groot publiek. Het ware te wensen dat de huidige taalkundigen daaraan een voorbeeld zouden nemen.

Een laatste aspect dat van belang is bij de beschrijving van een leengeschiedenis, is de internationale context. Bij het schrijven van het *Leenwoordenboek* viel mij op, hoeveel van de leenwoorden in het Nederlands ook in andere talen voorkomen. Meestal bekijkt men leenwoorden echter slechts per taal. Dit in tegenstelling tot culturele stromingen (Renaissance, impressionisme), die bijna vanzelfsprekend binnen de Europese context bekeken worden – we spreken niet voor niets over het ‘Westerse denken’. Het is zinnig om ook bij leenwoorden over de grenzen van de eigen taal heen te kijken. Wanneer er overeenkomsten zijn tussen de ontwikkeling (betekenis, afleiding) van een leenwoord in het Nederlands en in andere talen, is het niet waarschijnlijk dat dit in de verschillende talen onafhankelijk van elkaar is gebeurd. De dateringen kunnen dan misschien uitsluitsel geven over de taal waarin de ontwikkeling heeft plaatsgevonden – dit kan dan tevens de brontaal van het Nederlands zijn. Zo maakt A. Moerdijk aannemelijk dat *interesse* ontleend is aan het Duits en niet aan het Frans of Latijn, doordat hij de betekenisontwikkelingen in het Nederlands, middeleeuws Latijn,

Duits en Frans naast elkaar zet. Bij een leenwoord zou idealiter dus altijd gekeken moeten worden of het woord ook door andere talen is geleend, door welke, en wat voor betekenis- en vormveranderingen het in die andere talen heeft doorgemaakt. Etymologie is een internationaal vak en etymologen uit verschillende landen zouden voor een goed resultaat zoveel mogelijk moeten samenwerken; dat zou tevens kunnen voorkomen dat veel werk dubbel wordt gedaan, en dat de etymologische woordenboeken van verschillende talen elkaar tegenspreken, zoals nu – tot wanhoop van de gebruiker – zo dikwijls het geval is. Wanneer iedere taal zijn eigen stukje op orde heeft, kunnen de andere talen daarvan mee profiteren.

Ik ben dus van mening, dat zowel in een woordstudie als (in kortere vorm) in een etymologisch woordenboek de nadruk moet liggen op de nabije en interne etymologie, dat binnen de interne etymologie dateringen en betekenisontwikkelingen een belangrijke rol dienen te spelen, en dat de woordgeschiedenis altijd moet worden gerelateerd aan de zaakgeschiedenis. Het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale is daarom begonnen met het dateren van alle ruim 30 000 trefwoorden; in een volgende druk zou meer aandacht aan de nabije etymologie en aan de betekenisveranderingen moeten worden besteed. In de etymologische woordenboeken van andere talen was het laatste decennium duidelijk een stijgende belangstelling voor de interne geschiedenis van woorden te bespeuren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de Duitse etymologische woordenboeken van Pfeifer en Kluge (bewerkt door Seebold), het Amerikaans-Engelse woordenboek van Barnhart en vooral de tweedelige *Dictionnaire historique de la langue française* van Alain Rey. Ter illustratie geef ik hier in vertaling het lemma *pouf* uit Rey, waaraan de Nederlandse etymologische woordenboeken nog een puntje kunnen zuigen:

pouf is voortgekomen (1458) uit een expressieve grondslag *p-f*, analoog aan *b-f* (zie *bouffer*), die ‘het geluid van een val, het opblazen en het leeglopen’, en ‘opgezwollen, volgepropt persoon’ uitdrukt, waarbij de klank *ou* (even-

als *o*), zich onderscheidt van *i* en *a* (*pif, paf*) door de gedachte aan dikte, zwaarte.

Nadat het woord gebruikt was als tussenwerpsel, met een uitroepteken, om het geluid van een val op te roepen, werd het in kindertaal ook gebruikt als *faire pouf* 'vallen' (*venir faire pouf à qqn*, 1648, Scarron). In de techniek wordt het bijvoeglijk gebruikt (1676) om zandsteen of marmer aan te duiden dat een dof geluid maakt en uiteenvalt als men erop slaat. Overigens duidt het herhaalde gebruik van *pouf* vlagen stof of rook aan. De gemeenzame uitdrukkingen *faire pouf* 'weggaan zonder te betalen' (1723, *ober* ['doen'] *pouf*, in het Bretons), *à pouf* 'voor niets' (1790) en *faire un pouf* 'niet betalen voor een op krediet gekocht voorwerp', die regionaal (België) nog veelvuldig gebruikt worden [denk aan Nederlands *op de pof*, NvdS], moeten in verband gebracht worden met het gesubstantiveerde gebruik van *pouf* voor een financiële catastrofe, een faillissement (1833); zij verwijzen alle naar de idee van het leeglopen, dus van een leegte. De andere substantivische toepassingen verwijzen daarentegen naar het opzwellen; *un pouf* betekent dan een vrouwenmuts die in de achttiende eeuw in de mode was (1775), een queue die een rok van achteren laat opbollen (1871); beide betekenissen zijn verouderd. Die van 'bol, laag, gecapitonneerd krukje' (1829), waarvan afgeleid 'dik zitkussen' (1829), is nog in gebruik.

Een dergelijke lange behandeling gaat natuurlijk wel ten koste van andere woorden: een etymologisch woordenboek moet in de praktijk nu eenmaal kiezen tussen het geven van vele korte etymologieën of van een geringer aantal lange. Doordat een etymologisch woordenboek per definitie veel woorden beschrijft, zal het noodzakelijkerwijs oppervlakkiger zijn dan een degelijke woordstudie. De etymologische woordenboeken zouden dit nadeel volgens mij ook in een voordeel kunnen ombuigen – namelijk door de vele woorden die tot eenzelfde complex behoren, bijvoorbeeld doordat ze teruggaan op eenzelfde vorm, in verband met elkaar te behandelen. In het *Etymolo-*

gisch Woordenboek van Van Dale vinden we eindeloze en noodeloze herhalingen en verwijzingen, die noch de leesbaarheid noch de begrijpelijkheid en het inzicht bevorderen. Een veel beter resultaat zou bereikt worden, wanneer verwante woorden bij elkaar genomen zouden worden: zo zouden onder *antiek* de woorden *antiquiteit*, *antiquair*, *antiquaar*, *antiquiseren*, *antiquiteit* opgenomen kunnen worden, met een mooi overzichtsverhaal over de herkomst van de verschillende woorden en de tijd waarin ze zijn ontleend; hetzelfde geldt voor complexen als *commune*, *communicant*, *communiceren*, *communicatie*, *communiqué*, *communie*, *communisme* of *intellect*, *intelligent*, *intelligentie*, *intelligibel* of *varia*, *variabel*, *variant*, *variatie*, *variëren*, *variété*, *variëteit* – ik ben ervan overtuigd dat dergelijke behandelingen zeer verhelderend zouden werken en de grote hoeveelheid leenwoorden in het woordenboek een zin zouden geven. Bovendien krijgen etymologische woordenboeken zo zelfstandig bestaansrecht naast woordstudies, en zijn ze niet slechts een slap aftreksel van degelijke studies.

Het ideaal blijft echter een etymologisch woordenboek dat zijn hoofdlemma's kan baseren op uitgebreide woordstudies. Jammer genoeg is het aantal Nederlandse woordstudies beperkt. Nadat in de jaren vijftig en zestig bundelingen van woordstudies van bijvoorbeeld Meijers, Van Nierop en Grauls verschenen waren, nam de aandacht voor dit onderwerp af. Woordstudies verschenen nog maar zelden, en dan nog in uiteenlopende vaktijdschriften, waardoor ze niet gemakkelijk meer te vinden waren en voor een groter publiek onbereikbaar. Wat er verscheen, was meestal afkomstig van medewerkers van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, waar onder andere het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt gemaakt. Mooie voorbeelden zijn de behandeling van *speculaas* en *zakken* door F. de Tollenaere, *varken*, *-achtig* en *windhond* door W. Pijnenburg, *kamerbreed*, *kittig* en *interesse* door A. Moerdijk.

Momenteel neemt de belangstelling voor woordstudies gelukkig weer toe. Toe te juichen valt de verschijning van een bundel eerder gepubliceerde artikelen van de etymoloog F. de Tollenaere, die in 1997 ter gelegenheid van zijn 85ste verjaar-

dag is verschenen. Wellicht draagt ook het onderhavige boek bij aan de *revival* van de woordstudie. Ik hoop dat ik de lezers heb geboeid en dat ik materiaal heb aangedragen dat gebruikt kan worden voor toekomstige etymologische woordenboeken.

Register van Nederlandse woorden

In dit register zijn alleen twintigste-eeuwse Nederlandse woorden opgenomen, waaronder een aantal dialectwoorden en vreemde woorden. Ook woorden waarvan slechts kort de herkomst is geschetst, zijn opgenomen, met uitzondering van de woorden genoemd in het stuk 'Leen- en erfwoorden in het *Etymologisch Woordenboek van Van Dale*'. Ieder woord in dit register is geleend, uitgeleend of beide. Ook zijn in het Nederlands gemaakte afleidingen of vormingen die teruggaan op een geleend woord, opgenomen.

ablador 100	baas 157
acetyleen 194	bakeliet 152
adstraat 152	bakeljauw 26
advocaat(je) 151	baklava 107
afzien 23	baloo 117
air mail 78	bambochade 80
ajuin 22	bamboegordijn 52
alarm 76	banderol 78
allergie 32	bariton 76
Amersfoort 148	baron 93
ansicht(kaart) 79	bas 76
ansjovis 24, 144, 191	bataljon 76
apartheid 147	bekomen 21
aria 76	betoging 23
armada 102	beurs 79
arts 29	bewusteloos 32
artsenij 29	bier 127, 196
asfalt 195	bierhal 131
aspirine 32	bierkelder 131
Australië 17	bingo 111
autisme 32	bink 116
ayatollah 93	bintje 151
	bioscoop 63

bizon 20
 blaar(kop) 59
 boa 20, 191
 boekaniem 44
 Boek der boeken 73
 boemerang 13
 bok 117
 bokking 24
 bos 17
 Boskoop 151
 brandewijn 132, 157, 190
 brandy 111, 136
 brigade 76
 bromfiets 149
 vrouwen 127
 bruto 76

 café 109
 Canticum Cantorum 72
 cappuccino 110
 Casimireffect 153
 cavalerie 76
 chanke 116
 cholerisch 48
 chromosoom 32
 cinema 63
 cinematograaf 64
 coffeeshop 109, 149
 commando 102, 192
 confituur 23
 conto 76
 croissant 106

 deposito 76
 dieptepsychologie 32
 dingo 13
 divan 106
 doerak 95
 dokken 116
 dolma 107
 doos 59
 dopen 157
 driehoek van Einthoven 153
 dronkaard 139
 dronken 139
 Duinkerke 148

 edam 150
 Eijkmans test 153
 elektro-encefalogram 32
 electrocardiogram 32
 Elfstedentocht 71, 154
 emballage 78
 emir 66
 envelop 78
 escorte 76
 eskader 76
 espresso 110
 ether 31

 faro 129
 filibuster 43
 firma 76
 flamenco 105
 flegmatisch 48
 fondu 124
 franco 78
 fresco 76

 gaarne 21
 gabber 156
 gabberhouse 156
 galo 117
 garnaal 24
 gas 144
 gedogen 149
 gees 116
 gehoefd 20
 gehoornd 20
 gelijk 21
 gemol 117
 gesnap 104
 gestaltpsychologie 32
 geuze 129
 gezapig 23
 gids 116
 gies 116
 gijl 129
 gijlen 129
 gijlkuip 131
 gijlton 131
 gin 138
 ginder 21

giro 76
 gist 129
 gnoom 31
 God der goden 71
 goeroe 93
 gorgel 117
 gouda 150
 grenenhout 120
 groenendaal 151
 grootmoeder aller x 70
 gruit 129
 gruyère 124

 haai 24
 haalbier 129
 habladoor 100
 hadj 66
 hakkuh 156
 heden 21
 heenwedstrijd 23
 Heer der heren 70, 71
 heffen 21
 heilgymnastiek 32
 heilige der heiligen 70, 71
 heiligheid der heiligheden 71
 heimwee 124
 hejab 66
 hemel der hemelen 71
 heroïne 32
 hesp 22
 Hoegaarden 130
 Hollanditis 149
 homeopathie 32
 hop 129, 130
 hopje 151
 horde 106
 humeur 48
 humor 47
 hurken 59
 huwen 21

 ijdelheid der ijdelheden 70, 71
 ijzeren gordijn 49
 imam 66
 imprimé 78
 incasso 76

 infanterie 76
 interesse 198
 islam 66

 jaakveesken 117
 jakhals 106
 janthiniet 153
 javaniet 153
 jenever 136, 195, 196
 jilbab 66
 joekel 116

 kabeljauw 24
 kabouter 149
 kach(e)lientje 116
 kakelientje 116
 kakelinnen 116
 kalief 66
 kalium 146
 kaliumcarbonaat 146
 kangoeroe 13
 kanon 76
 kaper 42
 kapsel 32
 karrejuks 117
 karriot 117
 kassa 76
 kater 33
 katsjemme 118
 kaviaar 106
 kazak 106
 kazemat 76
 kebab 107
 keeshond 151
 keno 111
 khamsin 66
 kinema 64
 kinematograaf 64
 kiosk 106
 kiwi 83, 190
 klapschaats 154
 klassieker 23
 klomp 149
 knäckebröd 121
 knecht der knechten 71
 knevel 59

koala 13
 koffie 107
 koffiehuis 108
 kolder 33, 193
 kolf 157
 kolonel 76
 koning der koningen 71
 kooi 59
 kookaburra 13
 korfbal 154
 kotter 117
 kraak 87
 kreukelen 59
 kril 87
 Kuipergordel 153
 kurhaus 32
 kurkentrekker 131
 kwintessens 31

labberdaan 24
 lambiek 129
 laudanum 31
 lemming 87
 libido 32
 libretto 76
 lied der liederen 71
 linaan 152
 living 23
 loipe 87
 lol 60
 lommer 21
 Lorentzcontractie 153
 Lorentztransformatie 153
 lovie 117
 luppensbier 130

maalstroom 89
 Maastricht 155
 maatjesharing 24
 macramé 106
 magnaat 96
 majoor 102
 makreel 24
 mammoet 95
 mandarijn 91
 mangen 116

maro 116
 masochisme 32
 melancholiek 48
 minaret 106
 moeder aller x 66
 moefiti 66
 moems 32
 molle 117
 mollen 116
 monkelen 23
 moslim 66
 muesli 124
 mullah 66
 mutsje 59
 muzelman 106

narcisme 32
 netto 76
 nibbelen 59
 Nieuw-Zeeland 85
 nipt 23
 nonkel 22
 nostalgie 124

olipodigro 100
 olla podrida 101, 190
 ombuds- 122
 ombudsman 121
 ombudsvrouw 122
 omtrent 21
 onaneren 193
 onanie 193
 Oortwolk 153
 opera 76
 overcompensatie 32

panne 23
 paranoia 32
 par avion 78
 parlesanten 100
 pasja 93
 Passendale 148
 pavel 117
 penisnijd 32
 peperkoek 23
 permafrost 39

pest 31
 pieremachochel 100
 pieremegoggel 100
 pierement 100
 pieren 95, 100, 118
 pierewaaien 95
 pilav 107
 piotes 117
 piraat 44
 poef 197
 poekelen 118
 poldermodel 150
 polikliniek 32
 pooi 117
 pooien 117
 pooier 118
 porto 78
 portvrij 79
 post 78
 postbode 79
 postbus 79
 poste restante 78
 postiljon 78
 postmeester 78
 potas 140, 190
 potassium 146
 potpourri 101
 potvis 24
 praline 23
 prietpraat 23
 printed matter 78
 prop 132
 provo 149
 psychiatrie 32
 psychoanalyse 32

 raki 107
 ratjes 117
 receptuur 32
 reçu 78
 recupereren 23
 reeds 21
 replica 76
 Rom(a) 114

 saldo 76

 sanctum sanctorum 72
 sanguinisch 48
 sankse 116
 sauna 38
 schadenfreude 32
 schiedammer 138
 schipperke 151
 schizofrenie 32
 schoon 21
 schouw 59
 scud 66
 secreet 32
 serendipisme 194
 shamalse 66
 sinjoor 99
 sinjorenstad 99
 sjank 116
 sjanken 116
 sjeik 66
 ski 87
 slalom 87
 smörgåsbord 121
 smørrebrød 121
 snapper 104
 sodium 194
 sofa 106
 soldaat 76
 spoedig 21
 stainierit 153
 steernikkel 117
 stereoscoop 194
 stilaan 23
 stilleven 53, 190
 stokerij 139
 sublimering 32
 supergeleidend 152
 supergeleider 152
 suprageleidend 152
 suprageleider 152

 taptoe 132
 Tasmanië 17
 telemark 87
 temperament 48
 tenor 76
 terlenka 151

terracotta 76
terugwedstrijd 23
tioren 117
tjoeren 117
Tocht der Tochten 71
toendra 39
torso 76
trederikken 116
treders 116
treiers 116
truscottiet 153
tuberkel 32
tulband 106
tulp 106, 149

uitbater 23
undatietheorie 152

val 117
vals plat 23
vanderwaalskrachten 153
vanitas vanitatum 72
vattelink 117
veiling 151
ventiel 31
vergelijking van Van 't Hoff 153
vermits 21
veronal 32

verpatsen 118
verwittigen 21
Vlaming 105
Vlissingen 105
voetbal 191
voorhand: op- 23
vrijbuit 42
Vromaneffect 154
vurenhout 120

waanzin 32
wallaby 13
wenen 21
werpen 21
wet van Einthoven 153
wombat 13

yoghurt 107
yperiet 148

Zeemaneffect 153
zeep 142
zenden 21
zigeuner 115
zijden gordijn 52
zinderen 23
zink 31